

*Sárospataki
Füzetek
Alapítva:1857*

KIADJA: A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
Honlap: www.sarospatakifuzetek.hu | E-mail: sarospatakifuzetek@gmail.com

FELELŐS KIADÓ/PUBLISHER

Engly Sándor, PhD – rektor

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI

Nagy Károly Zsolt, PhD – felelős szerkesztő,

Kustár György, PhD – főszerkesztő

Homoki Gyula

Kovács Áron, PhD

Lapis József, PhD

Rácsok Gabriella, PhD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

Dr. Balogh Judit Dr. Kustár Zoltán

Dr. Békési Sándor Dr. Lukács Olga

Dr. Fazakas Gergely Tamás Molnár Illés

Dr. Fazakas Sándor Dr. Szűcs Kinga

Dr. Görföl Tibor Dr. Tóth Sára

Dr. Kiss Jenő Dr. Varga Gyöngyi

Dr. Kodácsy Tamás Dr. Visky S. Béla

KORREKTÚRA

Lapis József, PhD

Homoki Gyula

ANGOL KORREKTÚRA

Füsti-Molnár Pálma

Homoki Gyula

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS ÉS

BORÍTÓTERV: Asztalos József

KÉSZÜLT

A Kapitális Nyomdában

Ügyvezető igazgató: Kapusi József

ISSN 1416-9878

SZERKESZTŐSÉG CÍME

Sárospataki Református Hittudományi Egyetem

3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.

Kiadás és terjesztés: +36 47 312 947

Felelős szerkesztő: +36 70 242 2674

PÉLDÁNYONKÉNTI ÁRA: 800 Ft (egyedi ár)

ÉVES ELŐFIZETÉSI DÍJ: 2000 Ft + postázási költség

CÍMLAPKÉP / COVER IMAGE:

Fotók: Ravennai műalkotások. Dr. Kustár György archívumából

TARTALOM

Kustár György: Szerkesztői előszó	5
Oktass, hogy éljek!	9
Pásztor Gyula: Hogy az Ige élő és ható legyen	11
Tanulmányok	13
Bálint Péter: A bűnelkövetés formái a mesenarratívákban	15
Engly Sándor: A zsoldárok üzenete a Masszóra fényében	45
Éger Gábor: Iskolai anyakönyvek – fogalommeghatározás, fejlődéstörténet, forrásértékük meghatározása és felhasználásuk egy jelenleg is folyó kutatómunkában	55
Jenei Péter: A ravennai „Végítélet” mozaik - Esettanulmány a rossz/gonosz esztétikájának tárgyköréből	77
Szathmáry Béla: Gondolatok a vallásszabadságról	91
Prédikációs tárház	113
Barnóczki Anita: Igehirdetés János evangéliuma 12,37-50 alapján	115
Idővonal	121
Szathmáry Béla: Emlékezés Finkey Ferencre	123
Recenziók	127
Csomós József: Az irgalomra szoruló egyház – Recenzió Mark R. Laaser: Gyógyulás a szexuális függőség sebeiből c. könyvről	129
Horváth Orsolya: A „semmitmondás virtuozitásával” szemben – Zalatnay István: Félúton. A liturgia erőterében született írások, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019.	133
Szathmári Emília: Aki ismeri önmagát, a saját sorsát, az megmenti a világot – Tompa Andrea: Sokszor nem halunk meg, Budapest, Jelenkor Kiadó, 2023, 592. oldal	137
Vass Tibor: Szubjektív – Stark István: Szív, szer, elme / Heart, Body and Soul, Széchényi Művésztelep Alapítvány, Gyermely, 2023. Szerk. Dr. Podlovics Éva Livia	143
Stíluslap	151
Szerzőink	156

CONTENTS

György Kustár: Editorial	5
Teach Me That I May Live!	
Gyula Pásztor: That the Word May Be Living and Active	11
Studies	
Péter Bálint: Forms of Committing Sin in the Tale Narratives	15
Sándor Enghy: The Message of Psalms in Light of the Masorah	45
Gábor Éger: School Registers – Definition, History of Development, Identification of their Source Value in an Ongoing Research	55
Péter Jenei: The „Last Judgment” Mosaic of Ravenna: A Case Study within the Study Field of Aesthetics of Bad/Evil	77
Béla Szathmáry: Thoughts on Freedom of Religion	91
Treasury of Sermons	
Anita Barnóczki: Sermon on John 12:37-50	115
Timeline	
Béla Szathmáry: Remembering Ferenc Finkey	123
Review	
József Csomós: The Church in Need of Mercy – Review of Mark M. Laaser: <i>Healing the Wounds of Sexual Addiction</i> .	129
Orsolya Horváth: Opposing the “Virtuosity of Frivolousity” – István Zalatnay: <i>Félúton. A liturgia erőterében született írások</i> , Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2019.	133
Emília Szatmári: The One Who Knows Himself and His Own Fate, Saves the World – Andrea Tompa: <i>Sokszor nem halunk meg</i> , Budapest, Jelenkor Kiadó, 2023.	137
Tibor Vass: Subjeffective – István Stark: <i>Szív, szer, elme / Heart, Body and Soul</i> , Gyermely, Széchényi Művésztelep Alapítvány, 2023. ed. Dr. Podlovics Éva Lívía	143
Stylesheet	151
Authors	156

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Néha nehéz egyetértésre jutni. A közös nevező megtalálása kihívásokat tud rejteni – főleg olyan időkben, amikor belső és külső feszültségek közt kell léteznünk. Igazságosság, igazságtalanság, gonosz, jó, ártatlanság és kegyelmi döntés. Megannyi szó, mely újabban ott dobog a fülekben, visszhangzik online és offline tereken. Emberek állnak emberek mellé, vagy fordulnak szembe egymással, ideológiák és magyarázatok ütköznek, jákóbi módon birkóznak, felül akarnak kerekedni, úgy, hogy megkérdőjeleződik a békés egymás mellett létezés értelme, de a küzdelem során egymásba akadó kezeket nehéz szétválasztani, mert az áldás anyagi vagy szellemi kincseire mindenki vágyik. Forrnak az indulatok, a régi sérelmek újra előtörnek, régi-új elégedetlenség üti fel a fejét, harcos vagy csendes kiáltványok születnek, egyesek Bibliát, mások a jog pallosát fogva vagdalkoznak. Megint mások csak figyelnek és kívárnak. Vagy számításból, vagy érdeklődő óvatosságból. Pedig valamit mondani kell. Erőt venni a saját gyengeségen, vagy eltűnni a homályban. Kemény szavak erdejében kell keskeny ösvényt találni – olyan időszakban, melyben múltbeli tettek lepleződnek le, félelmek válnak valóra, aggodalmak öltik a beteljesülés rémisztő alakját. Rendszer és egyén, vezető és vezetett feszül egymásnak, és közben zajlik az élet, de már többé nem úgy, mint korábban. Ebből látszik, ami talán mindig is világos volt, hogy az igazságért küzdeni kell. Mindezt úgy, hogy nem adjuk fel sem a megértés iránti vágyat, sem az igazságosság beteljesülése iránti olthatatlan szomjúságot.

Ez a mostani szám pont ennek a példája. Egyháztörténész, egyházjogász, mesekutató, vallásanár, könyvtáros, gyakorlati teológus talál egymásra ebben a kötetben. Látszólag úgy sorakoznak fel a lapokon ezek az írások, mint amik elbeszélnek egymás mellett. Pedig nem. Enghy Sándor a Masszóra jelentőségét tárgyalva nagyon is időszerű üzenetet fogalmaz meg: „...a masszoréták tudták, hogy az אֱלֹהִים ilyen alakja nem véletlenül fordul elő az adott helyeken, mert a boldogságnak kritériuma van, mert a történelem Urának vezetése nem automatikusan teljesedik ki az ember הָאִישׁ – Zsolt 1,1) életében, hanem ahhoz bizonyos erő נְבִיאָה kell, mely képes felülkerekedni a gonosz fölött”. A kegyelem nem árad magától – az ember felelős lény, akinek tettei előmozdíthatják, vagy hátráltathatják Isten munkáját. A hősiesség helytállás az út az Istenbe vetett hit megerősödéséhez. Azonban ehhez, ahogy a tanulmány kiemeli, elmélkedni kell. Gondolkodni. Mérlegelni.

Bálint Péter a büntetés és kegyelem témáját vizsgálja a népmesékben, és a meseszövegszerű megjelenő harag, ítélet, gonoszság és igazságosság toposzait szemlélve arra a következtetésre jut: „Olybá tűnik, hogy a harag a paraszti életvilágban ki nem hunyó érzet, mely – többek között – a cifra nyomorúságot hozó kiszolgáltatottság és örökös vereség/vesztésgétség szüleménye, s mivel a parasztember képtelen megszabadulni ezen szociális-gazdasági létgondoktól, zsigerekig beleivódik. A mesemondók példázatos történeteikkel részben ezt a haraggözt akarják kiereszteni, hogy a legkülönfélébb bűnelkövetéstől visszafogják a hallgatóságot, és a krisztusi felebaráti

szeretetre, illetve az erőszakmentességre emlékeztessék.” Ugyanakkor sok mesének kérdése: *mikor* lehet helye az erőszaknak? A lázadásnak? Emellett pedig az a számítógatás is helyet kap: milyen tetteknek milyen büntetés jár? Negatív példákat és pozitív hősöket felvonultató fabulák egyaránt mesélnek a megbocsátás útját elnyerő szereplőről, és a megátalkodott, megtérni nem képes bűnös elveszéséről. Egészen konkrétan például arról, hogy amikor Salamon király megjelenik nekik, három testvér a pénzt választja Isten bölcsessége helyett – ezt a legkisebb ugyan megbánja, de hosszú úton át jut a kiengesztelésig.

Jenei Péter a ravennai San Apollinare Nuovo egyik mozaikja kapcsán elmélkedik a rossz ábrázolásáról. Értelmezése szerint az alkotáson a Sátán is megjelenik, a bakokat és juhokat kettéválasztó, ítéletet hirdető Krisztus-alak balján. A gonosz mint vádló társává válik a jónak, amikor mérlegre kell tenni az életeket, és üdvösségről vagy kárhözatról kell dönteni. Ez a meglepő ábrázolás gazdag bibliai hagyományokra megy vissza, ahol a Sátán vádlóként jelenik meg, és részt vesz az ítéletben – mindezt úgy tudja megtenni, hogy szellemi lényként bejárása van a mennyei udvartartásba. Az ítéletkor azonban ő is az elítéltekkel együtt vész el.

Szathmáry Béla tanulmányában az emberi szabadságjogokról elmélkedik: a lelkiismereti, gondolati és vallásszabadság problémakörét veszi górcső alá. A téma tárgyalásának komoly jelentősége van: nemcsak az állam és egyház kapcsolatának dilemmái miatt, hanem az egyén és a közösség érdekkülönbségeinek és értékrendbeli nem egyezése kérdésének felszínre bukása miatt is. Hol a határ az egyéni és a közösségi szabadság között? Adhat-e az állam vallásdefiníciót? Milyen mértékben szólhat bele az egyház létébe az állam? Meghatározhatja-e, mi a vallás? A kérdés megválaszolása nem is olyan egyszerű – a tanulmány mégis határozottan húz határt, és fogalmaz meg felvetést. Azonban a tanulmányban felvetett elvi kérdéseknek messzemenő gyakorlati következményei vannak: az egyház és állam viszonyának és kölcsönös függésének dilemmáihoz vezetnek el, és olyan kritikus pontokhoz, mint a „történeti egyházak” körének meghatározása, azok finanszírozása, illetve az államtól átvett közfeladatok felelősségi köreinek és működéséhez szükséges anyagi forrásoknak a problémája.

Barnóczki Anita prédikációja mintha mindezekre együtt rímelné rá: egyfelől önkritikusan, bűnvallással fogalmaz, másfelől Bonhoeffert idézve az egyházban élő, önmagukért felelősséget vállaló emberekről így szól: „Bűnvallásuk nem úgy történik, hogy oldalra pillantgatnának büntársaikra. Szigorúan exkluzív bűnvallás ez, minden vétket magára vesz. Ahol még számolgatnak és méricskélnek, ott az öngazolás terméketlen morálja lép a Krisztus alakja előtti bűnvallás helyébe.” Jézus passióig tartó történetét nagy ívben láttatja – Lázár feltámadásával kezdve, amely elkerülhetetlen állásfoglalásra kényszerítte a tanúkat; a Nagytanács ülésén át, amely a hatalmát és presztízsét féltve képes félrerakni Az Embert, elfelekezve Istenről, hamis vezetői illúziókba keményedve; egészen az önátadó szenvedésig. „A felelősséget állítja János a középpontba. Vagy-vagy. Ebben az esetben nincs »és«. Ahogyan János első levelében olvassuk: »Ne szeressétek a világot, se azokat, amik a világban vannak. Ha valaki a világot szereti, nincs meg abban az Atya szeretete. Mert mindaz, ami a világban van, a

test kívánsága és a szemek kívánsága. A világ elmúlik, és annak kívánsága is, de aki az Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké... Senkiben sincs meg az Atya, aki tagadja a Fiút. Aki vallást tesz a Fiúról, abban az Atya is megvan... Ha bennetek marad az, amit kezdettől fogva hallottatok, ti is az Atyában és a Fiúban maradtok».

A különbözőségeikkel is egy irányba tartó tanulmányok mellett Éger Gábor elmélkedik az iskolai anyakönyvek használatának lehetőségéről. A téma mintha közelében sem járna az egyébként is sokszólamú kötet írásainak gondolatiságához, de meglepődve látta a közös pontokat: „A református iskolák matrikulái a diákok subscribációja mellett az adott iskola törvényeit is tartalmazták, amelyeket aláírtak a diákok. Ezek részletezik például az iskola tantervének rendszerét, a rektorokkal és segédtanítókkal szembeni elvárásokat és kötelességeiket. A tanítandó tantárgyakat is ismertetik, az egyes tantárgyak tanítási rendszerét is lefektetik. A tanrendszer felépítésére vonatkozóan is forrásul szolgálnak, a tanórák és vizsgák rendszerére is világos előírásokat fogalmaznak meg. A diákok vallásos nevelésével és az iskolai fegyelemmel kapcsolatos rendelkezéseket is tartalmaznak.” Vagyis az iskolai anyakönyvek információi a korabeli egyházi intézmények működési szabályzataiba, elveibe is belátást engednek. Ez felbecsülhetetlen történeti viszonyítási pont lehetne a református intézmények önmeghatározásában és küldetésnyilatkozatának, valamint belső szabályozásának kialakításában.

Mintha a 2024/1. Füzeteknek lenne egy gyakorlati része is: a róla szóló búcsúbeszédben Finkey Ferenc személyében egy elkötelezett jogász és jogtudós mellett olyasvalakit ismerünk meg, aki nem vallja az emberi determinizmust: „Sohasem szabad még a bűnözésben nevelkedett, romlott erkölcsű egyénekkel szemben sem feladni a reményt, hogy őket is a rendszeres testi, értelmi és erkölcsi edzés útján jobb emberekké, szorgalmas, munkaszerető, rendes emberekké tudjuk kifaragni.” – írja. Ez az örök optimizmus adja azt a hitet, mely nem ragad bele a valóságba, hanem előre tekint, és hisz abban: nagyobb erők dolgoznak köztünk annál, mint amit értelmünk befogadni képes.

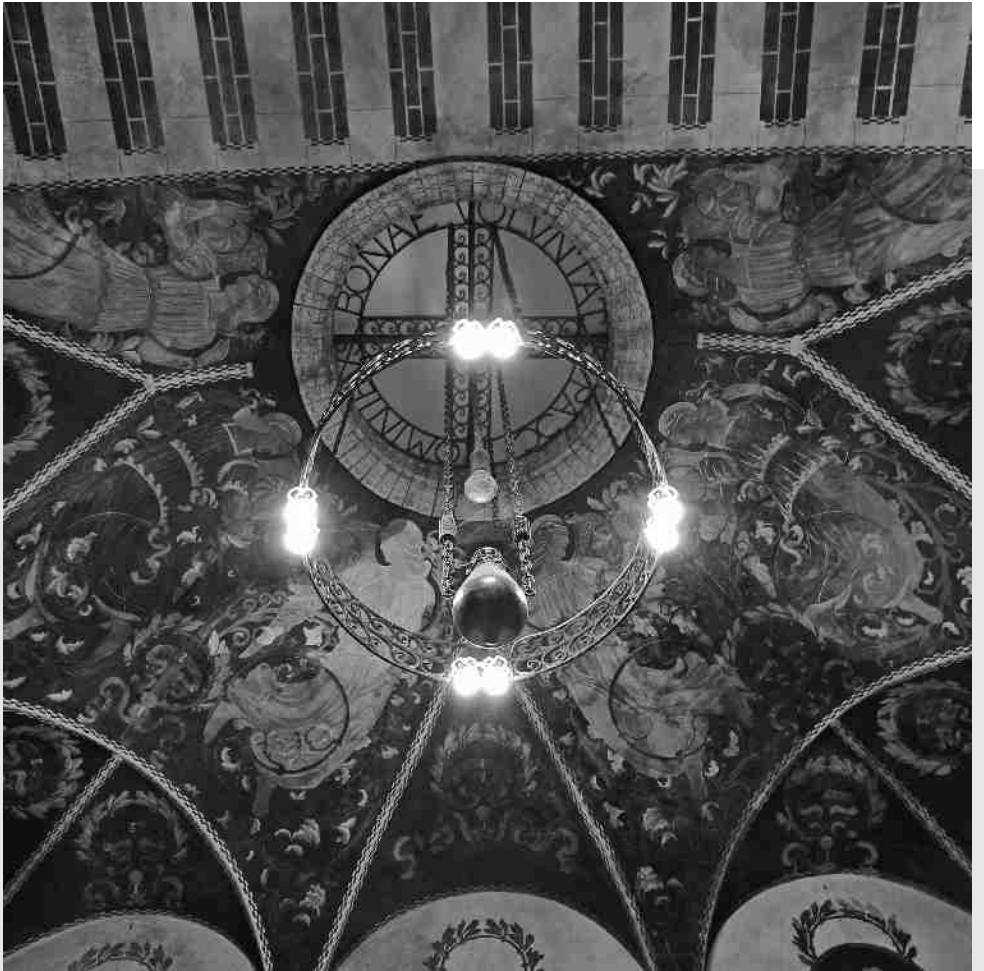
Emellett a recenziók sora nyújt betekintést több érdeklődésre számot tartó kötetbe: ifj. Csomós József, Horváth Orsolya, Szatmári Emília, valamint Vass Tibor formabontó írása az egyházi irodalom, az esztétika, a szépirodalom és liturgiai szakkönyv területeire vezeti el az olvasót.

Ha van valami közös szál ezekben az írásokban, akkor az a hit, amiből megszületnek. Hit abban, hogy van értelme írni, gondolkodni, elmélkedni, felelősen megállni egy probléma előtt, és kérdezni. Vallják: az ismeret segít elköteleződni, a tisztázás élesebben látni. Az igazság keresésének vágya pedig közelebb vihet a bátor kiálláshoz, az elköteleződéshez, a közös értékek kereséséhez.

OKTASS, HOGY ÉLJEK!

*„Úgy szóljatok, hogy minden, amit mondotok,
előtte imádságban fürödjön meg.”*

Pásztor Gyula

HOGY AZ IGE ÉLŐ ÉS HATÓ LEGYEN

Laikus bizonyágtevőknek tanácsolta egyszer valaki: Úgy szóljatok, hogy minden, amit mondotok, előtte imádságban fürödjön meg. A 119. zsoltár írójában belülről fogalmazódik meg hasonló igény: úgy élni, hogy az élet minden mozzanata Isten szavában fürödjön meg: a gondolatok, érzelmek, szavak, tettek egyformán. És az ének 176 verse lehetőséget biztosít arra, hogy végiggondolja, miben és hogyan várja ezt Istentől, s hogyan törekszik erre saját maga is. Az Élő Ige évének nyilvánított esztendőben érdemes most arra figyelniünk, miben látta a zsoltáros ennek a titkát. Válaszként három mondatát hadd idézzem: *„Szívembe zártam beszédedet, hogy ne vétkezzem ellened. ... Utasításaidon elmélkedem, és figyelek ösvényeidre. ... Tégy értelmessé, hogy megfogadjam törvényedet, és megtartsam teljes szívvel.”* (Zsolt 119,11.15 és 34) Nagyon egyszerű, kézenfekvő megfogalmazások ezek, de az eredmény szempontjából mindhárom nélkülözhetetlen. (Különösen tetszik bennük, hogy nem mást oktat ki velük az író, hanem magáról vall, magát erősíti.)

„Szívembe zártam beszédedet.” Ehhez nyilván tennie kellett valamit. Kézbe kellett vennie az Írást ott, ahol ezt megtehetette. Erre persze akkor nem mindenkinek volt lehetősége. Ha ő is így volt, akkor különösen figyelnie kellett ott, ahol az Ige hangzott, hiszen meg kellett jegyeznie. Volt, amit gyermekkorában megtanult. Ha ez eszébe jutott, akkor ott meg kellett állnia az Igével, hogy ne csak tudja, hanem a szívébe zárja azt, amit Isten mondott, amit neki mondott. Mert ott, a szívben van neki megfelelő helyen az Ige, hogy majd onnan a szervezetbe továbbindulva kifejtse a hatását. Hiszen a szívből indul ki minden élet (Péld 4,23), innen indulnak a gondolatok, döntések, érzelmek, szavak, tettek egyaránt (Mk 7,21-23). Ahhoz, hogy ezek Isten szavában megmerítkezve, tisztán indulhassanak el,

ott Igével kell, hogy találkozzanak, ne mással. Az élő Ige nem kívülről hat, jár át, elevenít meg, hanem belülről. Ezért oda úgy kell bejutnia, hogy tartósan ott maradjon. Amint a föld magába kell, hogy zárja a magot, hogy élet legyen belőle, s amint a szervezetnek magába kell fogadnia a táplálékot, hogy erőt nyerjen belőle, akként van ez az Igével is. Tennem kell érte.

„Utasításaidon elmélkedem, és figyelek ösvényeidre.” – mondja aztán a zsoltáros. Gondoljuk tovább az előző képeket! Mielőtt a mag kihajt, előbb gyökeret ver a földben. A tápanyag el kell, hogy jusson az egész szervezetünkbe, hogy aztán erőnk legyen tőle. Hasonló a helyzet az Igével is. De amint a talaj maga kínál nedvességet a magnak, hogy az megduzzadjon, és hajtani kezdjen, s amint a szervezet felhasználja a maga rendszereit, hogy a táplálékból kinyerje a tápanyagokat, és eljuttassa azokat a különböző szövetekbe, így van feladatunk az Igével is: elmélkedni rajta és figyelni. Mindkettő tudatos tevékenység, amihez odaszánt idő szükséges. Elmélkedni, hogy értsem, hogy megértsem, és figyelni, hogy pontosan lássam, tudjam, mire és hogyan használjam. Ahhoz, hogy az Ige elkezdjen élni bennem, felkészítsen és betöltsön, megkerülhetetlenül dolgom van vele.

Az Ige útjának harmadik láncszeme a kibontakozás, a beteljesülés. Ez sem maradhat el, hiszen minden eddigi ezért történt. Vele kapcsolatban így ír a zsoltáros: **„Tégy értelmessé, hogy megfogadjam törvényedet, és megtartsam teljes szívvel.”** Különös, hogy ezt már nem is kijelentő módon fogalmazza. Érzi, hogy nem megy magától? Igen, a megtartás nem magától megy. Mert a cél itt is az, hogy az Ige járja át és határozza meg mindazt, ami a szívből elindulva kibontakozik: ami megszólal, ami tette érik, ami kifejezésre jut. Teljes szívvel, vagyis mindenben és mindenestől. Mert ami így valósul meg, az boldogít (Zsolt 119,1-2). Márpedig mindenben megtartani, kibontakoztatni, beteljesíteni nekem nincs hatalmam. Ezt az Ige maga kell, hogy végezze. De éppen ettől élő az Ige, hogy erre van hatalma. Amint a kikelő növény kemény talajt is át tud törni, mert él, és növekedni akar, sőt gyümölcsöt teremni. Itt már ő érvényesül. Ha így kérem: „Tégy értelmessé, hogy megfogadjam törvényedet, és megtartsam teljes szívvel.”, hittel várhatom a kibontakozást, a beteljesülést.

Három láncszem: Az első kettőt az Ige várja tőlem: hogy befogadjam és engedjem, hogy átjárjon mindenestől. Ezt követően a harmadikat már én kérhetem és várhatom az Igétől: hogy Ő érvényesüljön mindenben, ami a szívemből, belőlem származik, „mert az Isten Igéje élő és ható” (Zsid 4,12).

TANULMÁNYOK

BÁLINT PÉTER
ENGYH SÁNDOR
ÉGER GÁBOR
JENEI PÉTER
SZATHMÁRY BÉLA

Bálint Péter

A BŰNELKÖVETÉS FORMÁI A MESENARRATÍVÁKBAN

1.

Tagadhatatlanul meghatározta a mesemondók szemléletét és hitvilágukhoz ragaszkodásának jelenségét az, amit Gerd Theißen kijelentésében evidenciaként kezel: „az emberi bűnöket újra meg újra követte Isten ítélete, majd Isten kegyelme folytán az újrakezdés lehetősége”.¹ A két történés: a büntetés és megbocsátás között egy elmaradhatatlan, jövőbe belépést segítő aktusnak kell realizálnia: a bűn töredelmes és nyereségvágy nélküli beismerése, megvallása elengedhetetlen az áldozattól és Istentől remélt bocsánat elnyeréséhez. A bűnös maga az, aki olykor külső kényszerítő erők hatására, máskor az elfedni vagy elfelejteni vágyott bűnből fakadó lelkiismeretére hallgatva tudatára ébred az emlékezetéből kiirthatatlan bűne súlyának, és összefüggésbe hozza azt a vele történetekkel.²

„Az a tudat, hogy Isten, függetlenül a jelen világ etikai irracionalitásától, a végén a jót megjutalmazza, a gonoszt megítéli, képes érvényre juttatni a szabályokhoz alkalmazkodó konformitásnak azt a minimumát, amely lehetővé teszi az emberi együttélést.”³

A válogatás nélkül mindenkire és előzetes minősítés nélkül minden egyes tetre vonatkozó istenítélet elfogadása a konszenzuson alapuló minimum feltétele a közösség háborítatlan együttélésének; ám ehhez szükségképpen hozzájárul még egy szintéren, a világi törvényekkel szabályozott társadalmi térben az ítélet követ-

¹ THEISSEN, Gerd: *Az öskereszténység élményvilága és magatartásformái. Az öskereszténység pszichológiája*, ford. SZABÓ Csaba, Budapest, Kálvin Kiadó, 2008, 464.

² SIGAL, Pierre-André: Un aspect du culte des saints: le châtement divin aux XIe et XIIe siècles d'après la littérature hagiographique du Midi de la France, *La religion populaire en Languedoc*, Toulouse, Éditions Privat, 1976, 39–59, 47.

³ THEISSEN: i. m., 465.

kezetes kiszabása és annak elfogadása, amiről Visky S. Béla – aki teológiai aspektusból szemrevételezi Ricœur bocsánat-interpretációját – szót ejt:

„A törvényekkel szabályozott társadalmi térben csak ott lehet megbocsátani, ahol büntetni is lehet; márpedig büntetni kell ott, ahol a közös szabályok megszegéséről van szó. Amennyiben ebben a térben a megbocsátás lehetséges volna, ez szükségképpen az egyébként jogos szankció felfüggesztését jelentené.”⁴

A fenti két kijelentés tükrében még inkább relevánsnak tűnik Lévinas *Teljesség és Végtelenben* tett híres állítása – a megbocsátott lét nem büntelen –, amit Visky hasonlóan értelmez: „A megtörténtet nem lehet meg nem történtté tenni”,⁵ ez mintegy rövid, velős összefoglalója Jankélévitch gondolatának:

„Az idő csökkentheti vagy eltörölheti az elkövetett vétket, de nem teheti semmissé, hogy elkövették azt; semlegesítheti a bűn *hatását*, de nem semmisítheti meg annak *tényét*.”⁶

Emlékezetes, hogy Lactantius felfogásában a vétek eltörlésről semmiféleképpen nem lehet szó, sőt, ellentétben sokakkal, magát a vétek okozta felháborodásból származó *haragot* is jogosnak tartja:

„Ugyanis a bűn látványa felháborító. Mert aki egyáltalán nem háborodik fel, vagy helyesli a vétket, ami a bűnnél is rosszabb és igazságtalanabb, vagy el akarja kerülni a fenytéssel járó kellemetlenséget, mert ettől a higgadt szellem és a nyugalomra vágyó szív visszariad és eláll, hacsak nem sarkallná és ösztökélné a harag. Aki pedig, ámbár haragra gerjed, mégis kifogásolható szelidsége miatt a szükségesnél gyakrabban, vagy éppen mindig megbocsát, az nyilvánvalóan tönkreteszi azoknak az életét is, akiknek vakmerőségét még nagyobb bűnök elkövetésére bátorítja, de önmagának is örökös kellemetlenséget szerez. Bűn esetében káros tehát haragunk megfékezése.”⁷

A nyilvánosságra került bűnnel szembeni harag, attól függően, hogy természete szerint iszonytató erővel fellángol vagy bizonyos élethelyzetekben éppen meglepően gyorsan lelohad, nem csupán a bűnt érzékelő/észlelő ember pszichéjéről és jelleméről árulkodik, de az etikai normarendjéről is, mely kijelöli a helyét a lokális közösségben. Lehet jámbor és megfontolt, aki legyőzi haragját,⁸ ámde szigorúan következetes

⁴ VISKY S. Béla: *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*, Kolozsvár, EXIT Kiadó, 2016, 168.; Vö. még: RICŒUR, Paul: Culpabilité tragique et culpabilité biblique, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 33. évfolyam, 1953/4, 285–307.

⁵ VISKY: i. m., 175.

⁶ JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *A megbocsátás*, ford. VISKY S. Béla, Kolozsvár, EXIT Kiadó, 2019, 68.

⁷ LACTANTIUS, L. Caecilius Firmianus: *Az isteni gondviselésről*, ford. ADAMIK Tamás, Budapest, Helikon, *Prométheusz könyvek*, 1985, 143.

⁸ DE DURAND, M. G.: La colère chez S. Jean Chrysostome, *Revue des Sciences Religieuses*, 67. évfolyam, 1993/1, 61–77, 63–64.

marad az írott vagy íratlan „előírások” betartásában és betartatásában, vagy éppen megátalkodott, aki a saját maga alakította „törvényeit” és érdekeit fölébe emeli a közösségének, hogy gátlástalanul érvényesülhessen, mások jogait sárba tiporva.

Az irodalmi hagyomány szerint a harag már az ókori népek mitológiájában és epikus műveiben is központi szerepet játszik, elsősorban az istenek és istennők egymás közti rivalizálásában nyilvánul meg, olykor erejük fitogtatása is egyben a megvetett halandókkal szemben, akik makacs akarattal szembe mernek szállni. Pierre Lévêque széttekintve az ókori irodalmi hagyományban, joggal állapítja meg: „A harag itt kimeríthetetlen ihletforrást jelent, már Homérosz és Hésziodosz óta, ahol ez az isteni és hősi cselekedetek egyik megkerülhetetlen mozgatórugója.”⁹ Kapcsolatban az isteni haraggal – melyet sokan a büntetéssel és bosszúval, az erőszakkal és rosszal együtt említenek, nem is mindig elfogadható, igazolható módon – figyelemreméltó kijelentést tesz Daniel Faivre tanulmánya nyitó mondatában:

„Az emberek által isteneiknek tulajdonított valamennyi érzés közül kétségtelenül a harag az, amelyet a héber Biblia a leggyakrabban említ: igei vagy névszói formában, nem kevesebb, mint tíz szócsoporthoz találhatunk a harag megjelölésére, amelyek együttesen közel 450 alkalommal fordulnak elő.”¹⁰

A mesenarratívákban a harag (mely mindig valamilyen erőszakos bűnelkövetéshez vezet, s melyet valakinek meg kell fékeznie, nehogy a girard-i értelemben vett erőszakragályhoz vezessen), a leggyakrabban a vélt vagy valós sérelemérzetből¹¹ és hatalmi dölyfösségből, a legyőzhetetlenség tudatának megkérdőjelezéséből és a kinyilvánított akarat semmibe vételéből, a valakinek adott szó/ígéret megszegéséből¹² és fortyogó irigységből¹³ fakad, és szedi kíméletlenül áldozatát. A mesehős(nő) számára nem csekély kihívást és gondot jelent a felé irányuló nyílt harag pusztító erejének elhárítása;

⁹ LÉVÊQUE, Pierre: Colère et sacré. Pistes de réflexion, in CARVALHO, Silvia M.S. – LÉVÊQUE, Pierre – TRINDADE, Lania Maria Salva (eds.): *La colère et le sacré. Recherches franco-brésiliennes*, Besançon, Institut des Sciences et Techniques de l’Antiquité, 2000, 9–24, 13.; Vö. még: LECLERC, Marie-Christine: Sacrées colères. De quelques fonctions de la colère dans la fondation du sacré d’Homère à Euripide, in CARVALHO – LÉVÊQUE – TRINDADE: i. m., 119–140.

¹⁰ FAIVRE, Daniel: YHWH, le dieu au ‘nez brûlant’, in CARVALHO – LÉVÊQUE – TRINDADE: i. m., 141–168, 141.

¹¹ „– Dögölj meg étlen, te piszkos cigány. Nem érdemled meg, hogy adjak neked [ennivalót], mert temiattad vagyok itt a hordóban! / Erre azt mondja a cigánygyerek: / – Én meg temiattad vagyok itt, tehát kölcsönös a dolgunk!” Csuka hírivel, Aranyhal szerencséjével, in DOBOS Ilona: *Gyémántkígyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 309–322, 312.

¹² „– Jákób, tisztulj, takarodj, nem akarlak látni se, ha te má azt a kiét iéjszakát nem birtad ki! Hát takarodj el!” Jákób, in PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária: *Tüzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák*, Ungvár, Hatodik Síp Alapítvány, 1993, 44–51, 46.

¹³ „No, mikor mán felcseperedtek, hogy legény vót mind a kettő, hát kijártak vadászni. Úgy, hogy mikor mentek vadászni ez az Infántis Kis Lacika ojan ügyes vót, hogy hamarább lelütte a nyulat vagy őzet, mint a kirájfí. Ezér a kirájfí megharagudott.” Infántis Lacika, in NAGY Géza: *Karcsai népmesék*, I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XX*, 1985, 410–416, 411.

az erőszakos rokon/ellenfél nemtelen szándékával szembeni cselvetések kifundálása; illetve adott szituációban a belőle felbuggyanó indulat megfékezése, ami többnyire az istenítéletre hagyatkozásba torkollik.¹⁴ Olybá tűnik, hogy a harag a paraszti életvilágban ki nem hunyó érzet, mely – többek között – a cifra nyomorúságot hozó kiszolgáltatottság és örökös vereség/veszteségtudat szüleménye, s mivel a parasztember képtelen megszabadulni ezen szociális-gazdasági létgondoktól, zsigerekig beleivódik. A mesemondók példázatos történeteikkel részben ezt a haraggózt akarják kieresztetni, hogy a legkülönfélébb bűnelkövetéstől visszafogják a hallgatóságot, és a krisztusi felebaráti szeretetre, illetve az erőszakmentességre emlékeztessék.

1.1. A lelki és szellemi adományok elutasítása a materiális javak iránti bűvöletben

1.1.1. Az üdvösség elutasítása

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Pesthy Monika által a Ge'ez klasszikus etióp eredetiből fordított *Péter–Apokalipszis*-ben olvashatjuk az egyik legszebb és legszemléletesebb leírását annak, mit is jelent az Istentől kapott üdvösség az ember számára:

„Mekkora méltóságot kapunk ajándékba Istentől, ha nem dobjuk el üdvösségünket, és ha ismerjük helyünket és méltóságunkat, hogy ne feledkezzünk el a reményről, mely ránk vár, a fizetségünkről, és ne legyünk olyanok, mint a kisgyerek, aki kérte az atyját, hogy adjon neki egy madarat, aztán, amikor kezébe adta azt, örült a gyerek, de kicsivel később elröpült a madár a gyerek kezéből, és szomorkodott, mert nem tudta megőrizni.”¹⁵

A fenti szöveget kiegészíthetjük a párizsi protestáns teológia professzora, Maurice Goguel „Az üdvösség bizonyosságának alapjai Pál apostolnál” (*Les fondements de l'assurance du salut chez l'apôtre Paul*) című tanulmányának kezdő mondatával, melyben rögtön leszögezi: „Egyetlen keresztény sem állította az üdvösség bizonyosságát annyi meggyőződéssel, mint Pál apostol.”¹⁶ Az üdvösség bizonyossága korántsem olyan magától értődő a laikus ember esetében, legyen bármily hívő is, ugyanis a kétely és a szorongás vagy az aggodalom folyton felhorgad benne, miként Goguel szerint az apostolban is.¹⁷ Talán mert időszemléletét és gondolkodási horizontját meghaladja mind az örökkévalóság, mind a túlvilági üdvözülés ígérete; sokkal inkább elfogadó magatartást tanúsít egy jelenvalóságban kézzelfogható ajándékkal, egy nyomorúságos élethelyzetét javító adománnyal szemben: gyarlóság ez a javából. Rendre ennek a „kishitűségnek” lehetünk tanúi egyes mesevariánsokban; noha se szeri se száma azon

¹⁴ „A fiú annyi bosszút csinált a két bátyjával, hogy száműldözte őket, amijér űhozá ijen hűtlenek vótak. Abba az országbá nem élhettek.” A cigányfiú és a kiráji, in NAGY: *Karcsai népmesék*, I. kötet, 71–83, 83.

¹⁵ *Péter–Apokalipszis*, ford. PESTHY MONIKA, Budapest, Corvina Kiadó, 2009, 40.

¹⁶ GOGUEL, Maurice: Les fondements de l'assurance du salut chez l'apôtre Paul, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 17. évfolyam, 1937/2, 105–144, 105.

¹⁷ Uo., 106.

variánsoknak, melyekben az „istenküldötte” ember ígéreteire és parancsaira hagyatkozva megtalálja a számítását és boldogságát.¹⁸

Borbély Mihály „Az öreg katona” című meséjében a harminc esztendeig szolgált katona bőven kitöltötte reguláris idejét (talán mert senkije sem volt, vagy mert ily hosszú idő után már senki sem várt rá), az idő során elrongyolódott katonaruháját kapta mindössze obsitként, és három krajcárral a zsebében indult gyalogosan haza. Viszontagságos útja közben egy rejtélyes ősz öregember más-más alakban háromszor is „imádkozott” (vagyis kért alamizsnát tőle), s miután egy petákja sem maradt, azt kérdezte az obsitostól:

„[...] mit kíván ezé a három alamizsnáé?

Aszonta:

– Én nem kívánok ögyebet, csak ojan pipát, akibül a dohán sose elszik ki; mög ojan tarisznyát, akibül a cipó sose fogyjon ki; mög ojan kulacsot, hogy a bor sose fogyjon ki!

Aszongya az öreg:

– A lelköd üdvösségit kívánod?

– Azt majd utoljára hagyom! – mondja a katona.”¹⁹

A történet szerint az obsitos vándorlása során egy sötétségbe borult város királyának a lányát megmentette az ördögök királyától, és a várost is megszabadította a gonosz hatalmától, amiért szép bárányokat kapott jutalmul. Ezeket a szimbolikus jelentéssel felruházott bárányokat Szent Péter meg akarta venni, de a juhásszá avanszált obsitos makacsul ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy csak úgy hajlandó eladni valamennyit, ha a bárányokkal együtt őt is „megveszi”, talán mert időközben rádöbrent méltóság és üdvösség nélküli élete fogyatékoságára. Bár Szent Péter egy ideig hezitált, mivel az obsitosnak korábban nem kellett a lelki üdvössége, de kénytelen volt magával vinni a mennyországba, s jobb híján megtette kapusnak; ám mivel azokat a tiszta lelkeket, akik nem voltak katonák, az újdondász kapuőr nem volt hajlandó beereszteni, ezért végérvényesen elcsapták posztjáról. A vallásbölcseleti hagyományhoz tartozó *Hexaémeron*ban szereplő kapuőrrel jegyzi meg Simonné Pesthy Monika az *Ádám harca a Sátánnal* című kötethez fűzött kommentárjában: „Különösen érdekes a kapuőrök jelenléte: az egeken átvezető úton, ahol az angyalok közlekednek, az egyes egekben lévő kapuknál őrt álló angyalok vannak. Ilyen figurákkal gyakran találkozunk az apokaliptikában: feladatuk az egeken áthaladni kívánó

¹⁸ Menahem Mendel szent rabbi ifjúkorában nagy nyomorúságban élt feleségével, aki egy alkalommal eladta az üdvösségét, „túlvilági boldogságát” a péknek kenyérért és sajtért, hogy férjét megmentse. Miután bevallotta tettét, ezt a választ kapta: „Ne sírj, kedvesem. Érkezted előtt egy szempillantással az éhség fájdalom már olyannyira erőt vett rajtam, hogy meghaltam volna, ha nem hozol kenyeret. Tehát új részt nyertél a túlvilági üdvöből, mivel megmentetted életemet.” Az eladott túlvilági boldogság, in T. ASZÓDI ÉVA: *Mese Élijáhuról*, szerk. KOMLÓS Aladár – VÍHAR Béla, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1998, 53–54.

¹⁹ KÁLMÁNY Lajos: *Pingált szobák. Borbély Mihály meséi*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, *Hagyományaink* VI, 1976, 135–141, 136.

lelkek ellenőrzése, akiket általában csak bizonyos feltételekkel engednek át, jelszót vagy pecsétet kérnek, esetenként meg is vámolják őket [...]”.²⁰ A mesebeli kapuőr olyan feltételt támaszt a mennyországba átlépni kívánókkal szemben, mely ellent mond az Igének és ígéretnek egyaránt.

Jakab István „A szegény ember meg a halál” című meséje a halálkoma típusú narratívák²¹ közt is párját ritkító variáns; a boldogtalan vég némiképp hasonlít a Borbély-féle öreg obsitos történetének végéhez, de még annál is frivolabb, hiszen a szegény ember a mennyország kapuőrőjeként egyszer ellátogatott a pokolba, s miután visszatért posztjára, akkor tagadja meg a szent hely értékeit.

„Azt mondta [a Jóisten] Szent Péternek, hogy kérdezze meg tőlle, hogy hol ment nekjé jobban a sorsa: pokolba vagy itt a mennyország kapujánál? Azt mondja a szegényember:

– Hát, kedves komám, nem mondhatom, hogy rosszul ment itt a sorsam, de biza a pokolba még sokkal jobban.

Kérdezi Szent Péter tőlle:

– Hát, miért?

– Azért, ott dohány van elég, ott ital van elég, szép asszony, amennyit csak akar az ember, még teneked is tiszta kár, komám, hogy itt ülsz, itt benn a mennyországba. [...]

Ekkor a Jóisten megharagudott a szegény emberre, akkor újból ott kezdte aztán zsarolni, és sajtolni, úgy, hogy már annyira elkecsereedett a szegény ember, hogy nem kellett menjen a halál, hanem ő hívta és kérelte a halált, és leste, összejárta az egész felső világot, hogy valahol megtalálja a halált, csak hogy már túladjon az életen.”²²

A magyar mesenarratívák egyik „legkeresztényibbnek” tartott típusában az „Angyalbárányok” vagy más néven „Möndölécskék” változataiban az, hogy a három testvér pallón jut át az odatúlra (oda-áttra, másik világra) és az, hogy az Isten/Krisztus által elvárt szimbolikus tárgyakat felmutatják, igazolandó, hogy valóban megtették az utat a beígért pénzjutalom fejében, mindig azt a központi kérdést veti föl, hogy a hamar elillanó pénz, a talmi értékek csereeszköze vagy az isteni kegyelem, az üdvösségben való részesülés a fontosabb a harmadik, legkisebb fiúk életében.²³

„De most azt kérdem, édes fiam, meg tudod-e bizonyítani, hogy te csakugyan jártál abban a kertben?

A fiú csakhamar kiveszi a tarisznyájából a fehér galambtollat, odaadja:

²⁰ *Ádám harca a Sátánnal, Akszimarosz és Gadla Adam*, ford. SIMONNÉ PESTHY MONIKA, Budapest, Corvina Kiadó, 2023, 228.

²¹ BOUREAU, Alain: Plis, replis et surplus du conte. 'L'Argent, l'Amour et la Mort en pays d'Oc' (Emmanuel Le Roy Ladurie), *Communications* 39, 1984, 247–255, 250–251.

²² NAGY Olga – VÖÖ Gabriella: *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVI*, 2000, 310–318, 317.

²³ BÁLINT Péter: 'A ki győz, örökségül nyer mindent'. (Az 'Angyalbárányok' és 'Möndölécskék' mesenarratívák hermeneutikai olvasata), in Uő.: *Jézus-mintázatok a népmesékben*, Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2022, 363–415.

- Nézze, öreg atyám, ezt éppen ott lőttem egy fehér galambból.
Az öreg elveszi a galambtollat s azt mondja neki:
- Ládd-e, fiam, az a fehér galamb én voltam. Én mindenkor vigyáztam reád, egész utadban folyvást mentem utánad, örökké szemmel tartottam, hogy mit cselekszel. Ládd-e, az Isten is így megyen titkon az emberrel, hogy láthassa, ki mit cselekszik. Hogy te egy tollát kilőtted a galambnak, az az én egyik ujjam, csak nézd meg, nincs itt.
Nézi, hát odavan az öregnek a kis ujj. Arra csak odateszi az öreg a tollat, ráfű – s egyszeriben szépen odanő a kis ujj. Azt mondja az öreg a kis szolgának:
- No, kedves fiam, teljesítetted a kötelességedet. Most válassz: inkább a *mennysországot választod-e, vagy pedig annyi aranyat, amennyit elbírhatsz haza?* A fiú azt feleli reá: neki nem kell az arany, csakhogy a mennysországba mehessen. De az öreg így szól:
- Jól választottál, édes fiam! *Mivel a mennysországot többre becsüted és a földi kincset meg nem kívántad, megérdemled, hogy ebből is juttassak néked.*²⁴ (Kiemelés tőlem – B. P.)

A mesekutatók számára mindig és minden egyes esetben a variáns eredetkutatásának – az elterjedésnek és átvételnek – a legbizonytalanabb és legsikamlósbab kérdései a honnan, hogyan és mikor. Jomagam semmiképpen sem kívánok ebbe a zsákutcába belesétálni. Ellenben az isteni üdvösséget, bölcsék ajánlotta tanácsot a helyes életvezetésre megfogalmazó mesék kapcsán szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Lévi Israhél „Contes juifs” (Zsidó mesék) tanulmányában az Adolph Jellinek *Bet ha-mid-rash*-ában (*Beth-Hammidrasch*) kiadott „Salamon király három tanácsa”²⁵ című meseje sorvezetőként szolgálhat számunkra. Lévi Israhél az említett mese azon epizódját tárja elénk, melyben három fivér elmegy Salamon udvarába bölcsességet tanulni és szolgálni, ám tizenhárom év múltán felháborodottan vallják meg egymásnak, hogy nem tanultak semmit, ezért elhatározzák, hogy hazatérnek. A királytól engedélyt kérnek az udvarból való távozásra; ám búcsúzáskor Salamon választás elé állítja őket: vagy mindegyiküknek ad három bölcs tanácsot vagy fejenként száz aranypénzt: választhatnak. Miután a fivérek meghányták-vetették egymás közt a dolgot, elvették a száz-száz aranypénzt, és mint akik jól végezték a dolgukat, habozás nélkül távoztak. Ám Jeruzsálem városától néhány mérföldnyire a legkisebb hamarosan így szól fivéréihez: „Valahogy nem tetszik nekem ez a dolog! Bölcsességért mentünk a királyhoz, nem pedig pénzért, és mégis ezt hozunk helyette. Úgy vélem, hogy a kapzsiság csábított el bennünket, testvérek, amikor az aranyat választottuk.”²⁶ Majd azt javasolja: ha hisztek nekem, forduljunk vissza Salamonhoz, hogy inkább a tanácsait ossza meg velünk. A két idősebb gondolkodás nélkül csak gúnyolódott a szavai hallatán, és

²⁴ Az angyal-bárányok, URL: <http://regimesek.blogspot.com/2014/05/az-angyal-baranyok.html> Utolsó letöltés: 2018. 10. 12.

²⁵ ISRAËL, Lévi: Contes juifs, *Revue des études juives*, 11. évfolyam, 1885, 209–234, 223–226.; Vö. még: T. ASZÓDI: i. m., 19–23.; Továbbá: BAJZÁTH Mária (vál.): *A rabbi és az oroszlan. Zsidó mesék, legendák, történetek*, Budapest, Kolibri Kiadó, 2018, 187–192.

²⁶ T. ASZÓDI: i. m., 19–20.; Szövegértelmezésem során az Israhél-féle szövegbe a magyar variánst is beleszóttam.

ostobának nézve öccsüket, önféjűen tovább mentek; ellenben a kicsi haladéktalanul visszament, és visszaadta a királynak a száz aranypénzt cserébe a három tanácsért. Ekkor Salamon így szólt hozzá: „Figyelj szavaimra fiam! Ha messzi útra készülsz, korán reggel indulj, és az est beállta előtt gondoskodj szállásról. Második tanácsom: áradó folyón át ne kelj, hanem várd meg, amíg ismét visszahúzódik a víz. Végül jegyezd meg jól harmadik tanácsomat is: titkot ne árulj el nőnek, még saját feleségednek sem.”²⁷ Megfogadta ezen tanácsokat, melyeknek köszönhetően szerencsésen küzdötte le a természeti akadályokat a hazafelé vezető úton. Már az útja elején holtta fagyva találta a két fivérét, megsiratta és eltemette őket, majd magához vette a pénzüket, később pedig Salamon szolgáitól, akik arannyal/kincsekkel megrakott két állatot hajtottak, és a megáradt vízbe fulladtak, szintén elvette az aranyat. Amikor hazaért, sógornői férjeik felől faggatták őt, amire azt válaszolta: „ők még ott maradtak a királynál tanulni”. Földet és szőlőt vásárolt, szép házat épített, és még sok más javat is szerzett. Egy nap a felesége, akit állandóan furdalt a kíváncsiság, arra kérte, hogy árulja el neki szerencséje titkát, amire őszintén mindent elmondott neki. Egy alkalommal viszont, hogy összevitakoztak, az asszony fennhangon azt kiáltotta: „Nem volt elég, hogy a két fivéred megölted a kincseikért, most talán még az én életemet is el akarod venni?” A feleség futott az özvegyekhez, hogy mindent elmondjon nekik, akik bepanaszolták őt a királynál, aki a szóbeszédre hagyatkozva halálra ítélte az ifjú férjet. Ám a halálraítélt utolsó kívánsága az volt, hogy személyesen beszélhessen Salamonnal, feltárta előtte, hogy ő volt az, aki a tanácsot kérte a szolgálat fejében, és visszaadta a száz aranypénzt. Salamon emlékezett rá, s mindenki előtt felmentette az ítélet alól: „Ne félj semmit, a pénz, amit a testvéreidtől és a szolgálaimtól elvettél, a tied, a tőlem tanult bölcsesség pedig megmentett a haláltól, attól a veszélytől, amibe a feleséged sodort.” És mintegy erkölcsi tanulságképpen hozzáteszi az Isráel-féle változatban: „Mennyivel jobb bölcsességet szerezni, mint aranyat, és értelmet szerezni, mint színezüstöt!” (Péld 16,16).

A magam részéről csak megismételni tudom a tanulmányában XIII. századi legendákat elemző Marc Bloch szavait, melyet Jean Jovenel des Ursins *Chronique du règne de Charles VI* egy 1403-ban datált történetéről mondott: nem szívesen nevezném mesénket népmesének abban az értelemben, ahogyan ezt általában értelmezik.²⁸ Bár Lévi Isráel a végkövetkeztetésében azt hozza tudomásunkra, hogy ennek a mesének sem a *Talmudban*, sem a *Midrachimban* nem bukkant a nyomára; s bár ez a három tanács változat az első pillantásra azt sugallaná, hogy zsidó mese, de éppen ellenkezőleg, sajátosságai azonnal arab forrásra utalnak.²⁹

²⁷ Uo., 20.

²⁸ BLOCH, Marc: La vie d'outre-tombe du roi Salomon, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 4. évfolyam, 1925/2-3, 349–377, 358.; Vö. még: „Látni fogjuk hogyan illusztrálják a héber mesék a leglényegesebb zsidó eszméket és irányzatokat, valamint a judaizmusra, a profetizmusra, a rabbinizmusra (beleértve a halachát is), az iszlámra, a kereszténységre, a polemikára és a filozófiára, a pietizmusra és a haszidizmusra gyakorolt hatásokat.” HELLER, Bernat: Tendances et idées juives dans les contes hébreux, *Revue des études juives* 77, 1923, 97–126, 98.

²⁹ ISRAËL: i. m., 225–226.; Vö. még: HELLER: Tendances et idées juives dans les contes hébreux, 100.

Noha a mesének Lévi Izrael nem bukkant nyomára a szakrális szöveghagyományban; viszont több mint érdekes, hogy Kárpátalján – ahol a XX. század elejéig nagyszámú zsidóság élt együtt többek közt a magyarokkal és ruténekkal – felgyűjtöttek egy mesét, „A szerencsés fiú”-t, amelyben megtalálható mind a hitvesi kíváncsiság a hirtelen szerzett vagyionforrást illetően, mind pedig a vagyonszerzés helyett a bölcsesség, esetünkben a papi jámborság és buzgóság jutalmaként kiérdemelt isteni kegyelem szerzése. Ez a két motívum mind a két mesemenetben önmagában is lényeges szövegkonstituáló elem, s habár a két szöveg között nem igazán lehet elképzelni semmiféle közeli rokon kapcsolatot, a „mesék” szellemisége és példázatos jellege feltűnő hasonlóságokat mutatnak, elsősorban erkölcsi vonatkozásaiban és a tanítói szándékban.

„A szerencsés fiú” narratívájában, mint oly’ sok más meseszövegben is, megjelenik a „mese a mesében” tükörstruktúra,³⁰ vagyis a mesemenet egy pontján a mesemondó vagy szóról szóra, vagy lerövidítve, mintegy utalásszerűen megismétli a történetet, hogy valamelyik mellékszereplő – de a hallgatóság számára is – átgondolhatóvá tegye a szüzsét, ezáltal is nyomatékot adva a megalapozó történetnek. Számunkra ez a tükörstruktúra éppen kapóra jön:

„A férfi elbeszélte feleségének, hogy kitől jött ez a nagy szerencse rájuk. Valamikor ő szolga volt egy jómódú gazdnál, aki egy feneketlen sár fölibe saját költségén hidat építtetett, s azután kíváncsi volt megtudni, hogy az utasok mit beszélnek arról, aki a hidat építtette. Őt küldte a híd alá hallgatózni, s egy nap Krisztus és Szent Péter mentek rajta át beszélgetve, és Krisztus azzal kívánta jutalmazni gazdám érdemeit, hogy születendő gyermekére kimondta, hogy az szerencsés lesz. Akárki kérjen tőle a gyermek részére valamit, azt ő megadja neki, vagy ha a gyermek bármit kíván is, az teljesülni fog. Mikor a gyermek megszületett, megölt egy bárányt, annak vérével az asszony száját bekente, hogy azt higgyék róla, hogy éjjel megette saját újszülöttjét, a gyermeket pedig ellopta, és idejött a tengerpartra. Kérte a kastélyt Istentől, amelyben laknak, és sok pénzt a gyermek részére, akinek dajkát fogadott és felnevelte. Az anyát aztán a törvény elítélte, és elevenen befalazták, s ott bizonyosan éhen veszett.

Mindezt a fiú, aki ekkor felszentelt pap volt, végighallgatta, és leginkább az fájt neki, hogy szegény ártatlan anyját elevenen befalazták. Istenhez fohászzkodott, és kérte, hogy a hálátlan tolvaj embert, aki őt ellopta, változtassa azonnal kutyává. Ez azonnal megtörtént.³¹”

„A szerencsés fiú” szövegét alaposabban szemügyre véve, a fent említett két motívumon túl van még egy (vagy inkább kettő), mely az ítélezés szempontjából nagyot nyom a latban, ha a „Salamon király három tanácsával” összevetjük: mégpedig a

³⁰ BÁLINT Péter: Mese a mesében: a megkettőződés hermeneutikája (Az emlékezés és a nyelv ’labirintusában’), in Uő.: *Meseértelmezések (Válogatott etno- és irodalmi hermeneutikai tanulmányok)*, Budapest, Magyar Napló, 2022, 125–147.

³¹ FINECKY Mihály (vál.): *A vasorrú Indzsibaba. Kárpátukrajnai népmesék*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1970, 49–52, 50–51.

gyermekgyilkosság vádja és a gyermeklopás vétke.³² Nem csak Salamon király személye okán,³³ de a két utóbbi fajsúlyos motívum miatt is emlékezetünkbe kell idézni a bibliai „Salamon ítéletét”, hogy komparatistikai vizsgálatunkat megalapozzuk.

Az ószövetségi történetben két parázna asszonynak, akik egy házban laktak, egy ugyanazon időben született fiúgyermek, ámde az egyiknek meghalt a fia éjszaka, „mert ráfeküdt”.³⁴ („De egy éjjel meghalt ennek a nőnek a fia, mert ráfeküdt. ²⁰Fölkelt erre éjfélkor, elvette mellőlem a fiamat, amíg a te szolgálóleányod aludt, és a keblére fektette, az ő halott fiát pedig az én keblemre fektette. ²¹Amikor reggel fölkeltem, hogy megszoptassam a fiamat, láttam, hogy halott. De amikor reggel jól megnéztem, kiderült, hogy nem az a fiú volt, akit én szültem.” [1Kir 3,19-21]) Így érvelve vádolja be Salamon előtt egyik a másikat, aki hangos szóval ekként replikázik: „Nem úgy van! Az én fiam él, a te fiad az, aki meghalt!”³⁵ Erről az elképesztő és eldönthetetlennek látszó szócsatáról mondja Wénin narratológiai elemzésében: egyikőjük beszéde a másik által elmondottnak a tükörképe, hiszen a két mondat egy olyan khiazmust alkot, amely a nők közötti radikális ellentétet tárja fel.³⁶ A helyzet több mint bonyolult, egyben átláthatatlan, viszont Wénin pontosan rámutat, hogy az elbeszélő a királyhoz hasonló helyzetbe hozza az olvasót, aki a két nő beszéde hallatán zavaros és megoldhatatlannak tűnő problémával találja magát szemben.³⁷ Emlékezetes, hogy a tanácstalan, még az uralkodása kezdetén járó Salamon egy belső sugallatra hallgatva utasításba adja: karddal ketté kell vágni az életben maradt fiút, hogy az asszonyok osztozzanak rajta. „Ekkor azt mondta az élő gyermek anyja a királynak, mivel megesett a szíve a fián: Kérlek, uram, adjátok neki inkább az élő gyermeket, csak meg ne öljétek! A másik azonban ezt mondta: Ne legyen se az enyém, se a tiéd, vágjátok ketté!” (1Kir 3,26) Magáról az ítéletről messzemenőig egyetértek Wénin konklúziójával:

„De az utolsó két szó – ’ő az anyja’ – összetöri a reményt, amelyet az első szavak ébresztettek az irigy asszonyban. A király ugyanis egy mutató névmás segítségével egyértelműen az első nőt jelöli meg, azt, aki a halálról szóló szavaira az ajándékozás, az élet ajándékozásának gesztusával reagált.”³⁸

³² A farkasember, in KOSOVÁ-KOLEČANYI, Mária: *A harmatban fogant hajadon. Szlovák fantasztikus mesék*, ford. KÖRTVÉLYESSY Klára, Budapest, Európa Könyvkiadó, *Népek meséi LXXXII*, 1988, 96.; NAGY Olga: *Cifra János meséi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXIV*, 1991, 244.

³³ Egyet kell értenünk Hellelrel: „De a mesekutató vértette fel magát a kísértés ellen – nem mindenki tudott ellenállni – hogy valamely elbeszélésnek zsidó eredetet tulajdonítson, mert találóan illeszthető a Szentírás szavához.” HELLER Bernát: *A héber mese. A héber mesei keleten és az iszlám országaiban*, Budapest, A Népszerű Zsidó Könyvtár, é. n., 18.

³⁴ HELLER: *Tendances et idées juives dans les contes hébreux*, 100.

³⁵ „H. Gressmann a témának több mint húsz változatát számolta össze az egyetemes folklór irodalmában.” WÉNIN, André: *Le roi, la femme et la sagesse. Une lecture de 1 Rois 3, 16-28, Revue théologique de Louvain*, 29. évfolyam, 1998/1, 29–45, 29.

³⁶ Uo., 36.

³⁷ Uo., 32.

³⁸ Uo., 43.

A kárpátukrajnai mesében a pappá lett fiú – aki a szentséget és az istenközelséget képviseli a mesemondó felfogásában – kívánsága szerint a hálátlan tolvaj *kutyává* változik. A kutyák vallásos szövegekben és mesenarratívákban előfordulásáról írtam „A ki győz, örökségül nyer mindent”³⁹ tanulmányomban:

„A kutyák vallásos szövegekben való előfordulását számba véve talán nem érdektelen megemlíteni Trencsényi-Waldaphel kijelentését: 'A kutya az ótestamentumban és a görög-ségben egyaránt különösen szemérmetlen állatnak számít.'⁴⁰ A hebraisták által górcső alá vett *Tóbiás könyvében*⁴¹ mindössze kétszer (az otthonról elutazás és a hazatérés alkalmával) megjelenő kutya jelentését feltárni igyekvő Naomi Jacobs tanulmánya elején – az egyébként magyar folklórban is jelentős szerepet játszó kutya, kutyafejű tatár kapcsán – azt a kijelentést teszi: a szöveg keletkezésének idejében is sértésnek tűnt kutyának, kutyafejnek vagy halott kutyának lenni.⁴² Dávid Katalin is ezt az 'antikizáló' és egzegetikai felfogást erősíti meg: »Megvetésre méltó, az, akit kutyával összehasonlítanak.«⁴³

A pap a kutyával – mint a láncon tartott és parázssal etetett ördöggel⁴⁴ – sokáig vándorol, míg nem egy faluban hírt kap arról: „De hallottuk, hogy itt és itt, ebben meg ebben a faluban egy anya újszülött fiát az első éjjel megette”.⁴⁵ A pap a faluba érve buzgón imádkozik Istenhez, hogy anyja „mint ártatlan vértanú keljen újra életre”. Az ima erejével⁴⁶ Istent megszólító fiú válaszként eléri, hogy a fal mögött „levő csontváz testet öltött magára, s a befalazott asszony elevenen lépett elő”. A kutyává

³⁹ BÁLINT: *Jézus-mintázatok a népmesékben*, 363–414, 396–397.

⁴⁰ TRENCSENYI-WALDAPHEL IMRE: Christophorus, in Uő.: *Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 327–376, 373.; Vö. még: DOBOS Ilona: 'Kutyafejű' tatárok, in Uő.: *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 46–53, 49.

⁴¹ Az apokrif Tóbiás-könyv egy klasszikus, nemzetközi fiktív népmese változata. A zsidó történelemtől teljesen elszakadva ismert az 505–508 mesetípusok komplexuma, a „The Grateful Dead”. Stilisztikailag is eltér a mese formájától. BEN-AMOS, Dan: Jewish Folk Literature, *Oral Tradition*, 14. évfolyam, 1999/1, 140–274, 148.

⁴² JACOBS, Naomi S. S.: 'What About the Dog?', Tobit's Mysterious Canine Revisited, in XERAVITS, Géza G. – ZSENGELLÉR, József – SZABÓ, Xavér (eds.): *Canonicity, Setting, Wisdom in the Deuterocanonicals, Papers of the Jubilee Meeting of the International Conference on the Deuterocanonical Books*, Berlin, De Gruyter, 2014, 221–246, 221.

⁴³ DÁVID Katalin: *A teremtt világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve*, Budapest, Szent István Társulat, 2002, 146.

⁴⁴ A parázssal etetésről olvashatjuk: „Az mint meg tapasztaltat, hogy az Sátán azoknak, az kik ő néki adták magokat, eleven szent, izzó tüzet adot eleikbe meg enniek, mely nekik oly igen édesnek és jó izüinek tezett, mint akar mely drága étek ez földön.” SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus De Summo Bono (Értekezés a legfőbb jóról)*, szerk. TOLNAI Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Régi Magyar Próza Emlékek IV*, 1975, 209. Vagyis a motívum az idők során prédikációkból kerülhetett a folklórszövegekbe.

⁴⁵ FINCICKY: i. m., 52.

⁴⁶ Erről Buber így beszél: „Imának tömören azt az Istenhez intézett emberi beszédet nevezzük, ami – bármi legyen is az ima tárgya – végső soron az isteni jelenlét megmutatkozását kéri, azt, hogy e jelenlét dialogikus formában megérezhető legyen”. BUBER, Martin: *Istenfogyatkozás. Vizsgálódások vallás és filozófia kapcsolatáról*, ford. GÁSPÁR Csaba László, Budapest, Typotex Könyvkiadó, 2017, 155.; Vö.: Uő.: *Én és Te*, ford. BÍRÓ Dániel, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991, 99.

változtatott tolvaj viszont a mese logikája szerint megérdemelt büntetésként az anya helyére kerül: a gonosztól megszállott lényt mindörökre befalazzák.

„Salamon három tanácsában” a bölcs király felmentő ítélete⁴⁷ és a kárpátukrajnai narratívában Isten kegyelme egyfelől az érdemtelen vagy éppen bűnös vagyonszerzés elutasításáról, másfelől az isteni vagy isteni sugalmazásra történő ítélkezés („Ne legyetek igazságtalanok az ítélkezésben...” 3Móz 19,35) igazságosságáról tesz bizonyosságot, mintegy példázatos beszédként. André Wénin ezt írja a „Salamon ítélete” összegzéseként: „a bölcs ember szava az, ami lehetővé teszi, hogy az igazság győzedelmeskedjen a hamisság felett, és az élet győzedelmeskedjen a halál felett”:⁴⁸ ami a meseszöveg példázatos jellegét is megvilágítja.

Ha fentebb azt írtam – Marc Bloch szövegelemzésére hivatkozva –, hogy a „Salamon három tanácsát” sem lehet a folkloristák meghatározása szerinti tradicionális népmesék közé besorolni, akkor viszont magától adódik a kérdés: miként határozhatjuk meg? A válaszadáskor segítségünkre siet az irodalmár Eli Yassif, aki a középkori héber történetek legnagyobb korpuszát, a *Sefer Hasidimot* (melyet kéziratok után regensburgi Júda ben Sámuelnek, a „jámbor” Judah rabbinak tulajdonítanak) tüzetesebb vizsgálat alá vonva azt állapítja meg, hogy a *Sefer Hasidim*ba foglalt mintegy négyszáz történetet hagyományosan két fő kategóriába sorolják: a démonológiai történetekbe, amelyek általában hosszúak és viszonylag bonyolultak, és az *exempla* történetekbe, amelyek lényegében rövid anekdoták formájában, kikristályosodott elbeszélői struktúra vagy cselekmény nélkül megfogalmazott erkölcsi útmutatások. Majd tovább pontosítja a szövegek strukturális és funkcionális jellemzőit: a *Sefer Hasidim* történeteiben szereplő, nyilvánvalóan népszerű mesék is példamutatóak az adott kontextusban betöltött funkciójuk miatt.⁴⁹

Egy ilyen példázatos történetre vegyünk egy remekbeszabott példát, melyben a jámbor viselkedés és isteni kegyelmet kiérdemlő magatartás megjelenéséről olvashatunk. Bubernek „A paraszt a patak partján” címet viselő történetéről van szó. Egy parasztember észrevette háza ablakából, hogy Jisráél ben Eliezer rabbi a befagyott patakban napi rendszerességgel végzi rituális fürdőjét, ám egy alkalommal a jég felsértette a lábát, és vérezni kezdett:

„Ettől kezdve a paraszt mindig figyelte a Baal Sémét, és szalmát készített oda neki, hogy arra léphessen. A rabbi egyszer megkérdezte tőle: – Mi szeretnél leginkább lenni: gazdag, öreg, avagy a falu bírása volna inkább? – Rabbi úr – mondta a paraszt –, mindegyik jó

⁴⁷ HELLER: *A héber mese*, 12.; Vö. még: RENAUD, Bernard: Salomon, figure du Messie, *Revue des Sciences Religieuses*, 68. évfolyam, 1994/4, 409–426.; Továbbá: KARASSZON István: Milyen bölcs volt Salamon?, in Uő.: *Az Ószövetség fényei, Veterotestamentica*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2002, 98–108.; DUVAL, Danièle: Salomon sage ou habile. Dans le Texte Massorétique et dans la Septante (1R 2, 12-11, 43 et 3R 2, 12-11, 43), *Revue des sciences religieuses*, 66. évfolyam, 1992/3-4, 213–232, 222–227.

⁴⁸ WÉNIN: Le roi, la femme et la sagesse, 29.

⁴⁹ YASSIF, Eli: Entre culture populaire et culture savante. Les exempla dans le Sefer Hassidim, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 49. évfolyam, 1994/5, 1197–1222, 1197–1199.

nekem. – A rabbi meghagyta neki, hogy építsen egy fürdőházat a patak partján. Hamarosan híre járt, hogy a paraszt beteg felesége megfürdött a patakban és kigyógyult a bajából. A gyógyító hatású víz híre elterjedt, hamarosan a doktorok is értesültek róla, és sikerült a kormánynál elérniük, hogy zárják be a fürdőt. Időközben azonban a patak partján élő parasztembernek sikerült szert tennie némi vagyonra, és megválasztották bírónak. Naponta fürdött a patakban, és magas kort ért meg.”⁵⁰

A példázatos történetelbeszélés ezen formája talán még a hagyományos mesenarratívákhoz képest is egyértelműbben fogalmazza meg a kívánt célt, hogy ti. a jámbor és másikon segíteni kész ember ne a várható nyereségre – Jankélévitch szavával „olyan menlevélre” – tekintsen, mely az isteni kegyelemhez közelebb visz, hanem az esetten való segítségnyújtás lehetséges módjára, melynek köszönhetően kiemeli őt szorult, megalázott helyzetéből, és méltósága visszaszerzését biztosíthatja.

2.1. Az isteni/szakrális javak és személyek elleni erőszak

„Ha valaki Isten templomát beszennyezi, azt elpusztítja Isten, mert Isten temploma szent, és ez a templom ti vagytok.” (1Kor 3,17)

A vallásantropológus Hans Walter Wolff *Az Ószövetség antropológiája* kötetének a „Szülők és gyermekek” fejezetében megnevez néhány fiút, akik az Isten vagy mások javait önös érdektől vezérelve megkárosítják:

„Éli fiai ’azonban elvetemült emberek voltak, nem törődtek az Úrral’, sem azzal, ami papi hivatásuknál fogva a néppel szemben kötelességük lett volna; áldozatok bemutatásakor háromágú villával vették ki az üstből mindazt, amire csak kedvük támadt. Sámuel fiai pedig mint bírák ’a maguk hasznát keresték’; megvesztegetésre szánt ajándékot fogadtak el, és elferdítették az igazságot.”⁵¹

Sigal a tanulmányában annak a határozott véleményének ad hangot, hogy „a szentek közvetítésével végrehajtott isteni büntetések közös jellemzője, hogy a szentek védelme alatt álló javak vagy személyek elleni támadásokat hátrítják el”.⁵² A szentek a tradicionális népmesék nem csekély hányadában afféle világtól elvonultan élő, aszketikus életmódot folytató remeték, akik mentesek a démoni kísértésektől és a világi bűnöktől, emiatt tekintélyt és tiszteletet élveznek. A görgegyüvegcsúri cigány mesemondó, Jakab István „Jánas a zárdában” című mesenarratívumában igazán szemléletes példáját látjuk annak, hogy a mesehős (az apa) miféle és mennyi bűnt követ el a szentek védelme alatt álló személyek ellen. A mesemondó a történet (Karasszon

⁵⁰ BUBER, Martin: *Haszid történetek*, I. kötet, ford. RÁCZ Péter, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1995, 108.

⁵¹ WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, ford. BLÁZI György, Budapest, Harmat Kiadó, 2003, 218–227, 220.

⁵² SIGAL: i. m., 42.

fogalmával élve „elbeszélés komplexum”⁵³) keresztény vonatkozásai mellett az ókori Oidipusz-mítoszra és egy grandiózus álomfikcióra építi föl kétosztatú példázatos történetelbeszélését: melyben az apa bűneit és a fiú saját „árulásának” levezeklését tárja elénk. Az első rész az apa „élettörténetét” beszéli el, amiben az Oidipusz-mítosz alapozza meg Jánas elképesztő vesszőfutását születésétől az erőszakos cselekedeteit lezáró sorsszerű haláláig. Mesehősünkre teljes mértékben érvényes Jan Patočka oidi-puszi alakjellemezése: „[...] csak a kitaszítást érdemlő figura, a számkivetendők legalja, aki olyan bűnök elkövetője és hordozója, amik alapjaiban rengetik meg és düljék fel az emberi társadalmat – mert apagyilkos és vérfertőző”.⁵⁴ Bennünket vizsgálódásunk során most csupán ez a rész érdekel:

„Telt-múlt az idő, mikor elérte Jánas a tizenhetedik évit, már olyan csapodár gyerek lett belőlle, hogy az egész zárdabeli fehérnépet mind sorrendjébe szedte, mind az egész *mind állapotba keült*. Mikor meglátták, már látta Jánas, hogy az egész fehérnép állapotas lett, hát elgondolta magát, hogy veszi magát, és megy a világba, mert ilyen nagy vétket követett ő el.

Ezzel vette magát Jánas, mert *úgy vót nevelve, mind egy katalikus gyerek*, há gondolta magába, hát jó vóna elmenjen ő, hogy meggyónja a bűneit, mikor mennyi rengeteg szép fiatal fehérnépet elrontott, és csúfat űzött rajtak.

Elmegy Jánas egy paplakra be, és kéri a papat, hogy gyóntassa meg, és oldozza fel őtet. Azt mondja a pap, hogy mondja el a bűneit. Mikor elkezdte Jánas mondani az ő bűneit, a tetteit, akkor azt mondta a pap Jánasnak:

–Menj, Jánas, ahova akarsz menni, mert én téged nem tudlak feloldani, én az ilyenekkel nem foglalkazok az ilyen emberekkel, mint te. Mikor a szenteket te mind erontottad. (Mert a zárdába ugye mind csak olyan fehérnépek vótak annak idején, akik nem akartak férjhez menni soha, *úgy akarták élni a világjokat, mind a szentek.*)

Ere haragra gerjedt Jánas, megharagudott, hogy azt mondta a pap, hogy nem foglalkozik véle, azt mondta a papnak:

–Na várjál, ha nem foglalkazol te velem, foglalkazok én veled! – Szépen mingyár torkan ragadta a papat, úgy a falnak verte, hogy abban a szent pillanatban meghalt a pap.”⁵⁵
[Kiemelés tőlem – B. P.]

A francia történész Georges Duby görcső alá vette a XI. században élt püspök, Burchard von Worms *Dekrétumát*, melyből egy passzus a mi szempontunkból nagyon is érdekes: „Hétéves böjt jár [...] annak a férfinak, aki más feleségét vagy egy apácát, Krisztus jegyesét kaparintja meg magának”;⁵⁶ természetesen ugyanarról a Burckhardtról van szó, akiről Jean-Claude Schmitt írja: „erőteljesen hangsúlyozta a

⁵³ KARASSZON István: Történetírás az ókori Izraelben, in Uő.: *Az Ószövetség fényei*, 40–72, 48.

⁵⁴ PATOČKA, Jan: *Platon és Európa*, ford. VARGA György, Budapest, MMA Kiadó, 2021, 70.

⁵⁵ NAGY – VÖÖ: i. m., 691–732, 693.

⁵⁶ DUBY, Georges: *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*, ford. FÁZSY Anikó, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 85.

kapcsolatot a keresztség és az ördögűzés között”.⁵⁷ A mesemondó Jakab hőse a zárdában ezek szerint egy évezredek óta ismert bűnt követett el, melyet, mivel „*úgy vót nevelve, mind egy katalikus gyerek*”, szeretett volna meggyónni, ezáltal az ördögi kísértéstől is megszabadulni – eközben „*elvéti a saját bűnös létével való szembenézést*”⁵⁸ –, ám a fránya papok rendre megtagadják tőle a feloldozást. Nagy Gabriella Ágnes a daseinanalitika egyik fő képviselőjére, Heltingre hivatkozva állítja: „*az autenticitás-hoz vezető utat senki sem tudja átvenni a másiktól*”. Azt a következtetést vonja le a sorozatos feloldáselutasításból, hogy: „*A gyónás mint közvetítő általi feloldozás ezért is maradhat elégtelen*.”⁵⁹ Semmi okunk kételkedni e kijelentés igazságában. Másfelől, miképpen Duby kiemeli, a *Dekrétumban*:

„*A bűnök efféle listáinak, amelyek mindenki számára előírták a feloldozást adó büntetést, se szeri, se száma: megkönnyítették a lelkipásztorok dolgát, megkímélték őket a gondolkozástól*”.⁶⁰

E kijelentést komolyan véve nem gondolhatjuk komolyan, hogy a bűnfeloldozást elutasító papok, számos előírás és gyóntatói gyakorlat birtokában, ne tudták volna a kiszabandó büntetés megfelelő mértékét. A mesemondó viszont járatlan lévén a gyóntatás gyakorlatában mégis úgy állítja be – kiváltképpen is az apácák megrontása utáni első kéréskor – a papok elutasító magatartását, mint ami előidézti, sőt, mintegy megsokszorozza a gyilkosság bűnét, holott Jánas az, aki nem mer szembenézni ön maga létromlásával („*Jánas ennek megfelelően valóban elsomfordál, és hangosan kiabál a hibákról, ebben az esetben arról [is], hány gyilkosságot követett el annak köszönhetően, hogy a papok megtagadták tőle a kiegyenlítést*”⁶¹). Ez a felelősségáthárítás valóban a halálos bűnök elkövetéséhez vezet („*Aki emberi lényt öl, testvérét öli meg*”⁶²), amire már csak Istennél van bocsánat, és tudjuk jól, nála minden lehetséges. Jánas végső kétségbeesésében megpróbálja a lehetetlent, és elmegy a messze földön híres paphoz, „*egy öreg kalugerhez*”,⁶³ aki türelmesen, ám elszörnyedve hallgatja meg bűnvallomását, s mielőtt elmenekülne a bestiális bűnös társaságából, ezt mondja neki:

⁵⁷ SCHMITT, Jean-Claude: *A zsidó Hermann megtérése. Önéltírás, történelem és fikció*, ford. NOVÁK Veronika, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013, 226.; Vö. még: LE GOFF, Jacques: *Európa születése a középkorban*, ford. SUJTÓ László, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2008, 91.

⁵⁸ NAGY Gabriella Ágnes: A titok fenomenológiája Jakab István: Jánas a zárdában című meséjében (A bűn, a lét, a szeretet és a szerető titka), in BÓDIS Zoltán (szerk.): *A titok fenomenológiája a cigány népmesében / The Phenomenology of the Secret in Gypsy Folktales*, Debrecen, Didakt Kft., *Fabula Aeterna IV*, 2015, 55–103, 66.

⁵⁹ Uo., 66–67.

⁶⁰ DUBY: i. m., 79.

⁶¹ NAGY: A titok fenomenológiája, 67.

⁶² LACOCQUE, André: Ne ölj (Exodus 20,13), in RICŒUR, Paul – UÓ.: *Bibliai gondolkodás*, ford. ENYEDI Jenő, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003, 129–197, 161.

⁶³ Értsd: idős, tekintélyes szerzetes egy görögkeleti kolostorban.

„– Jól van, Jánas, én imádkozni fogok érted, hogy bocsássa meg az Isten a bűnjeidet, és addig nem tudlak feloldani, még elmenjek és vissza nem fogok kerülni.

Elejibe tett, Jánas elejibe, az asztalra egy egész búzakenyeret és egy pohár vizet. Azt monta Jánasnak:

– Itt van a kenyér az asztalan, de ne próbálj hozzányúlni, mert addig az Isten nem bocsássa meg a bűneidet, amíg én vissza nem fogok jönni, *hogy le nem imádkozam a te bűnjeidet*. Se a vízből ne igyál!”⁶⁴ [Kiemelés tőlem – B. P.]

Jakab István – aki a református és katolikus magyar hívekkel évszázadok óta együtt élő, ám kisebbségben lévő román ortodox közösség tagjaival egyaránt érintkezett – a „kaluger” megjelöléssel (melyet maga „öreg esperesként” is említ) tudatosan elkülöníti a kispapoktól a *remetét* (szent embert), akinek a népi gondolkodás szerint a többiekénél nagyobb tudása és tisztelete van életvitele, a folyamatos imádkozás, meditálás és aszketikus életmód (a mese szövegében „tanyán” él) okán. A francia történész, André Vauchez „Le saint” (A szent) tanulmányában az apostoli és evangéliumi *szentség* egy új modelljét írja le a XIII. századi Assisi Szent Ferenc színre lépésével. Egészen pontosan arról beszél, hogy az ő élete a szentség új fogalmának végső kifejeződése, illetve gyümölcse egy olyan belső tapasztalatnak és szeretetnek, amely Isten arcát kereste minden emberben, különösen a leghátrányosabb helyzetben lévőkben.⁶⁵ Vauchez mindehhez kommentárként fűzi még hozzá, hogy a nép szinte kizárólag olyan férfiakhoz vagy nőkhöz kötődött, akik nem egy hivatal betöltésével vagy előkelő családból való születéssel tűntek ki, hanem az Isten és a felebarát szeretetért elszenvedett megpróbáltatásokkal.⁶⁶ Halász Katalin a középkori francia irodalmi szövegek elemzése során pontosítja a remetéről kialakított képünket: „A remete szavahihetősége, tekintélye szilárd alapokon nyugszik, tekintettel ugyanis a kor szellemi kontextusára, az *oratores* rendjéhez való tartozása már önmagában garancia arra, hogy az igazságot közvetíti”⁶⁷ – talán ezért a tekintélyért és közvetítő szerepért is bízunk meg a kalugerben Jakab mesehőse.

Jánas tehát rábízta magát (sorsát) a kaluger ítéletére, mely szerint éppoly aszketikus életmódot kell folytatnia, akárha rendházba vonult volna – hiába csak egy világtól messze eső tanyára záratott be –, és éppúgy benső világa legrejtettebb zugaiba kell alámerülnie, mintha maga is remeteként létezne.⁶⁸ A történetben a kaluger meghatározhatatlan idő múltán visszatér a tanyájára – isteni jelként megtalálja a távozáskor elhajított házkulcsot az idők során kiszáradt tóban –, és amint belép a házba, meglepetten látja, hogy Jánas:

⁶⁴ NAGY – VÖÖ: i. m., 694.

⁶⁵ VAUCHEZ, André: Le saint, in LE GOFF, Jacques: *L'Homme médiéval*, Paris, Éd. du Seuil, 1989, 345–381, 361.

⁶⁶ Uo., 361.

⁶⁷ HALÁSZ Katalin: *Egy műfaj születése. A középkori francia regény*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 107.

⁶⁸ VAUCHEZ, André: *The Laity in the Middle Ages. Religious Beliefs and Devotional Practices*, ford. SCHNEIDER, Margery J., Indiana, University of Notre Dame, 2010, 87.

„[...] a szent ülőhelyébe vót, ahol a pap őtet hagyta. Az egész asztal, min mondtam, meg vót telve a kenyérből búzával, az egyik cikázatt, a másik hullatt, egész búzatáblának képzelte a pap az asztalt; a pohár az asztal közepin vót az is, de már egy csepp víz nem vót benne, mert kiszáradatt.

Na, akkor asz mondta a pap Jánasnak:

– Na, Jánas, most mehetsz, amere az Isten segít, vezérel, *me a bűneidet így is, úgy is az Isten már megbocsájtatta, ennyi ideig szenvedtél.*⁶⁹ [Kiemelés tőlem – B. P.]

Ezen a ponton természetesen az lehetne az első és nem is egészen alaptalan benyomásunk, hogy Jánas remeteként vezeklése, aszketikus életvitеле okán kiállta a próbát, sőt, a kaluger megjegyzése szerint is, Isten megbocsátott neki a szenvedéseieért. Ám a mesemondó a „kétosztatú” tabló első eseményorát egyszerűen nem zárhatja így le, hiszen a megalapozó történetben felvázolta a hallgatósága előtt az Oidipusz-mítoszt. Ezért Jánas újbóli vándorlása során sorsszerűen apagyilkossá kell váljon, és az anyjával való vérfertőző házasságra kell lépjen, de hogy a fátum sötétebb árnyalatot öltön, Jakab István megtoldja még egy erőszakos tettel: egy útjába kerülő cseléd lány megerőszakolásával. A sokadik erőszakos tettet követően a megbecstelenített cseléd lány – aki a narratívum második felében a megfogant fiú anyjaként taníttatja gyermekét – felháborodásában kiüti a szemét Jánasnak, aki világtalanul bukdácsolva egy szakadékba, mondhatni egyenesen az alvilágba zuhan: a méltán megérdemelt helyére.

2.2. A közösség vallási tilalmainak megszegése

2.2.1. Atyák és fiúk viszonya: a tisztelet parancsa

Hans Walter Wolff könyvének a „Szülők és gyermekek” fejezetében arra is rámutat, hogy:

„A szülők és gyermekek között fellépő feszültségnek számos oka lehet. Gyökerezhetnek 'az atyák vétkeiben', amiről az Ószövetség rendkívül gyakran tesz említést, különösen Jeremiástól kezdve (2,5; 3,25; 11,10 és még gyakran).”⁷⁰

A zsidó–keresztény kultúrában igen hamar megjelent és gyökeret vert az „atyák” és az anyák feltétlen tisztelete, mely különböző parancsokban és intelmekben nyert kifejezést (pl sikemi átok: „Átkozott, aki gyalázza apját vagy anyját! Az egész nép mondja rá: Ámen!” [5Móz 27,16], „Hallgass, fiam, apád intésére, és ne hagyd el anyád tanítását, mert ékes koszorú ez a fejedén és ékszer a nyakadon!” [Péld 1,8-9]). Josephus Flaviusnál is olvashatjuk azt a szigorú elvárást, melyet a szülők iránti tisztelettel kapcsolatban megfogalmaztak a zsidók:

„Isten tiszteletét szorosan követi a szülők iránti tisztelet parancsa. Az a gyermek, aki a szülöktől nyert jótéteményeket nem viszonozza, s e téren bármilyen mulasztást követ el:

⁶⁹ NAGY – VÖÖ: i. m., 695.

⁷⁰ WOLFF: i. m., 222.

megkövezéssel bűnhődik. Minden idősebb személy iránt is tisztelettel tartoznak a fiatalok, mert Isten mindenkinél idősebb.”⁷¹

Wolff az imént idézett szövegében további kitekintést nyújt a szülők jogait és tiszteletét védelmező ószövetségi parancsolatokra:

„[...] a szülőkkel szemben megparancsolt magatartás azt jelenti, hogy komolyan kell venni őket (*kabbéd*). [...] A Szövetség könyvében (2Móz 21,15,17) régiesnek tűnnek a haláljog mondatai, amelyek halálbüntetést rónak ki arra, aki apját vagy anyját megüti, vagy egyéb módon megvetően, illetve kiátkozottként bánik vele (*kallél*). Hiszen aki gyalázza szüleit, az vérbűnt követ el (3Móz 20,9).”⁷²

Az idős szülők tisztelete elsősorban nem is csak a tisztességben és megannyi küzdelemben megélt magas életkornak s vele együtt a felhalmozott tudásnak, személyes tapasztalatnak, illetve a testi gyengeségekkel szembeni irgalmasságról szól.⁷³ Legalább ennyire fontosnak tűnik a genealógiai leszármazás nyomon követhetősége (1Móz 31,3),⁷⁴ részben az anyagi és szellemi javak (áldás) öröklése nyomán,⁷⁵ részben pedig a nemzedékek közötti békés és szereteteli viszony fenntartása okán,⁷⁶ ami által elkerülhető a család széthullása, ami a törzs fennmaradását és biztonságát is fenyegeti.

⁷¹ JOSEPHUS FLAVIUS: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*, ford. HAHN István, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2010, 74. 205–211§.

⁷² WOLFF: i. m., 225.; Vö. még: A Ben Szira (Sirák fia könyve a deuterokanonikus könyvek egyike) tartalmaz egy részt „Szülők iránti tisztelet” címen, mely részletesen sorra veszi miért is tartoznak a gyerekek szüleik felé tisztelettel: „1.Hallgassatok reám, az apára, ti gyermekek, tegyétek azt, hogy boldogul járjatok./ 2.Mert az Isten a gyermekek tiszteletét kívánja az apa iránt, és megállapította az anya jogát is a fiúk számára./ 3.Aki apját tiszteli, annak megbocsáttatnak bűnei./ 4.Mint aki kincseket halmoz, olyan az, aki anyjának hódol./ 5.Aki apját tiszteli, saját gyermekeiben lesz öröme, és maghallgatást talál, amikor imádkozik./ 6.Aki apját tiszteli, sokáig fog élni, és aki Istenre hallgat, tisztelni fogja anyját./ 7.Mint gazdáknak, úgy kell szolgálni a szülőknek.” SCHEIBER Sándor (szerk.): *A feliratoktól a felvilágosodásig*, Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1997, 54–55.

⁷³ WOLFF: i. m., 154.; Vö. még: Dáma, az ékszerész, egy napon rosszul érezte magát, és lefeküdt pihenni, de a feje alá tette ládikáját, amiben értékes gyémántok voltak. Míg aludt, két vevő érkezett, hogy megvegye a gyémántokat, de Dáma fia nem költötte fel az apját, csak aztán tárgyalt velük, hogy az apja felébredt. „– Nem a gyémánt a te legnagyobb kincsed, hanem ez a fiú, akivel megajándékozott az Isten. Áldott vagy te, és áldott gyermekeid is, aki szülőjét így tiszteli”, mondta az ékszerésznek az egyik vevő. Az ékszerész és a fia, in T. ASZÓDI: i. m., 55–56.

⁷⁴ BUBER, Martin: *A próféták hite*, ford. BENDL Júlia, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1991, 45, 53.

⁷⁵ ADORJÁNI: Zoltán: *Jób testamentuma. Bevezetés – fordítás – jegyzetek*, Budapest, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2011, 39.

⁷⁶ „Akkor az anyja ekezde a fiunak má a királyt szidni, átkozni. hogy minek tette. /– Nem, iédesanyám – a kiét fiu –, ne szidja a királyt, az a mi apánk, ütet a Jóisten adta, és minket is a Jóisten adott, azir, hogy mi magát iélesszük fe. Mer ha mi nem lettünk vóna meg az iédesapánk, maga halott vóna.” Az aranypázsitot lépő lány, in PENCKÖFERNÉ PUNYKÓ: i. m., 82–95, 94.

Paul Tillich nemcsak a családok, hanem a közösségekben az emberek között használatos „atya” és az Isten „Atyaként”⁷⁷ megnevezése között, a teológiai értelmezés aspektusából levonható jelentős eltérésre világít rá:

„Először, az 'Atya' annak az Istennek a szimbóluma, aki a lét teremtő alapja, s így az ember létének is teremtő alapja. [...] Másodszor, az 'Atya' annak az Istennek a szimbóluma, aki megőrző teremtőisége által megtartja az embert, és irányt adó teremtőiségével beteljesedése felé vezeti őt. Harmadszor az 'Atya' annak az Istennek a szimbóluma, aki kegyelemből megigazulást ad az embernek, és elfogadja őt, aki elfogadhatatlan.”⁷⁸

Hogy miért is szükséges a szakrális nyelvben használt „Atya” és a vernakuláris nyelvben megjelenő familiáris aspektusú „atya” kifejezés közötti megkülönböztetés,⁷⁹ vagyis a Teremtő⁸⁰ és a nemző, a Mindenható és a család feje, az Isten népe és a ház népe vezetője, a Törvénytevő és törvényt betartató családfő teológiai értelemben vett szigorú elválasztása? Erre, úgy vélem, Tillich adja meg az exegetikai és pszichológiai választ idézett szövegében néhány sorral lejjebb:

„De Isten nem privát kapcsolatban áll az emberrel, nem jó rokon, és nem magántanár. Isten a lét egyetemes rendjét képviseli, és nem cselekedhet úgy, mintha 'baráti' édesapa volna, aki érzelgős szeretettel viszonyul gyermekeihez. Az igazságosságot és az ítéletet nem függeszti fel megbocsátása.”⁸¹

Az „atyák” nemzedékeken átívelő és a leszármazottak (fiúk, unokák) életvitelét, mesterségét és identitását meghatározó szerepének vizsgálatakor Wolff kijelentésére hagyatkozunk: „a nevelés jelentős része az apák saját élményeiket és tapasztalataikat elmondó

⁷⁷ „Isten egyszerre Úr és Atya. A két fogalom ilyen összekapcsolódásának hagyománya van: A SalBölcs 11,10 szerint Isten Izraelt atyaként intve tette próbára, a pogányokat ellenben kérlelhetetlen királyként ítélte meg.” THEISSEN, Gerd: *A Jézus-mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete*, ford. SZABÓ Csaba, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006, 244.; Vö. még: GLORIEUX, Paléon: *Le Christ adorateur du Père, Revue des Sciences Religieuses*, 23. évfolyam, 1949/3-4, 245–269, 249.

⁷⁸ TILlich, Paul: *Rendszerezés teológia*, ford. SZABÓ István, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 233.

⁷⁹ Vö. CHANTRAINE, Pierre: *Les noms du mari et de la femme, du père et de la mère en grec, Revue des Études Grecques* 59-60, 1946, 219–250.; BENVENISTE, Emile: *Termes de parenté dans les langues indo-européennes, L'Homme*, 5. évfolyam, 1965/3-4, 5–16.

⁸⁰ „[...] az Atya istennév a szinoptikus evangéliumokban is alárendelődik Isten országa (uralma) eszkatologikus alakzatának: 'az ország kategóriája' felől értelmeződik. E kétféle megjelölés a Miatyánkban is elválaszthatatlan egymástól ('Atyánk... jöjjön el a te országod' Mt 6,9.10), és ez a szoros összefüggés arra figyelmeztet, hogy az atyaság kijelentése a remény jegyében áll. Az apa és az uralkodó egymásra vetülő képe a megnevezések többféleségének bibliai folytonosságában áll, és így a névtelen Névre is visszautal.” MÁRTONFY Marcell: *A képzelet forrásai. Elbeszélte identitás és bibliai horizont Paul Ricœur hermeneutikájában*, in RICŰEUR, Paul: *Vallás, ateizmus, hit*, ford. ANGYALOSI Gergely et al., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2023, 27–47, 41.

⁸¹ TILlich: i. m., 233.; Vö. még: SESBOÜÉ, Bernard: *Dieu et le concept de personne, Revue théologique de Louvain*, 33. évfolyam, 2002/3, 321–350, 331–332.

beszámolóin keresztül valósul meg (Zsolt 44,2kk; Bir 6,13)⁸². De a lokális közösségben más családok fejének számítók, sokat tapasztalt és köztiszteletnek örvendő „atyák”⁸³ – akárcsak az idősebb mesemondók – maguk is felmérhetetlen hatással vannak az ismeretszomszjas fiatalabbakra, éppen ezért: „Nem véletlen, hogy a bölcsesség tanítójának megszólítása ’atya’ (Péld 4,1)”.⁸⁴ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy nemcsak a tisztességgel megélt magas kor avat valakit „atyává”, hanem LaCocque olvasatában a szent szövegekben való jártasság is: „A Bírak 17,10-ben a bölcsesség mesterét (itt papot) ’atyának’ nevezik, s ugyanez áll a prófétára is a Királyok 2,12-ben”.⁸⁵ A szent szövegben jártasság mellett – legalábbis a mesenarratívákban azt látjuk – a hős életének vékony vagy vaskos kötetét jól ismerő, a következő bátortalan lépéseinek és terveinek bölcs tanítójaként fellépő „ősz öregember” (aki némely esetben halandó lévén inkább „istenküldötte ember, az „Isten embere”,⁸⁶ semmint maga az Isten) maga is kiérdemli az „atya” megszólítást, ahogy Jakab István „A Tökváros” című meséjében látjuk:

„– Na, jól van, fiam, ha te éppen öregapádnak szólítottál engemet, hát úgyse tudsz te az életen keresztül többé visszajutni a te szülőföldre vaj a te szüleidhez, úgy ha öregapádnak szólítottál, akkor fogadjál is engemet tiszta szivedből öregapádnak, legalább amég én élni fogok, hát nem fogsz unatkazni, és nem leszel egyedül.”⁸⁷

Nem szeretném sorra venni az összes olyan mesetípust, melyben apák és fiúk súlyos konfliktusa pontosan, sokféle árnyalatában kimutatható volna. Tudjuk jól, hogy a két nemzedék közti feszültség kialakulásának és elmérgesedésének számos oka lehetséges a mesenarratívákban: az atya feleségével szembeni kegyetlen bánásmódja; a mostohafeleség házhoz vitele; az apa valamilyen oknál fogva elhagyja a családot (pl. megjijed a tucatnyi gyerektől, kivándorol stb.); az apa megkülönböztetett szeretetben részesíti a legkisebb fiút; az atyának nem akarózik átadni a hatalmat fiának; az atya nem fogadja be lánya választottját, sőt, megalázza, „bebörtönzi”; az atya elzavarja a fiait a szülőháztól, mert nem voltak képesek megőrizni a hűgaikat stb. Mindezen konfliktusforrások igencsak nagy számban fellelhető példázatos történetté és/vagy varázsmesévé konfigurálása mégiscsak arról árulkodik napjaink hermeneutája számára, aki a családi kötelek végzetes meglazulásának szemtanúja, hogy az évtizedekig együtt élő nemzedékek hétköznapi életvitele megannyi álombakózó konfliktussal volt terhes az elmúlt évszázadokban is.

⁸² WOLFF: i. m., 221.

⁸³ LACOCQUE: i. m., 15.

⁸⁴ WOLFF: i. m., 221.

⁸⁵ LACOCQUE: i. m., 166.

⁸⁶ „S amikor az elbeszélés speciálisan hangsúlyozza az „Isten embere” kifejezést, akkor azon azt a prófétát kell értenünk, akit általában azonosítunk az izraeli prófétákkal: Isten küldöttét, aki üzenetet hirdet, és az üzenet valóra válását várja, aki felszólít és dorgál, aki egy-egy konkrét esetben ad tanácsot, mi több parancsot.” KARASSZON István: Próféták Északon és Délen, in Uő.: *Az Ószövetség fényei*, 206–214, 208.

⁸⁷ A Tökváros, in NAGY – VÖÖ: i. m., 318–351, 322–323.

2.2.2. Ki a felelős az atyák bűneiért?

Azt hiszem, nem csak az exegétákat és történészeket, irodalmárokat és folkloristákat izgatja régóta annak az egzisztenciális és morális kérdésnek a tisztázása: vajon az atyák bűneiért a fiúk (tágabb értelemben a három-négy nemzedékkel későbbi leszármazottak⁸⁸) is felelősek-e, vagy mindenki csak a saját maga elkövette bűnökért tartozik felelősséggel?⁸⁹ Bár a tradicionális mesenarratívák mondói, akik a XX. század nagy és megrendítő kataklizmáiról – sem a háborúkról és forradalmakról, sem a holokauszt-ról vagy lokális népirtásokról – nem „meséltek”, részben Walter Benjamin tételét igazolva,⁹⁰ részben a folkloristák azon véleményét alátámasztva, hogy a mesemondók történelmi tudása meglehetősen korlátozott.⁹¹ Ekként a „történet”-elbeszélésük alig ha felel meg a történészek elvárásainak, és személyes tapasztalataik alapján mélységesen meg voltak győződve arról, hogy az elődök (atyák) által elkövetett bűnök sorsszerűen határozzák meg az utódok életmódját és közösségben betölthető lételemőségét, statusát. Elegendő csak az „atya” istentelen életvezetésére (istenkáromlás, naplopás, iszákosság, házasságtörés, incesztus, megfontolatlan gazdálkodás és ennek nyomán vagyonvesztés, lopás stb.), a nő hitvestársi fogadalmának megszegésére, anyai gondviselésének és házvezetési kötelességeinek elmulasztására, a gonoszság különböző megnyilvánulásaira utalnunk: mindezek beláthatatlan és borzalmas következményekkel járnak mind a család, mind a későbbi leszármazottak életlehetőségeire.⁹² A család lecsúszásának vagy széthullásának veszélye elgondolkoztatta a mindennapi kenyérért és a család megbonthatatlan egységéért, egészségéért imádkozó szülőket.

Meg kell jegyeznünk, bár a paraszti származású mesemondó Európa nagyobb felén keresztény nevelkedést kapott – az átvett szövegforrások a zsidó és iszlám vallás, illetve számos keleti nép folklorisztikai hatását sejtetik –, biztosan elhangzott számá-

⁸⁸ „Az Ószövetség tud az apák bűneinek az egy időben élő négy generációra történő kihatásáról (2Móz20,5k.; 34,6.k.; 5Móz 5,9), és látja, ahogy annak következtében a fiak szenvednek, például a száműzetés alatt (JSir 5,7)” Uo., 223.

⁸⁹ ALETTI, Jean-Noël: La question de la providence divine dans les Écritures, *Recherches de Science Religieuse* 106, 2018/2, 231–244, 235.

⁹⁰ BENJAMIN, Walter: A mesemondó, in Uő.: *Kommentár és prófécia*, ford. BARLAY László, Budapest, Gondolat Kiadó, 1969, 94–126.; Vö. még: BÁLINT Zsuzsa: A mese mint emlékezetforrás és identitás-teremtő aktus, *Néprajzi Látóhatár*, 22. évfolyam, 2013/4, 38–49.

⁹¹ „Győrffy György foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az öregek memóriája mekkora időtartamra terjedt ki, és arra az eredményre jutott, hogy 1100 körül is nagyjából 70 évvel korábbra nyúlt vissza az emberi emlékezet.” FÜGEDI Erik: 'Verba volant...'. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás, in H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 107–131, 108.

⁹² „A hagyományos parasztközösség elvárta tagjaitól, hogy azok az evangéliumi elvek szerint éljenek: ne káromkodjanak, ne lopjanak, ne paráználkodjanak, ne öljenek, vasárnap ne dolgozzanak és rendszeresen járjanak templomba! Aki e törvényeket megszegte, a hagyománytartó közösség törvényeivel szállt szembe, következképp a közösség elítélte és megbüntette.” Egyén és közösség a vallás kötelékében, in PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz*, VIII. kötet, *Társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. URL: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/213.html> Utolsó letöltés: 2023. 08. 31.

ra a templomban az ószövetségi⁹³ intés: „[...] én, az ÚR, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok! Megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is három, sőt négy nemzedéken át, ha gyűlölnék engem (5Móz 5,9).” Maradjunk annyiban, nincs itt a helye, hogy exegetikai érvelésekben és vitákban túlságosan elmélyedjünk, de a forrásokból látnunk kell, hogy az ószövetségi megítélés és értelmezés is radikálisan átalakult a történelmi-jogi körülmények folyamatos változása okán:

„Hogy mondhattok ilyen közmondást Izráel földjéről: Az apák ettek egrest, és a fiak foga vásott el tőle?! Életemre mondom – így szól az én Uram, az ÚR –, hogy nem fogjátok többé ezt a közmondást mondogatni Izráelben! Mert minden lélek az enyém: az apák lelke is meg a fiak lelke is az enyém. Annak a léleknek kell meghalnia, aki vétkezik” (Ezékiel 18,2-4).

Az exegeták⁹⁴ és történészek⁹⁵ által sokat idézett *Jeremiás könyvéről* és az Ezékiel-szövegről elsőként Martin Buber interpretációjára vessük tekintetünket:

„Ezt nem egyénekre értik, hanem úgy, mint ami egy egész generációra érvényes: hiszen az emberi igazságosság jegyében már régen (Deuteronomium 24:16, vö. 2 Kir 14:6) elrendelték, hogy a fiataloknak nem szabad halállal lakolniuk apáik vétkéért [...]. Ezékiel messianisztikus jóslataiban [...] azonban egyes emberek sokaságának tartja őket [Izrael közösségét], akik közül mindegyik már csupán önmagáért felel Isten előtt, önmagáért azonban teljes mértékben felelős.”⁹⁶

Ezek után kövessük nyomon, amit a francia történész, Gaston Maspero ír *A zsidók ókori története* könyvének VII. fejezetében Jeremiás és Ezékiel tevékenységét részletesen elemezve: „Bármily megérdemlett is volt a büntetés, Ezékiel nem hitte, hogy örökké fog tartani, Isten sokkal igazságosabb, semhogy a jövő nemzedékeket felelőssé tegye a múlt és jelen nemzedékek bűneiért”.⁹⁷ Majd a Jeremiásnál „praktikusabb Ezékielről” azt mondja: az ő „Jahvéja nem bizalmaskodik többé akaratának tolmácsaival; távol tartja magától 'az ember fiát' és kezd vele csakis követei, az angyalok révén érintkezni”.⁹⁸

⁹³ Egy mesekezdő szöveg, humoros tartalma ellenére is arról árulkodik, hogy a mesemondónak tudomása van az ószövetségi történetekről: „Az Ótestamentumbul elmaradt egy bába, kinek rosszféreg esett a lyukába...” Dongó és Mohácsi, in DOBOS: *Gyémántkőgyő*, 218–235, 218.

⁹⁴ WÉNIN, André. «Dieu qui visite la faute des pères sur les fils» (Ex 20,5). En marge d'un livre récent de B.M. Levinson, *Revue théologique de Louvain*, 38. évfolyam, 2007/1, 67–77.

⁹⁵ HARTOG, François: Prophète et historien, *Recherches de Science Religieuse* 103, 2015/1, 55–68.

⁹⁶ BUBER: *A próféták hite*, 224–225.

⁹⁷ MASPERO, Gaston: *A zsidók ókori története. Asszírok, médek és perzsák tündöklése és bukása*, ford. FOGARASSY Albert, Hasonmás kiadás, Budapest, Anno Kiadó, 2000, 240.

⁹⁸ Uo., 241.

Komoróczy Géza⁹⁹ „Apák és fiúk” című tanulmányában nyelvészeti, exegetikai és történelmi aspektusból Ezékiel e passzusát meglehetősen szűkszavúan értelmezi:

„Ezékiel azt mondja kortársainak: nem áll a mondás az egresről. Ne hivatkozzatok rá soha többé (18,3). Jahve esküszik, az életére mondja: minden élőlény az enyém, az apák is, a fiák is. Büntetés csak azt illeti, aki maga követte el a bűnt (18,4). Hosszan fejtegeti az eszmét, részletezi a bűnöket is, amelyekre gondol, s közben ismétli a fő tételt, többször is, változatokban: Az, aki vétkezett, megbűnhődik.”¹⁰⁰

Rabbi Salomo Rappaport majd száz évvel ezelőtt íródott briliáns tanulmánya, a „Le châtement des enfants pour les fautes des parents dans l'exégèse et l'idéologie rabbinique” (A gyermekek büntetése szülei hibáiért a rabbinikus exegézisben és ideológiájában) viszont sokkal távlatosabb perspektívát nyújt számunkra. Gondosan sorra veszi az Ószövetség azon szöveghelyeit, ahol – mivel a vallás és a jog alanya nem az egyén, hanem a vérközösség által alkotott társadalmi egység: a *család* – a bűnös/bűnöző leszármazottai vagy egész családjá büntetést kap, illetve kap majd a későbbiekben. Rámutat arra is, hogy a szolidaritás¹⁰¹ e koncepciójával szemben áll egy individualista koncepció: minden bűnös csak a saját hibájáért felelős, a gyermekeket nem szabad felelősségre vonni a szülei bűneiért.¹⁰² E tekintetben Ezékiel radikálisan új felfogást

⁹⁹ Komoróczy Géza „Jeremiás, Jeruzsálem, Nebúkadreccar” tanulmánya kapcsán írja Karasszon: „Teológus számára mindenképpen örvendetes dolog, hogy egy ókortudós kötetében szép számmal fordulnak elő bibliai témájú cikkek.” KARASSZON István: Hivatalos vallás és vallási opposzió az ókori Izraelben, in Uő.: *Az Ószövetség fényei*, 159–168, 159.

¹⁰⁰ KOMORÓCZY Géza: Apák és fiúk, *Holmi*, 5. évfolyam, 1993/8, 1066–1070, 1069.; WOLFF: i. m., 223.

¹⁰¹ „A törzs erkölce ez: valóság és etika a genealógia, vérségi kötelék, törzsi szervezet kapcsolatai mentén szerveződő társadalmakban. A szolidaritásra hivatkozni lehet: az előnyök mintegy lehívhatók; s ugyanakkor elháríthatatlan az esetleges hátrány.” KOMORÓCZY: i. m., 1068.

¹⁰² „Dans la Bible, l'idée que Dieu punit les enfants pour les fautes de leurs parents se trouve fréquemment exprimée: Ex., XX, 5 ; xxxiv, 7; Lév., xx, 5 ; xxxvi, 9; Nomb., xiv, 18; Deut., v, 9, Jér., xxxii, 18. Cette manière de voir résulte de la conception que le sujet de la religion et du droit n'est pas l'individu, mais l'agrégat social formé par la communauté du sang: la famille. C'est pourquoi dans beaucoup de passages de l'A. T. il est question du châtement exercé ou à exercer sur les descendants ou toute la famille du pécheur ou du criminel: Lév., xxvi, 39. Nom., XVI, 27, 30; Jos., vii, 24; I Sam., π, 31; χχii, 19 ; χχiv, 22; II Sam., xiv, 9; xn, 14; xxi, 6; I Rois, ii, 33; xi, 12; xvi, 3, 34; xiv, 10, 17 ; xxi, 29; II Rois, ix, 26; v, 27. Comparer Gen., xx, 7 ; Lév., xx, 5 ; Deut., χχii, 8 ; Neh. i, 6 ; χii, 18; Amos, vii, 17; Mal., π, 12; Jér., χviii, 21 ; xx, 6; Is. xiv, 21; xxxix, 32; lxv, 7; Ex., xiv, 16; Prov., πi, 33; Job, xvii, 5; Ps., cix, 13, 14; Esth. ix, 13; Lam., v, 7; Daniel, ix, 16; vi, 25; II Chr., xxix, 6-9; xxxiv, 21. Cp. la dixième plaie: la mort des premiers-nés, Ex., xi ' . A cette conception solidariste s'oppose une conception individualiste: chaque coupable ne répond que de sa propre faute, les enfants ne doivent pas être rendus responsables des péchés de leurs parents: Deut., xxiv, 16; Jér., xxxi, 29 suiv. Ez., χviii, 20, comme d'ailleurs, d'une manière générale, les innocents ne doivent pas pâtir pour la faute des coupables. Gen., vii, 1; χviii, 23 suiv. ; xix, 12 suiv. ; xx, 4; Nomb., xvi, 22; XXXVI, 11; II Rois, xiv, 6; Job, xxi, 19, etc.” RAPPAPORT, Salomon: Le châtement des enfants pour les fautes des parents dans l'exégèse et l'idéologie rabbinique, *Revue des études juives* 94, 1933, 29–49, 32–33.

képvisel.¹⁰³ Salomo Rappaport továbbá azt fejtegeti, hogy az egyéni és a kollektív felelősségnek a vallástörténeti szempontból oly fontos ellentéte mind az Ószövetségben, mind a rabbinikus irodalomban világosan kifejeződik: különösen az egymásnak ellentmondó 2Móz 20,5 („én, az ÚR, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok! Megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is három, sőt négy nemzedéken át, ha gyűlölnék engem.”) és az 5Móz 24,16 versek exegézisében („Ne kelljen meghalniuk az apáknak a fiakért, a fiaknak se kelljen meghalniuk az apákért; mindenkinek csak a maga vételkéért kelljen meghalnia!”).¹⁰⁴

Nos, az exegetikai és történelmi elméleteket tükröző megközelítés után bátran szemrevételezzünk egy középkori legendát, melynek hatása egészen messzire mutat, miként oly sok másik exemplumé és legendáé is. A francia irodalomtörténész, Gaston Paris „La Parole des trois anneaux”¹⁰⁵ (A három gyűrű példázata) tanulmányában felidéz egy tanulságos – és szavai szerint „nagyon szép” (fort belle) – legendát, mely a Salamon-féle ítélkezéseket is érinti. Ez a minden bizonnyal keleti eredetű legenda, úgy tűnik – mondja Paris –, a drágakövekről szóló példabeszéddel keveredve alkotja Etienne de Bourbon történetét. Róla írja Jean-Claude Schmitt *Le saint lévrier* (A szent agár) kötetében, hogy a domonkos rendi prédikátornak a parasztok számos dolgot meséltek hitükről és vallási szokásaikról, amiket viszont nem írt le, de ettől függetlenül is az egyik legnagyobb prédikációs példagyűjteményének szerzője volt, így aztán a történészek és irodalmárok gyakran idéznek exemplumaiból, legendáiból.¹⁰⁶ Visszatérve a Gaston Paris említette történetre, benne az apa iránti érzett feltétlen tisztelet és szeretet mintapéldányára bukkanunk:

„Egy apának három fia van; tudja, hogy csak az egyik törvényes, de nem tudja, melyik. Végrendeletében minden vagyonát a törvényes fiára hagyja, a többit kizárva. A bíró elrendeli, hogy a halott apa testét kössék egy fához, és a három fiú nyilakkal célozzon rá: aki a legjobban eltalálja, az kapja az örökséget. Az első lő és átszúrja a halott kezét; a második, aki szerencsésebb, a homlokába szúrja a nyilat, és biztos a sikerben. De a harmadik, amikor ő kerül sorra, eldobja az íjat és a nyilat: 'Isten úgy segítjen – mondja sírva –, hogy apám szent testéhez ilyen istentelenséggel nyúljak! Inkább lemondok az örökségről'. 'A tiéd – mondta a bíró –, épp most bizonyítottad be, hogy egyedül te vagy igazán a fia.'”¹⁰⁷

Ezután vizsgáljunk meg egy mesevariánst, melyben az apa által fia kárára elkövetett bűnökről esik szó, s amelynek végén szintén az apa iránti szeretet nyilvánul meg.

¹⁰³ CAUSSE, Antonin: Du groupe ethnique à la communauté religieuse. Le problème sociologique du judaïsme, *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses*, 14. évfolyam, 1934/4-5, 285–335, 300–301.

¹⁰⁴ Vö. még: Ez 18,20: „Annak kell meghalnia, aki vétkezett. A fiú nem bűnhődik az apa bűne miatt, az apa sem bűnhődik a fia bűne miatt. Az igaz azt kapja, amit igazságáért érdemel”. RAPPAPORT: i. m., 33.; Vö. még: HELLER: *A héber mese*, 19.

¹⁰⁵ PARIS, Gaston: La Parole des trois anneaux, *Revue des études juives* 11, 1885, 1–17.

¹⁰⁶ SCHMITT, Jean-Claude: *Le saint lévrier. Guinefort, guerisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*, Paris, Éd. Flammarion, 2004, 61–63.

¹⁰⁷ PARIS: i. m., 7.

A magyarországi román közösségben felgyűjtött és példázatos elbeszélésnek bátran mondható „Nemtudomka”¹⁰⁸ változata szerint az özvegyembernek volt egy tizenkét éves fia, s mivel nem tudott gondoskodni kettejükéről, elhatározta, hogy újra meg nősül, de eléggé koros lévén csak egy gyermekes özvegyasszonyt kapott. Az új asszony egy idő eltelte után megszarolja a férjét, hogy belehal abba, ha a fiú velük marad, ezért az apa kiviszi a „se vége, se hossza” erdőbe a fiút, és hazug indokkal magára hagyja. Az éj beálltával a fiú azt álmodja, hogy két angyal vigyáz rá, akik megszólítják őt: „*Gyere utánunk, fiú!*”; másnap egy vénember, az „*árvák apja*” talál rá a sűrűben bóklászó gyermekre, és magához veszi: „*Na, ne sírj, gyere velem, majd nálam alszol, reggel megmutatom neked az erdőből kivezető utat*”. Ígéretet, melyekről a mesenarratívák sokaságának ismeretében elmondhatjuk, lehetnek védelmezők, de akár megtevéstők is: a szüzsé függvényében értékelhetők ennek vagy annak, mindenesetre a kiszolgáltatott és élettapasztalattal nem rendelkező gyermekre mindkettő elementáris befolyással bír. Az idegennél töltött éjszaka alatt a fiú ismét álmot lát, melyben azt mondja az apjának: „*Apám, ha megöregszel, én fogom gondodat viselni*”, s mikor elmeséli ezt az árvák apjának, azt az egyelőre homályos értelmű, ám megnyugtató választ kapja: „*Gyermekem, minden úgy fog történni, ahogyan megálmodtad*”. A misztérium, mely Isten titkos szándékait rejtélyes jelképekben és kijelentésekben fejezi ki, ekként szűrődik le a laikus mesemondó kognitív aktusában.

A mesemenet a továbbiakban a „Nemtudomka”-típusnak megfelelően halad előre, eljutunk arra a végpontra, amikor a fiúm elnyerve a király legkisebb lányának a kezét, sógorai és apósa ármánykodása, megvetése ellenére maga teremti meg – igazi „self-made man” módjára – saját egzisztenciáját, és, emlékezve az álmára, elviszi feleségét rég nem látott édesapjához.

„Amikor meglátták őt, az apa és a mostoha, térdre borultak, azt gondolták, hogy *angyal érkezett az égből*.

– Apám, nem ismered meg? – mondta Nemtudomka.

– Nem, gyermekem – mondta az apja.

– Nem emlékszel, hogy én elmentem veled az erdőbe fáért, ott te *elvesztettél*, és csak az *Isten őrizett meg engem?*

Akkor Nemtudomka levetette ruháit, a *kalapját* is levetette, akkor végre az apja felismerte, *sírva fakadt*, és azt mondta:

– Nagyt *véttem* ellened, gyermekem! – és *megcsókolta*.¹⁰⁹

A történetet megalapozó szövegrészben találunk néhány olyan szimbolikus eseményt, melyekről Ricoeur hermeneutikai szövegfaggatásainak szellemében elmondhatjuk, hogy többletjelentést hordoznak: (1) az apa nem tud gondoskodni fiáról, ezért ma-

¹⁰⁸ KOVÁCS Ágnes: *Világ Szépe és Világ Gyönyörűje. Magyarországi román népmesék. Purdi Mihály meséi*, gyűjtötte HOCOPÁN Sándor, ford. IGNÁCZ Rózsa, Budapest, Európa Könyvkiadó, *Népek meséi*, 1982, 31–54.

¹⁰⁹ Uo., 53.

gára hagyja az erdőben; (2) az elhagyott gyerekekről az angyalok felügyelete mellett az „árvák apja”, maga az Isten gondoskodik továbbiakban; (3) az álmok nem meghatározható térben és időben ígérnek a fiúnak kivezető és egyben célhoz vezető utat, azzal a feltétellel, hogy a gondoskodó Isten szavára hallgat, vagyis követi útmutatásait.

Az apai (szülői) gondoskodásról is szót ejtettek az évszázadok alatt a prédikátorok, kiknek szava hamar és egyenest lejuthatott a hívekhez:

„Gyermekeinkre tehát úgy vigyázzunk, hogy mivel ezeket az Isteni gondviselés azért adta hogy ezeknek mind földi, mind örökös boldogságokat ugyan tsak a' mi számadásunktól várja, mindent elkövéssünk míg benne módunk vagyon, valamint az ő jó nevelésekre fordíthatunk.”¹¹⁰

Továbbá:

„[...] az [Isten] ki lám gondot visel az ég alatt minden erdei madaracskákra is, és minden mezei vadakra; az tengernek minden halaira; táplál és élet mindeneket az ő bövséges jóvoltából.”¹¹¹

A meseszöveget hallgató/olvasó számára előszörre megjelenő „árvák apjáról” csakhamar kiderül, hogy nem álomfejtő, nem mágus vagy jós, hanem a hírvivő angyalok legtekintélyesebb alakja, akiről csak a fiú identitásának feltárásakor derül ki, hogy maga az Isten, aki párbeszédével megszólítja az elhagyott fiút, és a későbbiekben gondviselő „együtt-léte” ígér neki. Ha már jelen tanulmányban többször is hivatkozom a sokféle műfajú középkori szövegekre és értelmezőikre, meg kell említenem, hogy a Szent Bernát hittudós beszédeit olvasó – mára igencsak feledésbe merült – XIX. századi francia történész és irodalmár, Désiré Nisard egészen elképesztő kijelentést tesz a hittudósokról:

„Bámulatos magyarázatok pazaroltatnak arra, mikép száll le isten végtelen magasságból a végtelen mélységbe, hogy éreztesse a nem létezővel, hogy sorsa nem egészen közönyös az egyedüli 'Lény' előtt.”¹¹²

Nem a kuriózum kedvéért vételeztem elő ezt a citátumot, sokkal inkább annak a jelzésére, hogy a hittudósok miképpen igyekeztek megértetni a laikus hívővel a gondviselés fogalmát.

Az ókori és középkori textusokban előforduló álomlátások interpretációjának lenyűgözően bőséges a szakirodalma; a mesenarratívákban is felettebb gyakori az előfor-

¹¹⁰ FÁBIÁN JÓSEF – LÁTZAI SZ. JÓSEF: *Prédikátori Tárház vagy olyan gyűjtemény, melyben a' Prédikátori Hivatalra tartozó szükséges dolgok egymás után rövideden feltalálhatnak, és amellyet a' véle élni akaróknak hasznokra kiadnak [...]*, III. kötet, Vátzon, 1808, 337.

¹¹¹ SZENCI MOLNÁR: i. m., 219.

¹¹² NISARD, Désiré: *A francia irodalom története*, I. kötet, ford. Szász Károly, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó hivatala, 1878³, 208.

dulásuk, s ugyanazt állapíthatjuk meg róluk, mint amit Claude Lecouteux írt a középkori álmokról: „a szövegek azt mutatják, hogy az alvó fogadhat látogatásokat, Istenét, szentekét, rokonokét”.¹¹³ De azt is látjuk, hogy a mesenarratívákban az álmok – és a bennük foglalt üzenet – és a csodák a lehető legszorosabb összefüggést mutatnak,¹¹⁴ ugyanis olyan lételemet anticipálnak, mely a hős (vagy a szülei) sorsát oly’ fokon érintik, hogy az első pillanatban meghökkenést és/vagy borzongást váltanak ki az érintett(ek)ből.¹¹⁵ A mesemondó a józan ésszel megmagyarázhatatlan eseményeket (mint álomlátást az éjszakai erdőben alvás közben, illetve a Szent Illés szekerén érkező fiú váratlan megjelenését) szemlátomást olyan *csodaként* tárja a hallgatósága elé, melyekben az angyalok¹¹⁶ vagy a róluk kialakított képzetek meghatározó szerepet játszanak; nem egyedi eset, hogy egy-egy mesemondó Istent is angyalként jeleníti meg, így például a karcsai „Babér Jancsi”-ban olvassuk: „*Mingyán Atyámtéremtőmnek szárnya vállott, oszt leszállt hozzá [egy szegény jánccselédhez] az erdőnek a közepibe*”.¹¹⁷

Anélkül, hogy a fiú szándékában, hogy egykori otthonába visszatérjen, a hívő laikusok körében is ismert tékozló fiú történetének hasonlóságát erőltetném (egyéb-iránt nem egészen alaptalanul), sokkal fontosabbnak tűnik az isteni gondviselés révén

¹¹³ LECOUTEUX Claude: *Fées, Sorcières et Loups-garous au Moyen Age. Histoire du Double*, Paris, Éd. Imago, 1992, 36.

¹¹⁴ Az „atya” és a fiai közti feszültségre ad okot az elviselhetetlen veszteségtudat, hogy ti. a királyatya elveszíti valamely hőn szeretett állatát/madarát vagy tárgyát, s még a fiaitól sem remél segítséget bánata enyhítésére, ezért feltámad benne a gyilkos ösztön.

„No be es menyen a kicsi Palkó. Köszön jó reggelt király öfelsége édesapjának. Fogadja a király. [...] – Király öfelsége édesatyám, életem-halálom kezébe ajánlom. Szeretném tudni, egyik szeme mért sír s a más mért nevet?

Rögtön ragadja a király a kardot a hüvelyből és szembedobja a Palkó fiával, de a kicsi Palkó nem szaladt el. Kétféle eresztette a két lábát és a kard a lába közé beleszúrta a padlásba. Akkó mondj’ a király:

– No, Palkó fiam, megmondom én neked, hogy az egyik szemem mért sír és a más mért nevet. Az egyik szemem azért nevet, hogy tük ilyen szépen növelkedtek és ilyen szépen tanultok. A más szemem azért sír, vót nekem egy aranyszőrű madárom és a Fekete gyászvárosbeli király elrabolta s azt nem bírom többet meglelni.” Síró és nevető király, in BELATINI BRAUN Olga: *Estefia, Éjfélfia, Hajnalfia. Csikszentdomokosi népmesék*, szerk. BENEDEK Katalin, Budapest, Balassi Kiadó, *Magyar Népköltészet Tára XIV.*, 2013, 554–567, 555.

¹¹⁵ Az apák/atyák és fiúk közötti feszültség másik oka lehet „A fiú, aki érti a madarak nyelvét”-típusú mesékben a madárjósolat, mely szerint a fiú rangban magasabbra emelkedik az apjánál, aki szolgálni fogja őt, s ez oly mértékű haragra gerjeszti az apát, hogy elüldözi otthonról, vagy egyenest tengerbe dobja őt, hogy vesztét lelje, s ne teljedhessen be a jóslat, de a sorsot nem kerülheti el. „– Úgy van édesapám, én emlékszem rá. Maga az édesapám, és maga meg az édesanyám. Emlékszem, mikor régen egyszer ebéd közben rászállt ott arra az ablakra egy cserép muskátlira egy madárka, és elkezdett csevegni, és elnevettem magamot. Akkor azt mondta, hogy mit nevettek, tán értem a madárnak a hangját? És én meg is értettem, és meg is mondtam, s azt kérdezte tőlem újra, hogy mit beszélt a madár? Arra azt feleltem magának, hogy azt beszélte a madár, hogy énbőlőlem valamikor egy hatalmas ember lesz, az édesapám fogja tartania mosdótálat, és az édesanyám pediglen a törölközőt mikor mosdom. Ezért vetettek be engem a tengerbe.” A fiú, aki érti a madarak nyelvét, in DOBOS: *Gyémántkigyó*, 126–147, 144.

¹¹⁶ GASTON, Paris: Lange et l’ermite, étude sur une légende religieuse, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 24. évfolyam, 1880/4, 427–449.; Vö. még: *Ádám harca a Sátánnal*, 234–247.

¹¹⁷ NAGY: *Karcsai népmesék*, I. kötet, 174–188, 176.

mássá, idegenné válás kérdése, melyet az apa részéről érzékelhető fiúra rá nem ismerés ténye erősít meg. Az apa némi joggal hihette, hogy az, hogy egykor elhagyta a fiát, olyasfajta száműzetés is egyben, mely a vadállatoktól és gonosz lényektől benépesített erdőben a halálos fenyegetéssel, egészen pontosan a halálnak kitettséggel jár, minek következtében egyfelől eltűnteti vétkének a nyomát, másfelől megteremti öreg korára a „nyugodt” élet feltételét, mit sem törődve a háborgó lelkiismerettel. Ám a fiú identitása (*mássá* válása) feltárása közben tesz egy óriási gesztust az apja felé, nem azt mondja – pedig joggal tehetné –, hogy el- vagy otthagytál magamra az erdőben, hanem: „*elvesztettél*”; vagyis a szándékosan elkövetett vétek súlyát még azelőtt enyhíti, hogy bármiféle váddal élne, mint ahogy nem is él. A megbocsátásnak ez a formája – amiről Jankélévitch azt írja: „valójában nem annyira a bűnt bocsátjuk meg, mint inkább a bűnösnek bocsátunk meg”¹¹⁸ – egyfelől figyelembe veszi az „enyhítő körülményeket”: az asszony nélküli nyomorúságot, az új asszonnyal szembeni kiszolgáltatottságot, sőt, még a jellemgyengeséget is, s „ahogy a kifejezés is mutatja, *enyhíti*, csökkenti a vétkes felelősségét anélkül, hogy megsemmisítené a vétek elkövetésének a tényét”.¹¹⁹ Másfelől az apa iránti múlthatatlan, szívből jövő szeretet megnyilvánulása adja meg, utólagosan is, a korábbi álom értelmét, hogy ti. „Apám, ha megöregszel, én fogom gondodat viselni”. Az álom ez esetben nemcsak előre, de visszafelé is hat, az anticipált létrejövétel ténye mintegy a múltban eredezteti és affirmálja önmagát. Amit az apa elmulasztott, a gondviselést,¹²⁰ azt a fiú teljesíti be Isten segítségével és útmutatásával: mássá vált önmagához emeli föl apját, tehetetlen öregkorában példásan gondoskodik róla. Az identitásteremtés másik gesztusa, hogy a „királyi rangra” emelkedett felnőtt férfi az apja előtt leveti ruháját, sőt még a kalapját is, mely tárgyak az „úrságát” hangsúlyozzák, és meztelenségében feltárja egykori önmagát, amilyenek az apja ismerhette, hiszen tizenkét éves koráig nevelte. A szembesüléskor az apa néhány szóra szorítkozva beismeri a vétkét: „– Nagyot *vétettem* ellened, gyermekem! – és *megcsókoltá*”; a szóbeli megbánás és a csöndes, további szavakat nem igénylő tett: megcsókolta, mely a bűnbocsánatért kifejezett hála manifesztaációja, a sértett és a vétkes közötti kapcsolat helyreállításának tudatosítása a hallgatóságban, mely többé már nem a vádnak, hanem az együttérzésnek adja át magát.

Absztrakt

Az isteni gondviselés nem csak a mesehős jutalmazásáról szól, de a különféle bűnök elkövetése utáni büntetésről: az istenítéletről is. A kisebb véteknek vagy súlyosabb bűnöknek számos formája ismeretes a népmesékben: az üdvösség elutasítása és a szakrális javakkal szembeni erőszak elkövetése, a szent emberekkel és az apákkal szembeni tiszteletlenség. A mesemondók saját tapasztalataikat vetik össze a bibliai

¹¹⁸ JANKÉLÉVITCH: i. m., 190.

¹¹⁹ Uo., 105.

¹²⁰ BÁLINT Péter: Hiszen csak mostoha, ami mostoha, in *Uő.: Jézus-mintázatok a népmesékben*, 437–457, 442–446.

bűnökkel, és a bűnt elkövető megbüntetésekor mindig figyelembe veszik az istenítéletet. A büntetés és megbocsátás formája a narratívákban történelmi koronként és mesemondói értelmezéstől függően változik.

Kulcsszavak: bűn, jutalmazás és büntetés, gondviselés és megbocsátás

Abstract

Divine providence is not only about rewarding the fairy-tale hero but also about punishment after committing various sins: divine judgment. Many forms of minor offenses or more serious crimes are known in folktales: rejecting salvation and committing violence against sacred goods, disrespecting holy people and fathers. The storytellers compare their own experiences with biblical sins and always consider the judgment of God when punishing the perpetrator. The form of punishment and forgiveness varies in the narratives from one historical period to another and from one narrative to another, depending on the storyteller's interpretation.

Keywords: sin, reward and punishment, providence and forgiveness

Enghy Sándor

A ZSOLTÁROK ÜZENETE A MASSZÓRA FÉNYÉBEN

Általában a Héber Bibliában található masszórának nem tulajdonítunk nagy szerepet sem a teológiai oktatásban, sem a bibliai héber szöveg értelmezése során. Kutatásaim folyamán megértettem, hogy mennyire fontos üzenetet hordoznak a masszoréták jegyzetei, s ennek bizonyítására találtam is néhány példát a Zsoltárok könyvében. Ezek a példák egyértelművé teszik számomra, hogy a masszóra nélkülözhetetlen a bibliai héber szöveg megértéséhez.

Legyen az első a Zsolt 80,14-ben található széljegyzet,¹ mely szerint a מִצְּרַיִם négy-szer található a Héber Bibliában.² Weil³ hozza is ezeket a helyeket, köztük az említett zsoltárverset.

A Talmudból⁴ megtudjuk, hogy a Zsolt 80,14-ben (יִכְרַסְמְנָה חֲזִיר מִיַּעַר) – Lerágja az erdei vadkan)⁵ található מִיַּעַר szó e-ja a zsoltárok közepe: יִכְרַסְמְנָה חֲזִיר מִיַּעַר עֵין דִּיעַר חֲצִיין שֶׁל תְּהִלִּים. A Talmud itt nyilván a betűk számára figyelve teszi ezt a megállapítást.

¹ ELLIGER, K. – RUDOLPH, W. (eds.): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. 1164. Minden Héber Bibliából vett idézet leelőhelye az itt említett *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Az idézetek a megfelelő igehelynél találhatók.

² KELLEY, P. H. – MYNATT, D. S. – CRAWFORD, T. G.: *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia: Introduction and Annotated Glossary Page*, Grand Rapids, W.B. Eerdmans, 1998, 73, 189, 146, 178.

³ WEIL, G. E.: *Massorah gedolah: Iuxta Codicem Leningradensem B 19a.*, Volumen I, *Catalogi*, Romae, Pontificium Institutum Biblicum, 2001, 387.

⁴ FOHRMAN, D. – KAMENETSKY, D. – GOLDWURM, H. – MESORAH PUBLICATIONS (eds.): *Tractate Kiddushin: The Gemara: The Classic Vilna Edition, with An Annotated, Interpretive Elucidation, as An Aid to Talmud Study*, Volume I, Brooklyn, Mesorah Publications, 1999, 30a³.

⁵ *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2018, 720.

Rashi⁶ szerint a מִיָּעַר szóban az ע megemlése⁷ arra utal, hogy ha Izráel ártatlan, akkor ellenségei olyanokká lesznek, mint a Nílus (יָאֵר) állata, melynek nincs ereje a túléléshez a szárazföldön, mert nyilván nem az biztosítja számára azokat az életfeltételeket, ahol képességeit kihasználhatja. Ha viszont Izráel büntetést érdemel, akkor az állat olyan erős, mint az erdő gyilkos vadja. Wünsche⁸ héber betűkkel is kiírja a szó -e-nal vagy א-fel írt pontos változatát, a félreértések elkerülése végett (מִיָּעַר – מִיָּאֵר), a מִדְּרַשׁ תְּהִלִּים⁹ pedig konkretizálja a kérdést az írásmóddal kapcsolatban, Izráelre vonatkozóan: ha morálisan tiszta, akkor מִיָּאֵר, ha nem, akkor

מִיָּעַר – מִיָּעַר וְאֵם לֹא מִיָּעַר, וְאֵם זִכְתָּם מִיָּאֵר, וְאֵם לֹא מִיָּעַר.

Tehát nem véletlen a megemelt betű a szóban, hiszen a megérdemelt vagy meg nem érdemelt büntetésre hívja fel a figyelmet. A zsoltár mindenesetre ítéletes helyzetről beszél, melyben Izráel ítélete jogos a történelem Ura részéről, a nép hűtlensége miatt. Ezért szolgáltatta ki őt a történelem Ura az ellenségnek, s ebben az állapotban könyörög megújulásért egyre sürgetőbben (אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁיבֵנוּ – 4. vers; אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁיבֵנוּ – 8. vers; יְהוָה אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁיבֵנוּ – 20. vers) azon az alapon, hogy Izráel mégiscsak az Ő tulajdona. Ilyen értelemben van messiási felhangja a szövegnek is az ítéletben.¹⁰

A zsoltárok és az Újszövetség kapcsolatát erősíti általában véve az a tény, hogy a szabadítás fogalma éppen a zsoltárokban fordul elő a legtöbbször az egész Héber Bibliában (178–53)¹¹ és ebből háromszor pont a 80. zsoltárban, mégpedig a helyreállítás fogalmával együtt:

וְנִשְׁעָה: ... אֱלֹהִים הַשִּׁיבֵנוּ – Zsolt 80,4

וְנִשְׁעָה: ... אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁיבֵנוּ – Zsolt 80,8

וְנִשְׁעָה: ... יְהוָה אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁיבֵנוּ – Zsolt 80,20

⁶ GRUBER, M. I.: *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden – Boston, Brill, 2004, 533.

⁷ A megemelt betűk jelenségével foglalkozó legértékesebb magyar szakirodalom Kustár Zoltán névéhez fűződik, aki részletesen is tárgyalja a Zsolt 80,14-et: KUSTÁR Z.: *A héber Ószövetség szövege, a masszoréti szöveg hagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 72–74.

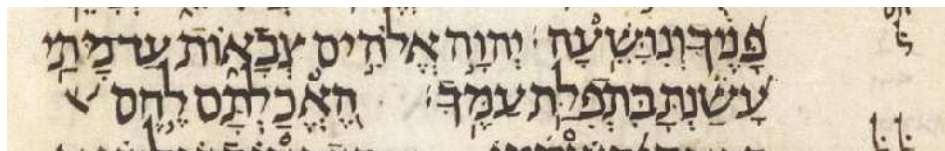
⁸ WÜNSCHE, A.: *Midrasch Tehillim oder haggadische Erklärung der Psalmen: nach der Textausgabe von Salomon Trier*, Buber Sigmund Mayer, 1892, 34.

⁹ מִדְּרַשׁ תְּהִלִּים הַמְכֻנֶּה שׁוֹהַר שׁוֹב, von Salomon Buber in Lemberg Cap. LXXIII-CL Wilna Druck u. Verlag von Witwe & Gebrüder Romm., 1891, מִדְּרַשׁ בַּ קַּב, KLEIN, E.: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Jerusalem, University of Haifa, 1987, 198.

¹⁰ WIERSBE, W. W.: *Be Worshipful*, Colorado Springs, Cook Communications Ministries, 2004, 263.; BOICE, J. M.: *Psalms*, Volume 2, 42-106, Grand Rapids, Baker Books, 1996, 664.

¹¹ ELLIGER, K. – RUDOLPH, W. (eds.): *Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS-T)*, Stuttgart – Glenside, Deutsche Bibelgesellschaft – J. Alan Groves Center for Advanced Biblical Research, Copyright © 1991-2010 The J. Alan Groves Center for Advanced Biblical Research (“The Groves Center”). All Rights Reserved. Version 1. 8, יֵשׁ=Table Chart Total Hits.

A szakirodalomban¹² a מַסְּוֹרָה szóhoz tartozó masszóra Sub loco (i), mondván, hogy a Leningrádi Kódexben¹³ szereplő לֵךְ nem a מַסְּוֹרָה-ra vonatkozik, hiszen az háromszor fordul elő, hanem a valóban egyszeri מַסְּוֹרָה-ra, a következő sorban:

Az viszont mindenképpen érdekes a megújulással és a szabadulással kapcsolatban, hogy amikor Jézus az igazi szőlőtőről beszél, az Újszövetség szerkesztői ezt a szöveget a 80. zsolttárhoz kötik:

Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ (Jn 15,1)
 ἄμπελον ἐξ Αἰγύπτου (Zsolt 79,9 BGT)¹⁴

A 80. zsolttár és a Jelenések könyve ugyancsak összekapcsolódik az Emberfia alakjában:

υἱὸν ἀνθρώπου (Zsolt 79,16)

υἱὸν ἀνθρώπου (Zsolt 79,18)

υἱὸν ἀνθρώπου (Jel 1,13)

υἱὸν ἀνθρώπου, (Jel 14,14)¹⁵

A Szeptuaginta ezt a kapcsolatot még azzal erősíti, hogy a Zsolt 80,18-ban található מַסְּוֹרָה és a Zsolt 80,16 מַסְּוֹרָה szövegét egységesíti a görög fordításban, mintha mindkét szövegben ott lenne az מַסְּוֹרָה szó.¹⁶ Ennek a logikának köszönhetően fordul elő csak a 80. zsolttárban és a Jelenések könyvében a υἱὸν ἀνθρώπου n. Ezeknek az összefüggéseknek a felfedezésében segít a masszóra a rabbinikus magyarázat útmutatása alapján. Izráel megérdemelt büntetése a fogságban megéleli a könyörgést a szabadulásért. Ez csak egy esetben lehetséges, ha Izráel feltételezi a történelem Ura részéről a változást, mert látja annak esélyét és tudja, hogy

¹² DOTAN, A. (ed.): *Masora Thesaurus Masora of Codex Leningrad* (B19a), Tel Aviv University Copyright, 2014. Accordance edition hypertexted and formatted by OakTree Software, Inc. Version 5.0 Paragraph 9437 of 188358; Paragraph 81788-81790 of 188358.

¹³ FREEDMAN, D. N. (ed.): *The Leningrad Codex*, Facsimile Edition, Grand Rapids – Cambridge – Leiden – New York – Köln, W. B. Eerdmans – Brill Academic Publishers, 1998, 776.

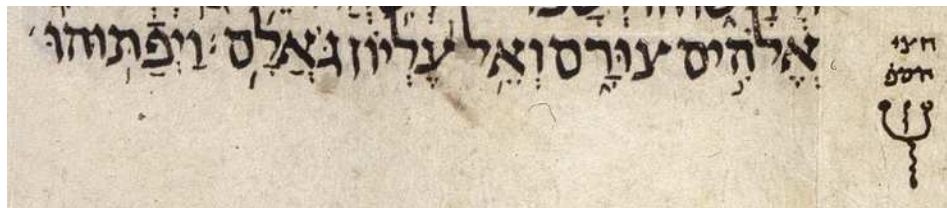
¹⁴ ALAND, B. – ALAND, K. – KARAVIDOPOULOS, J. – MARTINI, C. M. – METZGER, B. M. – STRUTWOLF, H. (hrsg): *Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece 28.*, revidierte Auflage, Institut für Neutestamentliche Textforschung, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2013, 353, 853.; Greek Septuagint (LXX1) Kraft/Taylor/Wheeler Septuagint Morphology Database v. 4.7a Copyright © 2012, Bernard A. Taylor and Dale M. Wheeler. All rights reserved. Septuaginta, edited by Alfred Rahlfs Editio altera by Robert Hanhart ©2006 Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart. See the file “LXX-Read me first” for more details. Version 5.5 Verse 17303 of 28971

¹⁵ *Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece*: 737, 767.; Greek Septuagint (LXX1) Verse 17311 of 28971.

¹⁶ KARRER, M. – KRAUS, W.: *Septuaginta Deutsch, Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament*, Band II, *Psalmen bis Daniel*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2011, 1732.

van értelme reménykedni a sorsfordító szabadításban, mely reménysége nem is szégyenült meg.

Ennek pontosabb megértéséhez megint a masszórára van szükség, mely széljegyzetként most a Zsolt 78,36-nál áll. A Leningrádi kódex ezt díszes formában, a Héber Biblia szerényebben örökíti meg:¹⁷

Ray¹⁸ szerint ez a zsoltár tartalmazza a legtöbb Hifil alakot a Zsoltárok könyvében. Ez egyetlen szempontból fontos, hogy a Hifil Isten személyét hangsúlyozza.¹⁹ Az Ő aktivitása határozza meg Izráel történelmét akkor is, amikor népe hűtlenséggel válaszol Ura tetteire. Ray tanulmányának lényege YHWH tetteinek hangsúlyozása a Hifil törzsforma által. Izráel történelmének a zsoltár alapján pont az a nagy tanulsága, hogy számára nem lett a történelem az élet tanítómestere. Izráel nem értette meg, hogy történelme alapvetően YHWH története.²⁰

Ezért fontos megint a Talmud megjegyzése, mely nem hagyja pusztán mechanikusan értelmezni a masszórárt, a Zsoltárok könyvének felénél (Zsolt 78,36), Izráel bűnének felelőtlenségével: וַיִּפְתְּחוּ בְּפִיהֶם וּבִלְשׁוֹנָם יִכְבְּרוּ לִי – De csak szájukkal hitegettek, nyelvükkel hazudoztak neki.²¹ A Talmud nem nyugszik bele a negatívum megjelenésébe a Zsoltárok könyve betűi felének hangsúlyozásával a 36. versnél, hanem azt állítja, hogy a Zsoltárok könyve verseinek fele is figyelemreméltó, ahol az Úr irgalmáról van szó, a 38. versben: וְהוּא רַחוּם! יִכְפֹּר עֵינַי – Pedig ő irgalmas, megbocsátja a bűnt – והוא רחום יכפר עון דפסוקים.²² Itt valóban kezdődhet új szakasz a szövegben a 11. széderrel:²³

¹⁷ FREEDMAN: i. m., 774.

¹⁸ RAY, D.: Who did what to whom? Reassessing God's activity in Psalm 78, *Colloquium*, 52. évfolyam, 2020/2, 65–84, 65.; Ez ellenőrizhető, amit meg is tettem: a Héber Biblia 9320 hifil igetörzsben fellelhető igéjéből a Zsolt 78 áll a rangsor élén, az előfordulás számát tekintve. – Hebrew Masoretic Text with Andersen-Forbes Morphology (MT-AFD) The Andersen-Forbes Database, developed by Francis I. Andersen and A. Dean Forbes Copyright © 2020 by Biblical Hebrew Resources, NPC All rights reserved. Used by permission. Version 2.2, Search Enter Tag [VERB hifil] Set Table Bar Chart Display Total Hits Sort by count Show chapter detail

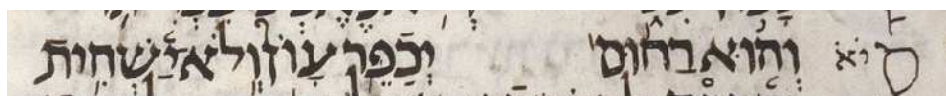
¹⁹ KUSTÁR P.: *Az Ószövetség megértése*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1988, 35.

²⁰ „History is His story.” – WIERSBE: i. m., 252.

²¹ *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, 717.

²² Tractate Kiddushin: ה' 30a³; *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, 717.

²³ FREEDMAN: i. m., 775.; KELLEY – MYNATT – CRAWFORD: i. m., 155.

. Mert Izráél minden ingatagsága, hűtlensége, képmutatása, felszínes, tovatűnő bűnbánata ellenére YHWH folyamatosan megkönyörült népén, és az emberi természet gyengesége, esendő volta csak megalapozni tudta az Úr kegyelmét népe életében.²⁴ Mindig ez jelentett a nép történelmének mélypontján új kezdetet. Hogyne lett volna a talmudi gondolkodásban ez a gondolat a zsoltárok szíve.

Érdekes, hogy a zsoltárok közepének kérdése éppen a 78. és 80. zsoltárban vetődik fel. Azokban a zsoltároknak, melyek nem felejtik Egyiptomot, az onnan induló szabadulást, a pogányok kiűzését, a dávidi kiválasztást s a fiút, akit YHWH magának nevelt:²⁵

גָּפֶן מִמִּצְרַיִם תְּסִיעַ – Zsolt 80,9
וַיֵּךְ כָּל-בְּכוֹר בְּמִצְרַיִם – Zsolt 78,51

גָּפֶן מִמִּצְרַיִם תְּסִיעַ – Zsolt 80,9
וַיִּסַּע כַּצֶּאֱן – Zsolt 78,52

תִּנְרֵשׁ גֹּיִם – Zsolt 80,9
וַיִּנְרֵשׁ מִפְּנֵיהֶם גֹּיִם – Zsolt 78,55

וְעַל-יָן – Zsolt 80,16
וַיִּבְחַר בְּדָוִד עֶבְדֹו – Zsolt 78,70

A Talmud gondolkodói a történelem Urában látták, hogy Ő (Hif.) nem elpusztítani (וְלֹא-תִשְׁחָת – Zsolt 78,38) akar, hanem megtartani. Ekörül forognak az Ő gondolatai, ez van szabadító tetteinek középpontjában, s aki a múltba tekint, az Ő jövőben megvalósuló szabadítására meríthet tapasztalatokat a történelemből. Lehet, hogy Isten és ember útjai kereszteződnek olykor,²⁶ de az Úr végül nyilvánvalóvá teszi szabadítását a történelemben. Ennek megértésében segítenek a masszóra által feltárt összefüggések a fenti példák szerint.

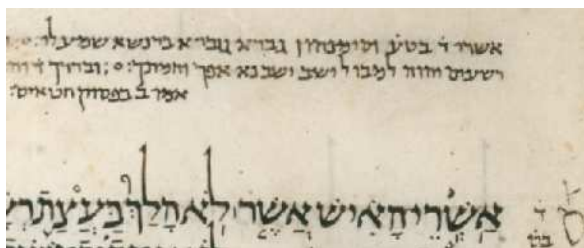
A következő masszóra a Zsolt 1-hez kapcsolódik, mely a Leningrádi Kódex zsoltárt tartalmazó lapjának tetején található:²⁷

²⁴ KRAUS, H.-J.: *Psalmen*, 1. Teilband, Neukirchen, Neukirchener Verlag, 1960, 546.

²⁵ COLE, R. L.: *The Shape and Message of Book III (Psalms 73-89)*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 2000, 91–92.

²⁶ שָׁכַל מִשְׁכִּיל – Hebrew Masoretic Text with Andersen-Forbes Vers 16378 of 23213; שָׁכַל ... – to have insight...to cross - Kohlenberger/Mounce Concise Hebrew-Aramaic Dictionary of the Old Testament (KM Hebrew Dictionary) John R. Kohlenberger III, Editor William D. Mounce, Editor Copyright © 2012 by William D. Mounce <http://www.teknia.com> Originally derived from The Hebrew-English Concordance to the Old Testament by John R. Kohlenberger, III. Used by Permission All rights eserved. Accordance edition hypertexted and formatted by OakTree Software, Inc. Version 3.4 Paragraph 17061 of 20764

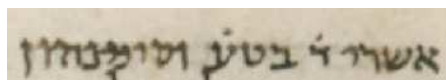
²⁷ FREEDMAN: i. m., 743.

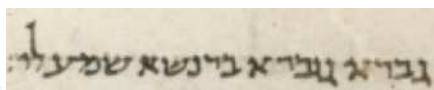
A vers első szavához tartozó masszóra csak azt árulja el, hogy a szó (אֲשֵׁרִי) ezzel a hangsúlyjellel négyszer található meg a Héber Bibliában, többet nem: ²⁸ ד. בטע¹. Weil hozza a részleteket, a négy előfordulási hely emlékeztető szavaival:²⁹

- נברא Ps. 1,1
- בר נשא Ps. 32,2
- נוברא Ps. 40,5
- שמע לי Prv. 8,34.

Ez megfelel annak, ami a Leningrádi Kódex lapjának tetején olvasható, először az

– אשרי ד בטע ויסמנהון, majd a négy emlékeztető szó:

– נברא נברא ברנשא שמע לי.³⁰ Ezeket a szavakat Marcus³¹ összeolvassa és lefordítja: Ó hatalmas halandó ember hallgass rám! Vagyis a masszoréták tudták, hogy az אֲשֵׁרִי ilyen alakja nem véletlenül fordul elő az adott helyeken, mert a boldogságnak kritériuma van, mert a történelem Úrának vezetése nem automatikusan teljesedik ki az ember (הָאִישׁ – Zsolt 1,1) életében, hanem ahhoz bizonyos erő (נברא) kell, mely képes felülkerekedni³² a gonosz fölött. Lehet boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint, nem áll a vétkesek útjára, és nem ül a csúfólódók székére, hanem az ÚR törvényében gyönyörködik, és az ő törvényéről elmélkedik éjjel-nappal,³³ de ehhez erő kell. Mint ahhoz a boldogsághoz is, hogy valaki (הַנְּבֵר – Zsolt 40,5) az Úrba vesse bizodalját, ne igazodjék a kevélyekhez és az

²⁸ KELLEY – MYNATT – CRAWFORD: i. m., 81.

²⁹ WEIL: i. m., 353.; KELLEY – MYNATT – CRAWFORD: i. m., 157–160.

³⁰ FREEDMAN: i. m., 743.

³¹ “O mighty mortal man, listen to me!” – MARCUS, D.: *Scribal Wit: Aramaic Mnemonics in the Leningrad Codex*, Piscataway, Gorgias Press, 2013, 117.

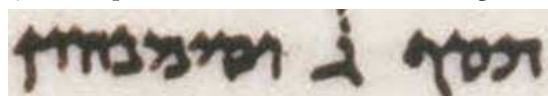
³² נבר... to prevail, excel, be strong ...נברא... נבר – SOKOLOFF, M.: *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan – Baltimore – London, Bar Ilan University Press – The Johns Hopkins University Press, 2002, 258–259.

³³ *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, 661.

elvetemült hazugokhoz.³⁴ Ez is csak az erőseknek (גִּבּוֹרִים) sikerülhet.³⁵ Mégpedig hősiesség helytállással.³⁶ Lehet boldog az az ember is (אִשְׁרָיִם – Zsolt 32,2), akinek az ÚR nem rója fel bűnét, és nincs lelkében álnokság,³⁷ de ez a boldogság az állatvilágból kiemelt ember számára a maga gyengeségében is megadatik, sőt az Emberfia (בֶּר נִשְׂא) útján a halállal szemben is kiteljesedik majd.³⁸ Aki tehát boldog akar lenni, annak nem kell más tennie, mint Rá, a történelem Urára figyelni, neki engedelmeskedni (שָׁמַע לֵי), mert ebben van a boldogság titka: Boldog ember az, aki hallgat rám (שָׁמַעַי לֵי – Péld 8,34).³⁹

Persze ennek megértéséhez gondolkodni is kell. Ezért fordítja így Marcus a גִּבּוֹרִים-מִקְרָאוֹת-ban⁴⁰ található másik értelmezést, az emlékeztető szavak összeolvasásával: Egy gondolkodó ember hallgat az Úrra – גִּבּוֹרִים חָשִׁיב שְׁמִיעַ ה' – „a thoughtful man heeds the Lord”.⁴¹ Erre a gondolkodásra serkentenek a masszoréták jegyzetei, melyeket a fontosabb irodalom közöl is. Ginsburg a גִּבּוֹרִים נִשְׂא בְּרִשְׁתּוֹ שְׁמִיעַ לֵי mellett hozza a másikat is: סִימָן אַחֵר גִּבּוֹרִים חָשִׁיב שְׁמִיעַ יְהוָה.⁴² Nyilván azért fontosak ezek publikált megjegyzések, mert semmiképpen nem nélkülözhetők a szöveg megértése során.

A következő masszóra is üzenetet hordoz a Zsolt 104,29 חֲכָף szavához kapcsolódóan (19i), mely szerint חֲכָף háromszor fordul elő a Héber Bibliában. Weil hozza is a három helyet: Gen.4,12; Dt.13,1; Ps.104,29.⁴³ Weil érdekes módon a Targum nyelvéen nem említi az igehelyek mellett emlékeztető szavakat, ahogy szokta, hanem már az igehelyek felsorolása előtt egy sorba írja ezeket: חֵילָה דְּמִלְחָתָא רוּחָא. Marcus ezt le is fordítja: „the spirit is the power of the word” – A Lélek, a szó ereje.⁴⁴ Az emlékeztető szavakat nem Weil találta ki, hanem azok a חֲכָף egyik előfordulási helyéhez kapcsolódva (1Móz 4,12), a Leningrádi Kódexben található, a lap tetején:⁴⁵

. Ennek közvetlen folytatása a há-

³⁴ Uo., 688.

³⁵ גִּבּוֹרִים... potency, strength – SOKOLOFF: i. m., 265.

³⁶ גִּבּוֹרִים... overpower... גִּבּוֹרִים...hero – KLEIN: i. m., 90.

³⁷ *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, 681.

³⁸ חָשִׁיב ... be weak, sick – GESENIUS, W. – ROBINSON, E. – BROWN, F. – DRIVER, S. R. – BRIGGS, C. A.: *A Hebrew and English lexicon of the Old Testament: with an appendix containing the Biblical Aramaic*, Oxford, Clarendon Press, 1939, 60.; אִשְׁרָיִם ...often in contrast to animals – Kohlenberger/Mounce Paragraph 381 of 20764.

³⁹ *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, 779. שָׁמַע... hören... verstehen... gehorchen – KÖNIG, E.: *Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1936, 513.

⁴⁰ בְּהוֹצֵאת ר' יוֹסֵפֶאן יַעֲקֹב וּבְנוֹ ר' אַבְרָהָם, נִתְּן שְׁרִיפְטִינְסְכֶער, וּוְאַרְשָׁא, מִקְרָאוֹת גְּדוּלוֹת חֶלֶק אֶחָד עֶשֶׂר תְּהִלִּים מִשְׁלֵי תְהִלִּים א - 1874

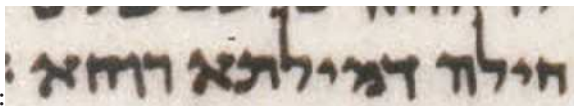
⁴¹ MARCUS: i. m., 117.

⁴² GINSBURG, C. D.: *The Massorah: compiled from manuscripts, alphabetically and lexically arranged*, London, [k. n.], 1880, 113.

⁴³ WEIL: i. m., 5.

⁴⁴ MARCUS: i. m., 26.

⁴⁵ FREEDMAN: i. m., 17.; KELLEY – MYNATT – CRAWFORD: i. m., 157.

rom emlékeztető szó:

חילה דמילתא רוחא.

Sajátos összefüggést állít fel a masszoréta jegyzet. Kain, ha a földet műveli, többé nem adja neki termőerejét (תִּחַכְתְּהָ לֹא־תִסְפֵּר – 1Móz 4,12). Életet oltott ki, a föld életet jelentő erejét vonja meg tőle az élet Ura. Izráel népe az életével játszik, ha nem tartja meg, és nem teljesíti mindazt (אֵת כָּל־הַדְּבָר – 5Móz 13,1), amit az Úr parancsol neki. Semmit nem tehet (לֹא־תִסְפֵּר – 5Móz 13,1) ahhoz hozzá, és semmit nem vehet el belőle, mert azzal pont az élet Urát relativizálná, mintha nem Ő lenne az egyetlen, aki megszabja az élet feltételeit, aki egyedül tudja, hogy mi kell az élethez. Igen, az élet egyedül Tőle függ, akármilyen hatalmasságoknak is legyen kiszolgáltatva ez a világ. Ezt tapasztalhatják meg személyes sorsuk történéseiben⁴⁶ YHWH teremtményei, és élhetik meg hozzá kötött voltukat minden tekintetben: ha elrejtí orcáját, megrémülnek, ha elveszi lelküket (תִּסְפֵּר רִוְחָם – Zsolt 104,29), kimúlnak, és ismét porrá lesznek. Jól választják a masszoréták emlékeztető szóként a חילה helyett a חילה-t, hiszen a testi-lelki erőnél, képességnél több a tettekben látható erő, mely megmutatkozott YHWH részéről, amikor Ő világot formált: וַתְּהוֹלֵל אֶרֶץ וַתְּבַלֵּל – Zsolt 90,2). A 5Móz 13,1-ben látták a masszoréták nem csak a beszédet, hanem azt, amiről valaki beszél, a beszéd tárgyát. Egyszerű volt a szó arám változatát venni jegyzetükben (מִיִּלְחָא),⁴⁷ hiszen nyilván biztatást és figyelmeztetést akartak megfogalmazni YHWH szavával kapcsolatban: akik az Ő szavát hirdetik, azok számíthatnak jelenlétére, mely egyúttal felelősséget is jelent (רוּחָם – רִוְחָא).⁴⁸ Ebbe az irányba mutat a רִוְחָם (Zsolt 104,29) háromszori előfordulása a zsoltárban (י),⁴⁹ sajátos összefüggésekre irányítva a figyelmet. Amikor például az Úr által választott vezetővel, Gedeonnal szemben felmerül a bizalmatlanság, akkor jó, ha megenyhül vele szemben az indulat (רוּחָם – Bír 8,3), és YHWH elnyeri méltó helyét a történesekben, Aki adott esetben az efraimiaiak kezébe adta Midján vezéreit, Órébet és Zeébet. Ezékiel feladata az, hogy prófétájon Izráel prófétái ellen, akik prófétálgatnak, és meg kell tudniuk: Jaj a bolond prófétáknak, akik a maguk feje (רוּחָם – Ez 13,3) után mennek, mert semmit sem láttak, vagyis YHWH szava helyett a maguk szempontjait részesítik előnyben, csorbítva az Ő tekintélyét és hatalmát, melyre a zsolttáros oly nagy hangsúlyt helyez, hiszen Ő az élet egyetlen Ura, Akinek kezében van teremtményei élete, mert ha Ő elveszi lelküket (רוּחָם – Zsolt 104,29), kimúlnak, és ismét porrá lesznek. Vagyis YHWH hatalma mindenképp felett való, uralkodása mindent betölt, és szavában is életet teremtő Lelke nyilvánul meg. Az Ő szava ezért lehet az élet forrása, jelenthet erőt ott, ahol azt neki engedelmes szolgálói hirdetik.

⁴⁶ KRAUS, H.-J.: *Psalmen*, 2. Teilband, Neukirchen, Neukirchener Verlag, 1960, 715.

⁴⁷ GESENIUS – ROBINSON – BROWN – DRIVER – BRIGGS: i. m., 183.; SOKOLOFF: i. m., 668–669.

⁴⁸ „רוּחָם = divine Presence” – GESENIUS – ROBINSON – BROWN – DRIVER – BRIGGS: i. m., 926.; SOKOLOFF: i. m., 1064.

⁴⁹ WEIL: i. m., 171.

Összefoglalásul elmondhatjuk az említett példák alapján, hogy a masszoréták nem elégedtek meg a számok bővületével, amikor felfedezték a szövegben előforduló kifejezéseket, hanem összefüggéseket láttak a szövegben. Az ítéletes szöveg soha nem terelte el figyelmüket YHWH kegyelméről, melyhez mindig megtalálták a szövegben elrejtett utat. Ahol a masszoréták számokba foglalható statisztikát közöltek, ott a komoly vizsgálódás mindig felfedezheti a szöveg megértéséhez nélkülözhetetlen összefüggést és üzenetet, de elsődleges céljuk tulajdonképpen az is volt, hogy az olvasót ezen a felfedező úton kalauzolják.

Abstract

In summary, based on the examples mentioned in this study, we can say that the Masoretes were not pleased with merely the fascination of numbers when they discovered expressions in the text; instead, they saw connections within the text. The condemning text never diverted their attention from the grace of YHWH, to which they always found a hidden path in the text. Where the Masoretes provided statistical data, serious inquiry can always discover the essential connections and messages necessary for understanding the text, but their primary aim was essentially to guide the reader on this exploratory path.

Éger Gábor

ISKOLAI ANYAKÖNYVEK

**FOGALOMMEGHATÁROZÁS,
FEJLŐDÉSTÖRTÉNET,
FORRÁSÉRTÉKÜK
MEGHATÁROZÁSA ÉS
FELHASZNÁLÁSUK EGY
JELENLEG IS FOLYÓ
KUTATÓMUNKÁBAN**

A történeti kutatásban többféle és nagyszámú forrás segíti a kutatókat. Amikor – főként életrajzi, családtörténeti kutatások során – iskolai anyakönyvek kerülnek látóterünkbe, megtapasztalhatjuk, hogy korszakonként, felekezetenként és intézményenként is mennyire különböző felépítéssel, adattartalommal találkozhatunk. Egy adott személy vagy család történetét feltáró munkákban forrásként szinte kivétel nélkül megtalálhatjuk valamely iskola kéziratos vagy nyomtatott formában publikált anyakönyvét, mégis az iskolai anyakönyv mint történeti forrás meghatározásáról kevés szó esik a történettudományban. Pedig ezek kialakulása, fejlődése, a bennük található adatok és az anyakönyvek adattartalmának fejlődése is izgalmas fejezetei az „iskolai anyakönyv mint történeti forrás” kutatási témának. Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy összefoglalja azokat a fogalom meghatározásokat, amelyeket ismerünk, és – e tanulmány szerzőjének kutatómunkáját is segítségül hívva – bemutassa az iskolai anyakönyvek kialakulásának, fejlődésének történetét.

Az iskolai anyakönyv fogalma

A legnehezebb feladat már az alapoknál felvetődik, hogy meghatározzuk, pontosan mit is értünk iskolai anyakönyvön. Előzetesen azt kell mondanunk, hogy ez nem könnyű feladat, ugyanis különbséget kell tennünk a ma ismert iskolai anyakönyvek és a táblázatos anyakönyvek megjelenése előtt használatos, szintén anyakönyv megnevezéssel ismert iskolai matrikulák között. Ha először a mai anyakönyv fogalmát kívánjuk meghatározni, ehhez elsőként a leghivatalosabb forrást szükséges elővonnunk. A Magyar Közlöny

2010/104. számának Hivatalos értesítő mellékletében, „*A Nemzeti Erőforrás Minisztérium szakmai protokollja a védőnöi nyilvántartásba vételről*” című közleményben a következő fogalmi meghatározást találjuk az iskolai anyakönyvről: „Az iskolákban az osztályfőnökök által vezetett, selejtezhetségtelen dokumentum, tartalmazza minden felvett gyermek és törvényes képviselője személyi azonosító adatait.”¹ A rendelet száraz fogalom meghatározása talán kevésbé mutatja meg számunkra e dokumentumok valódi jelentőségét, és nem is ilyen egyszerű a kép, ha ezeknek az anyakönyveknek a fejlődéstörténetét megnézzük. Amennyiben a 19. század előtti időszak történeti kutatásainak szempontjából kezdjük vizsgálni e forrásokat, más meghatározás felé kell fordulnunk. Sasfi Csaba szerint „az iskolában tanuló, oda beiratkozott diákok regisztrációjának eszköze volt [...] az iskolában folytatott tanulmányokat, az ott támasztott követelmények teljesítését volt hivatott igazolni”.² Hivatalos adminisztrációs funkciója ekkor még nem volt, csupán az iskolázottság dokumentálását szolgálta. E funkciót töltötték be a korai iskolai matrikulák. Ezek felekezetenkénti felépítéséről a későbbiekben szeretnék szólni, de összefoglalóan annyi megállapítható, hogy a katolikus iskolákban az esetek nagy részében a *Ratio Studiorum* által meghatározott forma alapján készültek a nyilvántartások, a protestáns iskolákban – lefektetett szabályzat híján – szinte iskolánként változott az adattartalom. A protestáns iskolák matrikuláit az iskolai törvények szövege előzte meg, amelynek elfogadását, „a törvényeknek aláírást” rögzítette a diáknévsor. A központi adminisztráció részévé a 18. század közepétől vált, ettől kezdve a bennük regisztrált adattartalom is egyre bővült. Erről e tanulmány későbbi fejezetében még bővebben szólok. Mervó Zoltánné, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve negyedik, 1977-ben megjelent kötetében olvasható tanulmányában az iskolai anyakönyvnek a következő definícióját fogalmazza meg: „a tanulók személyi adatainak, tanulmányi előmenetelének feljegyzésére szolgáló nyilvántartások”.³ Ismét elolvasva nem lehetünk tökéletesen megelégedve ezzel a meghatározással sem. A kívánatos az lehetne, ha e definíciókból – kis kiegészítésekkel – egy egységet alkotnánk, és így tennénk kísérletet az iskolai anyakönyv fogalmának meghatározására. Ez alapján az iskolai anyakönyv a hazai iskolázás korai korszakában a katolikus iskolákban a diákság regisztrációját, a református kollégiumokban a törvények való aláírást volt hivatott szolgálni, majd a korai újkor végén funkciója kibővült, és a központi adminisztráció hivatalos dokumentumaként, egyre bővülő adattartalommal, az iskolába felvett tanuló és törvényes képviselőjének személyi adatait rögzítő, tanulmányi előmenetelét nyilvántartó hivatalos, selejtezhetségtelen dokumentummá vált. Bizonyosan kritikával illethető, kiegészíthető, pontosítható definí-

¹ 104/2010. (XII. 29.) *A Nemzeti Erőforrás Minisztérium szakmai protokollja a védőnöi nyilvántartásba vételről*, 15306.; *A Nemzeti Erőforrás Minisztérium szakmai protokollja a védőnöi nyilvántartásba vételről*, *Egészségügyi Közlöny*, 61. évfolyam, 2011/2, 416–420, 417.

² SASFI Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*, Budapest, Korall, *Korall társadalomtörténeti monográfiák* 4, 2013, 125.

³ MERVÓ Zoltánné: Az iskolatörténeti kutatás levéltári forrásai, in GAZDAG István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve IV*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 1977, 193–203, 198.

ciót sikerült így megalkotni, ellenben megmutatja azt számunkra, hogy mennyire szerteágazó kérdéskörrel beszélünk, ha e forrástípusnak a leírását kívánjuk megtenni.

Az iskolai anyakönyvek kialakulása és fejlődéstörténete – különös tekintettel az egyházi iskolák anyakönyveire

Európában a felsőoktatási intézmények már a 12. századtól kezdve vezettek nyilvántartásokat beiratkozott diákjaikról. A 13. század végétől ez a rendszer már a legtöbb európai egyetemen használatos volt. A hazai kutatás szempontjából is lényegesek ezek az anyakönyvek, ugyanis a középkorban – e nyilvántartások alapján – mintegy 12 ezer diák tanult franciaországi és itáliai egyetemeken vagy Prágában, Krakkóban és Bécsben. Magyarországi középfokú iskolák diáklistáival ebből az időszakból még nem találkozhatunk. Az iskolai anyakönyvek kialakulásának és fejlődésének történetét a korai korszakban még két vonalon kell vizsgálnunk, felekezeti hovatartozás szerint, a katolikus és protestáns iskolák anyakönyvvezetési gyakorlata alapján. Az oktatás állami üggyé a Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* rendelet révén vált. Ez alapján megszűnt a katolikus iskolák önállósága, állami irányítás alá kerültek. Az iskolák ezt követően nevükben a „királyi” jelzőt is használták, amely a katolikus jellegű oktatást is meghatározta a katolicizmus államvallási státusza miatt.⁴ A protestáns iskolarendszer változatlan formában megmaradt, ugyanis ők nem ismerték el a *Ratio Educationis* rendelkezéseit. A kiegyezés után a kétpólusú rendszer hárompólusúvá vált, a katolikus és protestáns iskolahálózat mellett megjelent – Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter munkássága révén – a népiskolai oktatás.⁵

Feltehető, hogy az iskolai anyakönyvvezetés bevezetésének alapja lehetett az 1545 és 1563 között tartott tridenti zsinat utolsó ülésén elfogadott előírás, amely a plébániákon házassági és keresztelési anyakönyv vezetését rendelte el, de a veszprémi püspök már 1515-től, a győri zsinat 1579-től kiadott utasítást a megkeresztelték adatainak rögzítésére.⁶ Nem zárható ki az sem, hogy a középkori egyetemeken hallgató diákok hazaérkezésük után tanítóként, rektorként ültették át hazai viszonyok közé az európai egyetemeken már évszázadok óta használt matrikulavezetési gyakorlatot. Emellett – természetesen – a jezsuiták hatása is erősen szerepet játszott.

4 FRIML Aladár (ford., bev. és jegyz.): *Az 1777-iki Ratio Educationis*, Budapest, Kath. Középpiskolai Tanárregyesület, *Pedagógiai Könyvtár I*, 1913, 10.

5 GIANONE András: A Katolikus Pedagógiai Intézet történelmi gyökerei a kiegyezéstől a rendszerváltásig, in *Katolikus Pedagógiai Intézet: Jubileumi évkönyv 1997–2017*, Budapest, Katolikus Pedagógiai Intézet, 2017, 15–25, 17.

6 GYETVAI Péter: Migrációkutatás és az egyházi anyakönyvek, in JUHÁSZ Antal (szerk.): *Migráció és település a Duna-Tisza közén*, Szeged, 1990, 45–52, 45.

A katolikus iskolák anyakönyvei

Az 1599-ben kiadott *Ratio Studiorum* című tanterv volt az első, amely egységesítette a jezsuita iskolák oktatási rendjét.⁷ Pontos leírást tartalmazott arra vonatkozóan is, hogy az iskola anyakönyvét ki vezethette, és milyen adatokat kellett abban rögzíteni: „A praefectus tisztéhez tartozik a tanulók fölvétele [...] Megvizsgálja a jelentkezőknek ismereteit és képességeit, s akiket alkalmasoknak és jó erkölcsűeknek talál, azokat fölveszi [...] megmutatja nekik a tanulókra tartozó szabályokat, hogy ismerjék, és beírja »a könyvbe« családi- és keresztnévüket, hazájukat, korukat, szülőiket, vagy azok helyetteseit, s a mennyire tudja, lakhelyüket, s fölvételök évét és napját.»⁸ Ez jelentené az ideális esetet, amikor a diákok vezeték- és keresztnéve mellett a diákok életkoráról, származási helyéről, társadalmi jogállásáról, felekezeti és anyanyelvi hovatartozásáról is pontosan tájékoztatnának e jegyzékek. Ezek mellett komoly jelentőséggel bírnak azok az utólagos megjegyzések, betoldások, amelyek egyes diákok életrajzi adataihoz adalékot szolgáltathatnak.⁹ A jezsuita iskolák anyakönyvvezetési gyakorlata szerint az anyakönyv teljes adattartalmát évfolyamonként – osztályonként – minden esztendőben újra rögzítették, amire a győri, pozsonyi, nagyszombati és a kassai jezsuita gimnázium anyakönyvei szolgálnak például. A *Ratio Studiorum* által, az anyakönyv vezetésére felállított szabályt a *Ratio Educationis* is követi. Az 1777-ben elfogadott rendelet a következőképp fogalmazza meg ezt a gyakorlatot: „néhány nappal a tanítás megkezdése előtt az iskola igazgatójához kell elvezetni a növendéket, aki próbára teszi tudásukat, majd beírja nevüket az anyakönyvbe”,¹⁰ de ez előtt „be kell mutatniuk az igazolást erkölcsi magatartásukról, életkorukról, az eddig tanult tananyagban tett előrehaladásukról, amelyet a tanító és a helyi plébános vagy pedig [...] az igazgató és a hitoktató írtak alá”.¹¹ A 1806-ban kiadott második *Ratio Educationis* – már pontosítva – rendelkezik a tanulókról készült jegyzék vezetése mellett annak pontos adattartalmáról is: „a tanév elején [...] össze kell állítani a tanulóifúság jegyzékét, feltüntetve benne mindegyikük nevét, születési helyét, szüleit, származását, szálláshelyét, eltartásának módját [...]”.¹² A központosító törekvések hatására, de főként a második *Ratio* kiadását követően, a 19. század elején alakul ki a katolikus iskolákban az egységes, előre nyomtatott táblázatos anyakönyvrögzítési forma, amely az alábbi oszlopokat tartalmazta:

⁷ CSESZKONKÉ KUKUCSKA Katalin: Az alsófokú elemi népoktatás Heves és Külső–Szolnok vármegyében 1770–1863 között, in GEBEI Sándor – MAKAI János – BARTÓK Béla (szerk.): *Történezként a katedrán: Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*, Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2009, 85–98, 85.

⁸ MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, I. kötet*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881, 136–137.

⁹ BARTA M. János: Miről mesélnék a kora újkori középiskolai adatsorok?, A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása: Egy kutatási projekt első eredményei, *Belvedere Meridionale*, 34. évfolyam, 2022/2, 136–159, 140.

¹⁰ MÉSZÁROS István (ford.): *Ratio Educationis: Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 182.

¹¹ Uo., 182.

¹² Uo., 322.

Cognomen et Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus natalis, Comitatus vel Provincia	Pater, vel Tutor, aut Curator, eiusq. conditio, et habitatio	An stipendiat, vel alumnus Convictus	Classis Morum	E Doctrina Relig.	Ex omnibus studiorum argumentis	In Lingua et Litterat. Hungarica
családnév és név, kor, vallás	nemzettség, születési hely, megye vagy tartomány	apa vagy gondviselő, avagy gyám, ennek állapota és lakhelye	ösztöndíjat vagy konviktusi ellátást élvez-e	maga-tartás	vallástan	összes tantárgyból együttesen	magyar nyelvből és irodalomból

A személyes adatok kitöltésére első alkalommal a növendék beíratásakor került sor, vagy a szükséges igazolások alapján töltötték azokat ki, a következő esztendőben feltehetően a korábbi adatokat másolták a következő lapra, figyelembe véve az időközben bekövetkező esetleges adatváltozásokat. A további oszlopokba a félévkor és év végén szerzett érdemjegyeket rögzítették.¹³ Az anyakönyvi adatok rögzítése azonban sok esetben nem volt teljes. Ismert forrásainkat vizsgálva az látható, hogy olykor az adatoknak csak egy részét, bizonyos esetekben kizárólag a diák nevét vezették fel az űrlapokra.

A protestáns kollégiumok anyakönyvei

A protestáns iskolákat vizsgálva már nehezebb dolgunk van. Egységes szabályozás híján a tanügyi rendszer és az anyakönyvezés esetében sem beszélhetünk minden iskolára azonosan vonatkozó gyakorlatról. Közös vonásokkal azonban minden protestáns iskola esetében találkozunk. A nagy hazai és erdélyi református kollégiumok – a debreceni, a sárospataki, a pápai, a marosvásárhelyi, a nagyenyedi, a szatmári – iskolaszervezetük kialakításához nyugat-európai egyetemek diákszervezetét vették alapul. A külföldi peregrinációból hazatért diákok rektorként a hazai protestáns iskolákban olyan iskolaszervezet kialakítására törekedtek, amelyeknek tanulmányaik során ők is tagjai voltak.¹⁴ A magyar diákoknak már a középkorban volt diákegyesülete, mint Bécsben vagy Krakóban, 1555-ben pedig a wittenbergi egyetemen alakítottak diáktársaságot, coetust.¹⁵ Ezeknek a hazai megfelelője volt a kollégium. Törvényeik alapját a nyugat-európai protestáns egyetemek szellemisége határozta meg, de nagy hatással volt oktatási rendjükre a Valentin Trotzendorf által alkalmazott modell.¹⁶ A pápai kollégium első írásos törvénykönyve 1585-re datálható, Hollósi Péter akkori rektor készítette, törvényi rendelkezéseiben a Trotzendorfi elvek figyelhetőek meg.¹⁷

¹³ SASFI: i. m., 127.

¹⁴ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 10.

¹⁵ DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 23.; BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 16.; JAKÓ – JUHÁSZ: i. m., 11.; SZABÓ András: *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555-1613*, Budapest, Balassi, *Humanizmus és reformáció* 37, 2017.

¹⁶ KIS Ernő: *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531-1895*, Pápa, 1896, 46.

¹⁷ Uo., 46–47.

Debrecen esetében az első ismert anyakönyv 1588-tól kezdve tartalmazza a beiratkozott diákok neveit, amelynek bejegyzései már egy kialakult struktúrát mutatnak, így ez alapján feltételezhetjük, hogy az iskola első törvényeit már ezt megelőzően állíthatták össze. Mintájának és forrásának a wittenbergi magyar coetus 1571-ben elfogadott alapszabályát tekinthetjük, de Trotzendorf hatása itt is kimutatható.¹⁸ Sárospatakon az 1621 előtti törvények Melanchthon 1523-ban kiadott wittenbergi rendtartását vették alapul, de a wittenbergi egyetem 1545-ben megfogalmazott iskolai szabályzata és a bártfai iskolai törvények egyes pontjai is hatást fejtettek ki. Az 1620. évi módosított törvények megfogalmazásában már érvényesült a heidelbergi egyetem törvényének szellemisége is.¹⁹ Ugyanez figyelhető meg Erdély vonatkozásában a nagygyeyedi kollégium rendelkezéseiben is, emellett a herborni egyetem és a gyulafehérvári kollégium korábbi törvényeit is alapul vették. A gyulafehérvári iskola rendszabályát Ilosvai Benedek – egykori wittenbergi diák, és Melanchthon-tanítvány – készítette 1580 körül, amely alapja lett a későbbi kollégiumi rendtartásoknak.²⁰ A szatmári református skóla felépítésében és tananyagában a debreceni kollégium mintáját követte, anyakönyve 1610-től őrizte meg a tanárok és diákok neveit. A marosvásárhelyi iskola első ismert törvénykönyve 1650 körül készült, de – Kolozsvár és Nagyvárad mellett itt is – már 1557-től vannak adataink protestáns iskolaalapításra. Az első ismert tanára Tordai Ádám, korábbi wittenbergi diák volt.²¹ Ebbe a sorba illeszthető be a szászvárosi kollégium törvénykönyve és matrikulája is, amelyet 1669-től kezdve vezettek.²² A székelyudvarhelyi református kollégium 1670-ben készült törvényeinek megalkotásában a nagyenyedi kollégium rendelkezéseit vették alapul.²³ E rövid összefoglalás alapján is látszik, hogy nem beszélhetünk egységes törvényekről a protestáns kollégiumok vonatkozásában, több irányú hatás érzékelhető az iskolai rendelkezések, rendtartások és tantervek megalkotásánál. A katolikus, jezsuita iskolákhoz képest az anyakönyvek vezetésében is eltérő gyakorlattal találkozunk.

A legfontosabb különbség, hogy a protestáns iskolák matrikuláiban csak a felsőbb osztályos vagy tógátus diákok neveit rögzítették. E diákok voltak teljes jogú polgárai az iskolának, az alsóbb osztályos diákokat ezek a kiváltságok nem illették meg, így a törvényeket sem kellett aláírniuk, így az ő neveiket nem találjuk meg az anyakönyvekben. A felsőbb osztályosoknak kötelességük volt a törvények tanulmányozása, és annak megismerése után a rendelkezések elfogadása olyan módon, hogy a törvénykönyv után következő lapokon nevüket saját kezűleg beírták, vagyis subscribáltak, így hitelesítve azt, hogy magukra nézve kötelezőnek fogadják el az ott leírtakat. A protestáns kollé-

¹⁸ BARCZA: i. m., 16–17.

¹⁹ DIENES – UGRAI: i. m., 23.

²⁰ JAKÓ – JUHÁSZ: i. m., 11.

²¹ TONK Sándor (közread.): *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, [József Attila Tudományegyetem], *Fontes Rerum Scholasticarum VI*, 1994, VII–VIII.

²² Ősz Sándor Előd: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 16*, 2006.

²³ ALBERT Dávid (közread.): *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*, Szeged, [Szegedi Tudományegyetem], *Fontes Rerum Scholasticarum VIII*, 2005, 11.

giumok anyakönyveinek fejlődéstörténete nem követhető nyomon olyan egyszerűen, mint a katolikus iskoláké. A következőkben röviden, iskolánként kívánom szemléltetni, hogyan alakultak az idő előrehaladtával a jegyzékek, hogyan változtak formai jegyeik, hogyan bővült adattartalmuk. Egy tulajdonságban azonban minden kollégium névsora megegyezik, hogy a későbbi diáknemzedék tagjai a subscriptiókhoz utólag különféle információkat, megjegyzéseket toldottak, amelyek a diákok utóéletére vonatkoztak, vagy egyszerűen csak a későbbi diákság véleményét tükrözték.

Pápa

A legkorábbról a pápai református kollégium diáknévsora maradt ránk, amely 1585-től tartalmazza a diákok neveit.²⁴ A diáknévsort több matrikulakötet segítségével lehetséges csak összeállítani, ami így sem nyújt pontos képet. A 1585–1791 közötti időszak jegyzéke 18. századi másolat, így e majdnem két évszázad beiratkozásainak formájáról nem kapunk biztos képet, de az eredeti jegyzék másolói feltehetően követték azt a formát, amelyről a másolatot készítették. E névsor csak a tógátus diákok neveit tartalmazta. Az 1797 és 1851 közötti időszak matrikulája teljes diáknévsor, a tógás hallgatók (teológusok és filozófusok) mellett a logicus, rhetor és poéta, a syntaxista, a grammaticista, a coniugista, a declinista és abétzés diákok nevei is szerepelnek, de a diákok a nevüket nem saját kezűleg írták be, hanem az 1797. esztendőben Látzai József akkori rektor, a további években beiratkozottak neveit a mindenkori rektor vezette be. Az 1836 és 1861 közötti időszakból az újonnan elfogadott törvénykönyvet tartalmazó kötet a diákok saját bejegyzéseit tartalmazza, de csak a törvényeknek aláírókét.²⁵ A névsorok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a 18. század elejéig évenként rögzítették a beiratkozók neveit, kiegészítő információkat még ebben az időszakban nem vezettek fel a bejegyzések mellé, kivéve abban az esetben, ha az adott diák később pápai rektor vagy lelkipásztor lett.²⁶ 1724-től kezdve – rendszertelen előfordulással – pontos beiratkozási időpontot is rögzítettek a matrikulában. 1732-től már gyakrabban szerepelnek kiegészítő megjegyzések az egyes diákok neve mellett. Ezek többségében a más kollégiumokba való eltávozást vagy a későbbi rektorság helyét rögzítik, majd a szolgálati helyeket, illetve további általános bejegyzéseket tartalmaznak, például az eltávozás tényét vagy a halálának időpontját. Az 1790. esztendő beiratkozásainál jelenik meg először a származási hely feltüntetése. A tógátus diákok névsorában 1802-ben rögzítik első alkalommal az édesapa nevét, és hogy melyik település iskolájából jött Páparra, emellett egy egyszerű táblázatos formában való adatrögzítés is megjelenik ettől az időszaktól a következő felosztások szerint:

²⁴ Az anyakönyv fejlődésének történetét a következő forrásközlés alapján mutatom be: KÖBLÖS József (szerk.): *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585-1861*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, *A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai: Forrásközlések* 9, 2006.

²⁵ KÖBLÖS: i. m., 12–15.

²⁶ Uo., 57.

1.	Neve a subscriptusnak	Attya	Hazája	Oskola, melyben tanult	(címzés nélkül, ide a diákhöz kapcsolódó megjegyzéseket írták be)
2.	A Deákok	Attyaik	Hazáik	Oskola melyből jöttek	Neveik (ide a diákhöz kapcsolódó megjegyzéseket írták be)
3.	Nomen Studiosi	Patris	Patriae	Schola, ubi didicit	(címzés nélkül, ide a diákhöz kapcsolódó megjegyzéseket írták be)

1834-től kezdve újabb oszlopok jelennek meg az anyakönyvben, ezt követően a beiratkozó életkorát (Aetas), vallását (Religio), születési helyét (Locus natalis), az édesapa, gyám vagy gondviselő foglalkozását (Conditio) és a diák lakóhelyét (Locus habitationis) is feltüntették. 1836-tól újabb adattal bővült a táblázatos adatrögzítés: a lakóhely vármegyéjének neve is szerepelt. 1797-től új iskolai törvény lépett életbe, amely alapján a rektor feladata volt, hogy megvizsgálja, a jelentkező diák korábbi előmenetelét, felmérje tudását, és meghatározza, hogy melyik osztályban kezdheti meg a tanulást. Sikeres felvétel esetén nevét be is írták az anyakönyvbe, rögzítették legfontosabb adatait.²⁷ A pápai lakóhelyű diákok a beiratkozásért nem fizettek, a vidékiek közül az, aki önellátó volt, egy forintot (1837-től két forintot), aki inasként szolgál, 30 krajcárt (1837-től egy forintot) fizetett a kasszába.²⁸ A tógátus diákok beiratkozási táblázataihoz képest az alsó- és középfokú oktatásban résztvevőkről készült táblázat annyiban különbözött, hogy a beiratkozás pontos napját és az osztály megnevezését és a beiratkozási díj összegét is rögzítették benne. Látható, hogy az anyakönyv vezetésére vonatkozó leírás hiányában milyen apró lépésekben haladt a matrikulák adattartalmának bővülése, és az évszámokat megfigyelve az is konstatálható, hogy a *Ratio Educationis* rendelkezései csak késéssel nyertek teret.

Debrecen

A debreceni református kollégium anyakönyvét 1588-tól kezdték vezetni.²⁹ A pápai gyakorlathoz hasonlóan a tógátus diákok neveit találjuk meg ezekben a matrikulákban. Komoly eltérés a két kollégium jegyzéke között, hogy Debrecenben csak a kollégiumban bent lakó felsőbb éves diákok neve szerepel a listákon, a városban élő, jobb módú diákok neve nem került rögzítésre. Csupán az 1753 és 1792 közötti időszakról

²⁷ Uo., 30.

²⁸ Uo., 79.

²⁹ Az anyakönyv fejlődésének történetét a következő forrásközlés alapján mutatom be: SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, I-II. kötet*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, *Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulójára tiszteletére 1*, 2013.

van jegyzék, amely a kollégium falain kívül lakó diákok adatait tartalmazza, a név mellett a beiratkozás dátumát, származási helyét (bizonyos esetekben a vármegye nevének feltüntetése is szerepel) és társadalmi státuszát (nemes vagy szabad – nobilis vagy libertinus) is. A kálvinista Róma református kollégiumának anyakönyve kezdetektől tartalmaz a későbbi diákoktól származó utólagos bejegyzéseket, amelyek általában utalnak az adott személy életének fontos állomásaira, szolgálati helyeire vagy halálára. A matrikula adattartalmának bővülése a pápaihoz hasonló fejlődési utat mutat. A kezdeti időszakban, az 1588 és 1594 közötti beiratkozások csak a beiratkozás évét és a kollégiumban esetlegesen betöltött tisztségek megnevezését (collaborator, contrascriba, senior, cantor, rector) tartalmazzák, néhány esetben fontosabb életrajzi adatok utólagos bejegyzése is szerepel. Például az 1591-ben beiratkozott Szegedi P. Dániel esetében, akinek a neve mellé később bejegyezték, hogy 1620. július 21-én debreceni lelképásztor lett.³⁰ Az anyakönyv adattartalmának változása itt is hasonló fejlődési ívet mutat, mint a pápai listák esetében. 1588 és 1594 között csak a neveket és a betöltött tisztségeket tartalmazzák a bejegyzések. 1595-től még csak elszórtan, 1597-től már pontos beiratkozási dátumokat rögzítenek a matrikulák, a legtöbb esetben hónap, nap pontossággal, néhány esetben fordul elő, hogy csak a hónapot rögzítik. 1682 után elszórtan a diákok származási helyére vonatkozóan is találunk adatokat, 1746-tól már a legtöbb név mellett ez az adat is szerepel, 1750 után feltüntetése rendszeressé válik. 1749-től az osztályok szerinti rögzítés itt is általánossá válik, és ekkortól a professzorok neveit is tartalmazzák a névsorok. 1752-től a diák előző iskolájának feltüntetése is megjelenik (Schola ex quo venerunt; Schola, in qua didicit proxime). 1792-ben a Kollégium az egyházkerület fenntartásába került, és új iskolai törvénykönyv készült, ezt követően a jegyzékbe felvett adatok száma is bővült. Kezdetben osztályok szerinti felosztásban családnevet, keresztnévet, beiratkozási időt, tisztséget, származási helyet, korábbi iskolát és későbbi szolgálati helyeket, egyéb információkat rögzítettek. Az 1824 utáni adatsorokban már a szülő neve és a vármegye megnevezése is helyet kap, 1827-től a diák életkorát, édesapjának vagy gyámjának foglalkozását és lakóhelyét is feltüntették. A 19. század elejétől új tanulmányi nyilvántartást – főnévkönyvet – vezettek be, amelyek a tanuló adatai (neve, vallása, nemzetisége, születési helye és vármegyéje, az édesapa vagy gyám neve és foglalkozása) mellett a hallgatott tantárgyakat és az azokból szerzett osztályzatokat is tartalmazzák, illetve azt a tényt is rögzítették, hogy a diák tógátus volt-e vagy sem. A hagyományos beiratkozási anyakönyv a főnévkönyv mellett egészen 1869-ig még érvényben maradt.

Sárospatak

A sárospataki református iskola első fennmaradt törvénykönyvét 1620-ban készítették, a tógátus diákok névsora az 1617. esztendőől kezdődik.³¹ A matrikula két névsort tartalmaz: az egyik a beiratkozók autográf beírásait tartalmazza, kiegészítve

³⁰ THURY Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*; Második kötet, Pápa, Főisk. ny., 1908, 97.; SZABADI: i. m., 223.

³¹ Az anyakönyv fejlődésének történetét a következő forrásközlés alapján mutatom be: HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Reformá-

utólagos bejegyzésekkel, a második egy későbbi másolat. A többi protestáns kollégiumhoz hasonlóan az alsóbb osztályos gyermekek itt sem voltak teljes jogú tagjai az iskolának, ezért nem kellett aláírniuk a törvényeket, és így nem került be nevük az anyakönyvbe. A debreceni gyakorlathoz képest itt nem tudunk arról, hogy kizárólag a kollégiumban lakó diákok szerepelhettek-e a matrikulákban. Ott egy rövid időszakról ismerünk külön jegyzéket az iskolán kívül lakó diákokról, Sárospatak esetében viszont ilyenről nem tudunk. Szintén egyező az anyakönyv-vezetési gyakorlat a későbbi bejegyzések, kiegészítések tekintetében: a későbbi diákok feljegyezték, hogy az adott diák hova ment tanítónak, lelkésznek, a kiemelkedőbb személyek nevei után bővebb adatok kerültek, attól függően, hogy mennyire játszottak fontos szerepet az iskola vagy a református egyház életében. III. Rákóczi Zsigmond subscribálása mellé az utókor a következő megjegyzést fűzte: „*Patronus suae Scholae Sáros Patachinae, Illustrissimus, magna cum Suorum lucta Animam aeternitatis Patri, Corpus Vero humus commendavit Anno 1652. Die 14. Febr.*”³² A nemes és nem nemes diákok külön subscribálására utal az, hogy a sárospataki anyakönyvben 1627-től kezdve külön találjuk meg a nemesi származású diákok beiratkozásait. Azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy 1617-től 1627-ig a matrikulában ott találjuk a nemesek beírásait a nem nemesekével együtt, vagy már korábban elkezdték a névsorukat, de az nem maradt ránk. A bejegyzések és az utólagos életrajzi bejegyzések képet adnak az iskola – és ez vonatkozik a többi kollégiumra is – partikuláris rendszeréről is. A legkisebbek voltak azok a kisiskolák, ahol csak helyben lakó diákokat tanítottak. A kisebb mezővárosi iskolákban, mint Tolcsván, (Erdő)bényén, Mádon, Zemplénben, Gálszécsen, (Király)helmecezen, Szerencsen, Szentpéteren, Hejccén, (Nagy)kaposon, Újlakon már komolyabb oktatás folyhatott. A nagyobb mezővárosokban, például Miskolcon, Rimaszombaton, Szikszón, Tállyán, (Abaúj)szántón, Ungváron nagyobb létszámú diákság oktatása valósulhatott meg. A partikuláris gimnáziumok, mint a Göncön, Tarcalon, Tokajban, (Bodrog)keresztúrbán, (Olasz)liskán és (Sátoralja)újhelyben működő iskolák csak kevéssel maradtak le színvonalában a pataki kollégiumtól, és ezekből várták leginkább, hogy az ott alaptudást megszerző iskolások a pataki kollégiumba jöjjenek továbbtanulni. Teljes és pontos diáknévsor összeállításánál Sárospatak esetében komoly problémákba ütközünk. Az ellenreformáció idején, 1671 októberében a diákságnak el kellett hagynia az iskolát, és Gyulafehérváron rendezkedett be 1672-ben. A diákok egy része rövid időre 1682-ben visszatért, de hamarosan ismét menekülniük kellett Göncre, majd Kassára. Az eredeti anyakönyv Gyulafehérváron maradt, és ott tovább vezették. A visszatért diákság új anyakönyvet kezdett vezetni, amelynek eredeti példánya nem maradt fenn, csak egy 1720-ban készített másolat.

tus Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.; Az ismertetésben leírtak ellenőrzésére lehetőségem volt az eredeti matrikulakötetek és iskolai táblázatok tanulmányozásakor.

³² *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615–1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 233. fol.; A bejegyzés magyar fordítása: *A sárospataki iskolájának mecénása, Méltóságos, aki nagy küzdelemben lelkét az Örök Atyának, testét pedig az Igaz Földnek adta át 1652. február 14-én.*

A gyulafehérvári diákság 1716-ban Marosvásárhelyre költözött, ahová magukkal vitték az eredeti matrikulát, és az itt subscribáltak neveit 1800-ig tovább rögzítették. A visszatért diákok neveit ifj. Csécsi János sárospataki tanár *Registrum Historicum* című munkája is tartalmazza, amely az 1615 és 1671 között subscribáltak mellett az 1686 és 1734 között (pataki tanárságáig) beiratkozott hallgatók nevét is rögzíti.³³ A már korábban említett, 1720-ban készült másolatot használták Sárospatakon arra, hogy 1794-ig a seniorok évenként rögzítsék benne a törvényeknek aláírt hallgatók névsorát. Az itt említett matrikulák mellett a 17–18. századi beiratkozásokról további hét, későbbi másolatot őriznek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei kéziratárában. Az első *Ratio Educationis* megjelenésének éve változást hoz az anyakönyvvezetési gyakorlatban: 1777-től kezdve a teljes diákságról jegyzék készül. Egységes anyakönyvekről ezután sem beszélhetünk, de egy valamiben közös tulajdonsággal bírnak: táblázatos formában tartalmazzák a diákok adatait. Külön táblázatok készültek az alsóbb osztályokban tanuló növendékekről osztályonkénti bontásban, külön a felsőbb osztályosokról és külön a tógátus diákokról. A táblázatok 1798-ig egységesen a következő adatokat tartalmazták: a diák nevét, származási helyét – esetleg még a vármegyét – és a társadalmi státuszát, ami lehetett nemes (nobilis), szabad (libertinus), lelkészgyermek (pastoris filius) vagy tanárgyermek (praeceptor filius). 1804-től kezdve a diákok beiratkozásakor betöltött életkorát is megtudhatjuk, majd újabb változás 1819-től látható, ekkor jelenik meg először az édesapára vagy gyámra vonatkozó adat: neve, lakóhelye, a vármegye neve és társadalmi státusza. 1847-től a jegyzékbe felvett diák születési dátumát is rögzítik a névsorok, de például az 1851-ik esztendőben a gimnazisták névsorában ismét az életkoradat szerepel. Előre nyomtatott táblázatos anyakönyv vezetése a gimnáziumban az 1887/88-as tanévtől, az akadémián az 1894/95-ös tanévtől kezdődött, változatlan adattartalommal. E listák kiegészítéseként jól használhatóak az 1840-es évek közepétől évenként vezetett táblázatok, névkönyvek, amelyek a diák neve, vallása, születési éve, az édesapja vagy gyámja neve, foglalkozása és lakóhelye mellett tanulmányi előmeneteléről is tájékoztatást adnak, tantárgyankénti és féléves bontásban.³⁴

Várad

A debreceni és a sárospataki kollégiumok mellett a 16–17. század egyik legjelentősebb iskolájának a váradi tekinthető. Ezért is szomorú az a tény, hogy a város törökök által 1660-ban történt elfoglalását követően a kollégiumi iratanyag teljesen elpusztult, és

³³ *Registrum Historicum Johannis Tsétsi, Job. Fii. Scholase Helv. Conf. addict. Saros-Patakiensis, quondam professonis*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kéziratára, Kt. 40.

³⁴ A 18. század végétől az anyakönyvek vezetése több szálon futott Sárospatakon. A Levéltár gyűjteménye megőrizte ezeket az iratokat. Az alsóbb osztályos és a tógátus diákok jegyzékét a 19. század közepéig évenkénti bontásban, közös kötetekben állították össze; ezek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárának K.a.I.19-34., K.a.II.1-33., K.a.III.1-28., K.b.I.1-28., és K.b.II.1-4. fondjaiban érhetőek el. 1846-tól külön választották a gimnázium és az akadémiái diákság anyakönyvvezését. A gimnáziumi táblázatok a K.f.I.1-K.g.I.6. fondok alatt találhatóak, míg az akadémiái hallgatóság anyakönyvei és vizsgálati táblázatai a K.e.I.1.-K.e.II.7. fondok között kutathatóak.

csupán töredékes adataink maradtak a feltehetően Nagyvárad reformációjának évétől, 1557-től működő iskola életével, a diákság összetételével vagy a rektorok névsorával kapcsolatosan. A rektorok névsorát Debreceni Ember Pál egyháztörténetét,³⁵ Herepei János cikkeit³⁶ és Szabó András tanulmányát³⁷ segítségül hívva állíthatjuk össze, bizonyosan nem teljességre törekvően. A diákok esetében csupán töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. A wittenbergi egyetemen tanult váradi diákok névsorát Szabó András gyűjtötte össze,³⁸ Heltai János adattárából³⁹ a heidelbergi egyetemre vonatkozóan állítható össze névjegyzék. Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona,⁴⁰ Szabó Miklós és Tonk Sándor *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* című munkája⁴¹ és a Szögi László és munkatársai szerkesztésében megjelent *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* sorozat kora újkori egyetemjárásra vonatkozó kötetei⁴² is segítséget nyújthatnak egy lista összeállításához, ami a váradi református kollégium jelentőségéhez képest kevés számú nevet tartalmazna. A névjegyzék szűkössége mellett matrikula hiányában az anyakönyvek jól ismert formai jellemzőinek, mint például a beiratkozás dátumának és a további életeseményekre vonatkozó információknak a hiátusával is számolni kell.

Nagyenyed

Az erdélyi protestáns iskolák esetében a magyarországi iskolákhoz hasonló gyakorlattal találkozunk. A nagyenyedi kollégium esetében is csak a tógátus diákok neveit tartalmazza a kéziratos matrikulák, és közülük is csak azokat, akik a kollégium falain belül laktak. A nevek és a beiratkozás dátumának rögzítése mellett utólagos kiegészítéseket, megjegyzéseket a nagyenyedi anyakönyvek is tartalmaznak, változó rendszerességgel. Nagyenyed esetében is a kezdeti diáknévsorokat az eredeti anyakönyv és

³⁵ DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 456–457.

³⁶ KESERŰ BÁLINT (szerk.): *Apáczai és kortársai, Herepei János cikkei*, Budapest – Szeged, József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA Irodalomtörténeti Intézet, *Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez* 2, 1966, 28–128.

³⁷ SZABÓ ANDRÁS: Váradi lelkészek, tanárok és diákok Wittenbergben a 16. század második felében, a 17. század elején, in BÍRÓ ANNAMÁRIA – BOKA LÁSZLÓ (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* 3, Budapest – Nagyvárad, Reciti – Partium, 2018, 35–36.

³⁸ SZABÓ: VÁRADI LELEKÉSZEK, 39–40.

³⁹ HELTAI JÁNOS: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, in KOVÁCS ILONA (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Budapest, 1982, 243–347.

⁴⁰ ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya, 1977.

⁴¹ SZABÓ MIKLÓS – TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, *Fontes Rerum Scholasticarum* IV, 1992.

⁴² A váradi református kollégium működésének idejére vonatkozóan a sorozat következő kötetei lehetnek relevánsak egy diáknévsor összeállításának szempontjából: 6.: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798); 14.: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789; 15.: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918; 17.: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700; 23.: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919.

annak későbbi másolatai – amelyek a seniorok és a tanárok munkáját segítették, vagy a 18. század végén, 19. század elején készültek – alapján lehet pontosan összeállítani. A 19. század elejéről maradtak fenn olyan kimutatások, amelyek az alsóbb osztályos tanulók adatait – feltüntetve a korábban ismertetett adatok mellett származási helyüket és társadalmi státuszukat – is tartalmazták, emellett tanulmányi előmenetelükről is számot adtak, féléves bontásban. Általánosság azonban csak a tógás diákok anyakönyvezése vált, az 1818–1842 közötti időszakból ilyen kimutatások találhatók meg. A teljes diákságra vonatkozó anyakönyvezés a 19. század közepén indult meg.⁴³

Szatmár

A szatmári iskola esetében a megalakulás évétől, 1610-től vezetett első matrikula megőrizte a felsőbb osztályok tanulóinak nevét, a legtöbb esetben a beiratkozás napját, és a többi protestáns iskola anyakönyvéhez hasonlóan több utólagos feljegyzést, megjegyzést a diákok későbbi életpályájáról. Az 1748–1819 között tanuló diákság névsora hiányzik a névsorból, az ezután következő anyakönyv az 1820 és 1856 között beiratkozott felsőbb osztályos diákság beiratkozásait tartalmazza. A korábbi matrikulához képest itt további adatként rögzítették a diák származási helyét is.⁴⁴

Marosvásárhely

A marosvásárhelyi partikuláris iskolában 1557-ben megkezdődött az oktatás, diákjegyzék azonban az első évszázad diákságáról nem maradt fenn. A tanulók beiratkozási kötelezettségéről az 1650 körül készült legrégebbi ismert törvénykönyvben történik említés. Minden diáknak, aki az iskolába jelentkezett, a rektor előtt köteles volt megjelenni, nevét bemondani, és ez által a törvények betartását kötelezőnek vállalni magukra nézve. E rendelkezés alapján kezdték el az iskolamesterek 1653-tól matrikula vezetését. Az első anyakönyv a Csulai György püspök által adományozott jegyzőkönyv volt, amelybe az akkori rektor, Kézdivásárhelyi Péter kezdte el bevezetni a tanulók neveit. A diáknévsor érdekessége, hogy az évenként újra beiratkozók neveit is tartalmazza, tehát egy név több alkalommal is szerepel a matrikulában. Emellett az iskola rektorai az összes beiratkozó diák nevét rögzítették. A többi protestáns iskolai anyakönyvhöz hasonlóan a névjegyzékek további utólagos bejegyzéseket, kiegészítéseket tartalmaznak, amelyek a diákok további életére vonatkoznak, de olykor a későbbi diákok véleményeit is elődeikről. Az első jegyzőkönyv az 1715-ig a partikuláris iskolában tanulók neveit tartalmazza, majd ettől kezdve változás következett be az iskola életében. A Gyulafehérvárról Marosvásárhelyre költözött bujdosó sárospataki iskola kollégiumi rangra emelte a korábbi iskolát. 1716-tól a többi kollégiumban használatos subscribálási rendszert vezettek be. A bejegyzések a diákok kereszt- és vezetékneve mellett a későbbi tevékenységükre való utalásokat tartalmaznak, de – bár aláírási anyakönyv volt – a tógátus diákoknak nem a saját kezű aláírásait tartalmaz-

⁴³ JAKÓ – JUHÁSZ: i. m.

⁴⁴ BURA László (közread.): *Szatmári diákok 1610–1852*, Szeged, [József Attila Tudományegyetem], *Fontes Rerum Scholasticarum V*, 1994.

za. E matrikulát 1800-ig vezették, amikor is új anyakönyvet indítottak, amely az 1883/84-es tanévig tartalmaz bejegyzéseket. Ebben a diákok saját kezű beírásait találjuk, és új adatként az 1801–1803-as tanévek listájában a diákok születési helye és apjuk foglalkozása is. Ezt követően 1837-ig csak azt jegyezték fel, hogy a diák egyházi vagy világi családból érkezett-e. 1837-től a név mellett a diák életkora, születési helye és több esetben a felekezeti hovatartozásának adata is megjelenik. Az 1848/49-es forradalmat és a szabadságharcot követően bevezették a nyomtatott űrlapokból álló anyakönyvet, a katalógusokat, és ezzel egy időben – 1846-tól kezdve – évenként nyomtatásban is megjelent az iskola diákságának névsora.⁴⁵

Szászváros

A szászvárosi református kollégium esetében – a többi protestáns kollégiummal ellentétben – egyetlen ismert anyakönyv maradt fenn, amely az 1669 és 1806 között beiratkozott diákok neveit veszi lajstromba. A matrikula egyrészt tartalmazza az 1669 és 1798 között beiratkozott tógátus diákok névsorát. Az első bejegyzések a diák neve mellett a pontos beiratkozás dátumát és, ritkán, későbbi megjegyzéseket is tartalmaznak. A 18. század elejétől az utólagos bejegyzések rendszeressé válnak, 1755 után pedig egyre több alkalommal a diákok származási helye is szerepel a subscribálásnál. A jegyzék az 1763 és 1806 közötti időszakban az alsóbb osztályokba járó diákok névsorát is tartalmazza, amelyeket az adott osztály tanítója rögzített az anyakönyvben. Ezek a bejegyzések sokkal pontosabbak a tógátusok bejegyzéseihez képest: pontosan feltüntették a származási helyet, társadalmi státuszt, és a diák apjáról is néhány esetben információkat tartalmaz. A 19. század elejétől táblázatos formájú adatközlést vezettek be, viszont a források szűkösek ebből az időszakból. A kötelező adatszolgáltatást vagy nem teljesítették, vagy szűkszavú jelentéseket készítettek, amelyek pontos anyakönyvi adatokat nem tartalmaznak. Az 1831 és 1848 közötti időszak beiratkozásai maradtak fenn, amelyek sokkal részletesebb adatokat közölnek, mint a korábbi kéziratos matrikulák: a diák neve és tanulmányi eredményei mellett feltüntették a tanuló lakhelyét, életkorát, társadalmi státuszát, vallását.⁴⁶

Székeludvarhely

A székeludvarhelyi református iskola fejlődéstörténete három szakaszra osztható. A triviális iskola már feltehetően az 1550-es években elkezdte működését, és hosszú évtizedeken keresztül nem történt változás működésében. Gimnáziummá fejlesztésében nagy szerepet játszott Bethlen János (1613–1678) kancellárnak az iskola fejlesztésére adott 1000 arany pénzadománya, emellett végrendeletében meghagyta, hogy adományának kamataiból évenként húsz forintot az iskola tanítójának folyósítsanak. Ehhez az időszakhoz köthető a nagyenyedi kollégium törvényei mintájára összeállított iskolatörvények elkészítése, és az anyakönyv vezetésének megkezdése. Működési szabályzatát 1671. június 15-én hagyták jóvá a nagyenyedi zsinaton. Mintegy fél év-

⁴⁵ TÖNK: i. m.

⁴⁶ Ősz: i. m.

századdal később következett az újabb mérföldkő, amikor is 1832-ben elindult a jogi tanszék, ezzel hivatalosan is megillette a kollégiumi rang az iskolát. Az anyakönyv vezetése a törvények összeállítását követően, 1670-től kezdődött el, az 1670 és 1871 közötti időszak diáknévsora három matrikulakötet segítségével állítható össze. Az első az iskola törvényeinek, az egyes tisztségviselők kötelezettségeinek, esküszövegeinek leírásával és az iskola életére vonatkozó határozatok megfogalmazásával kezdődik, ezt követően az 1670–1769 közötti évek beiratkozóit sorolja fel. Kezdetben csupán a tanárok rögzítették a beiratkozók neveit a beiratkozás sorrendjében, a beiratkozás évét is rögzítve, majd 1708-tól a diákok subscriptiója is elkezdődött, de emellett 1769-ig ezekről másolatokat is készítettek. 1687-ig csupán néhány esetben találhatóak a nevek mellett kiegészítő adatok, későbbi megjegyzések. Az 1670-től elkezdett névsorban 1687 és 1765 közötti időszakban a beiratkozás évét nem rögzítették, viszont az utólagos kiegészítések száma megnövekedett. A subscriptós jegyzőkönyv és a másolati jegyzék összevetéséből az látszik, hogy a két névsor azonos, de a másolatban sok esetben nem követik a beiratkozási sorrendet. Az 1708-tól vezetett, a diákok sajátkezű névalírásait tartalmazó jegyzék a név mellett, évenkénti csoportosításban tartalmazza a beiratkozásokat, annak pontos dátumával együtt. A második matrikulakötet az 1769 és 1871 közötti subscribálásokat tartalmazza. A beírások adattartalma is bővült. A név, a pontos beiratkozási dátum mellett a diák származási helyére vonatkozó információk is egyre több esetben szerepelnek, 1788-ig elszórtan a társadalmi státuszra vonatkozó adatokat is találunk, amelyek ezt követően általánosabban megjelennek a subscriptióknál. Szintén újabb adatként jelenik meg – az 1797-es évtől kezdve – a beiratkozó diák egyházi vagy világi pályára való irányultságának (eccl., mil., ped., pol. rövidítések) rögzítése. A harmadik anyakönyv az akadémista diákok neveit tartalmazza 1841 és 1848 között, külön felsorolva a teológusokat, a jogászokat és a bölcsezséket. A diáknévsorok vizsgálatára alapján kitűnik, hogy az akadémisták a korábbi alsóbb osztályokból kerültek ki.⁴⁷

Az iskolai anyakönyvek forrásértéke⁴⁸

Az iskolai anyakönyvek a történeti kutatásban sokrétűen felhasználhatóak. A személy- és családtörténeti kutatások az utóbbi időben megsokasodtak, és ennek következtében megnövekedett az érdeklődés a személyi adatokat tartalmazó források iránt. Ebben a legnagyobb részt az egyházi anyakönyvek foglalják el, a családtörténeti kutatás szempontjából fontos születési, házassági, halálozási és egyes esetekben keresztelési anyakönyvek, amelyek adatai a geneológiai táblázatok készítéséhez nélkülözhetetlenek. Viszont ezek az egyes személyek tanulmányaira, életpályájára vonatkozó információkat nem tartalmaznak. Kiegészítő forrásként ekkor lépnek be

⁴⁷ ALBERT: i. m., 9–227.

⁴⁸ SZÖGI László – VARGA Júlia – ZSIDI Vilmos: *Egyetemi és középiskolai anyakönyvek digitalizálásának és adatbázis készítésének lehetőségei a kezdetektől 1848-ig*, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2009, 11–12. URL: http://mfisz.hu/wp-content/uploads/2011/12/modszertani_tanulm.pdf Utolsó letöltés: 2022. 12. 27.

az iskolai matrikulák, amelyekből ezek a hiányzó információk megtudhatóak. E helyen említést kell tennünk az iskolai értesítőkről is. Az első *Ratio Educationis* 235. paragrafusa előírta, hogy „a tanév végén [...] minden iskolában és fakultáson nyomatásban kell megjelentetni a teljes év munkájával kiérdemelt osztályzatok jegyzékét”.⁴⁹ A 18. század közepén először a jezsuita gimnáziumok adtak ki évenkénti beszámolót a záró vizsgák eredményéről, amely gyakorlatot később, fokozatosan a többi iskola is átvette. Az 1806-ban megjelent második *Ratio Educationis* 222. paragrafusa megerősítette elődje rendelkezéseit, eszerint „miután tehát e szabályok szerint a vizsgák befejeződtek, az igazgató [...] kihirdeti az érdemjegyek rendjét, és [...] a tanév végén gondoskodik ennek kinyomtatásáról [...]”.⁵⁰ A 19. század második felétől új rendelkezés szabályozza az értesítők kiadását. 1849-ben adta ki az osztrák birodalmi kormányzat Bécsben az új tanügyi szabályzatot, az „Entwurf”-ot. Az új rendelkezés Magyarországon is kötelezővé tette, hogy az 1850/51-es tanévtől minden középiskola köteles évenként értesítőt kiadni, amelynek tartalmaznia kell többek között a tanulók névsorát osztályonként és az elért jegyeket, a tanulókra vonatkozó – a tanulók születési évéről, vallásáról, szüleik foglalkozásáról szóló – statisztikákat.⁵¹ A 18–19. századi személyek tanulmányi adataira vonatkozó kutatásban az anyakönyvek mellett e nyomtatott forrásokra is támaszkodhat a téma kutatója. A családtörténeti kutatásban a középiskolai mellett, magyar vonatkozásuk miatt az egyetemi anyakönyvek további forrásadottságokkal is bírnak. Az egyik fontos eleme az iskola- és oktatástörténeti vizsgálatoknak is. A református iskolák matrikulái a diákok subscripciója mellett az adott iskola törvényeit is tartalmazták, amelyeket aláírtak a diákok. Ezek részletezik például az iskola tanerejének rendszerét, a rektorokkal és segédtanítókkal szembeni elvárásokat és kötelességeiket. A tanítandó tantárgyakat is ismertetik, az egyes tantárgyak tanítási rendszerét is lefektetik. A tanrendszer felépítésére vonatkozóan is forrásul szolgálnak, a tanórák és vizsgák rendszerére is világos előírásokat fogalmaznak meg. A diákok vallásos nevelésével és az iskolai fegyelemmel kapcsolatos rendelkezéseket is tartalmaznak.⁵² Így az adott iskola korai történetébe és működésébe is bepillantást nyerhetünk, képet kaphatunk arról, hogy kik, milyen rendszerben és milyen tantárgyakra tanították a diákokat, és emellett a hallgatóknak milyen kötelezettségeik voltak. A társadalomtörténeti és a szociológiai kutatásoknak is fontos forrásai lehetnek. A korai anyakönyvek kevés esetben alkalmasak erre a célra, de amikor az ott rögzített adatok között megjelent a diákok társadalmi státuszának közlése, máris ki-

⁴⁹ MÉSZÁROS: *Ratio Educationis*, 186.

⁵⁰ Uo., 324.

⁵¹ GRÁBERNÉ BŐSZE Klára: Iskolai érdemsorok, értesítők és évkönyvek a XVII. század közepétől a XX. század közepéig-jelentőségük számbavételük, *Könyv és nevelés*, 18. évfolyam, 2016/1, 40–50.

⁵² Kiváló példa erre a Sárospataki Református Kollégium törvénykönyve: BÉKEFI Remig: *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola 1621-iki törvényei: olvastatott a M[agyar] Tud[ományos] Akadémia 2. osztályának 1899. évi január 9-i ülésén*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Értekezések a Történelmi Tudományok köréből 18/3, 1899, 8–43.; SZENTIMREI Mihály (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 1996.

váló forrásnak bizonyul arra vonatkozóan, hogy milyen társadalmi rétegből érkező diákság tanult egy adott időszakban egy vizsgált iskolában, kollégiumban. A 18. század közepétől a szülő nevének és foglalkozásának rögzítésével egy újabb társadalomtörténeti vizsgálat forrásának alapja lehet. Az anyakönyvek azon utólagos bejegyzései, amelyek egy adott diák későbbi életpályájáról nyújtanak információt, a korszak társadalmi mobilizációjának vizsgálatában nyújthatnak segítséget. Bizonyos kollégiumi diáklisztákból megtudhatjuk, hogy a diák melyik település iskolájából érkezett, a későbbi bejegyzések tájékoztatnak bennünket, hogy tanulmányai után hová ment segédtanítónak vagy rektornak, esetleg melyik külföldi egyetemen tanult tovább, és hogy később milyen pályát futott be. Kiváló alapját képezik helytörténeti kutatásoknak, főként azokban az esetekben, amikor az anyakönyvek a származási helyre vonatkozóan is adatokkal szolgálnak. Ezek segítségével akár egy olyan listát is elkészíthetünk, hogy egy adott településről, vármegyéből kik érkeztek tanulni az adott iskolába. Az egyháztörténeti és felekezettörténeti kutatásokhoz is nélkülözhetetlen források lehetnek. A diákok bejegyzései mellett található utólagos bejegyzések sok esetben az adott személy későbbi lelkesi szolgálati helyeit is – egyes esetekben pontos évszámmal – felsorolja, amelyek alapján egy település lelkipásztori névsorának összeállításához is alapot szolgáltathatnak ezek az adatok. A korai egyházi iskolák anyakönyvei a felekezettörténeti kutatásban kevésbé használhatók, de attól az időszaktól kezdve, amikor a diákok vallását is rögzíteni kezdték, már jól használható források lehetnek. A matrikulák, kiegészítve a későbbi iskolai értesítők statisztikai táblázataival, pontos képet nyújtanak arról, hogy milyen volt egy adott időszak diákságának felekezeti megoszlása, az adatsorok pedig a diákok további adataival további vizsgálatokra nyújtanak lehetőséget.

Gondolatok az iskolai anyakönyvek forrásértékéről egy jelenleg is folyó doktori kutatómunka kapcsán

E tanulmány szerzője 2021 szeptemberében kezdte doktori képzését az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában. Tervezett disszertációjának címe: *Református lelkészi könyvtárak töredékei a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában a magyar reformáció virágkorából (1560–1671), a lelkészi életpályák tükrében*. A meghatározott korszak már előre vetíti, hogy az előzőekben bemutatott és vizsgált forrástípus elengedhetetlen a kutatás szempontjából, és a felekezeti szűkítés is meghatározza, hogy mely iskolák anyakönyvei bizonyulnak mérvadónak. A kutatás első lépcsőjében hatvanhat, a megjelölt korszakban élt református lelkész bejegyzéseit sikerült azonosítani a sárospataki Nagykönyvtár kötetjeiben. Ahhoz, hogy teljes képet kaphassunk e személyekről, teljes életpályájuk feltárására szükség volt. Kezdvé az alsóbb- és középfokú iskolázottságuktól, abban a tekintetben, hogy milyen iskolákba tanultak, milyen szellemiségű tanárok adták át tudásukat, kik voltak diáktársaik, ezek mennyire játszottak szerepet, hogy mely egyetemeken tanultak tovább, ott milyen hatások érték őket professzoraik vagy diáktársaik részéről. Egy ilyen jellegű kutatómunka során elsődleges források a korabeli református iskolák anyakönyvei.

A jelen kutatója számára könnyebbséget nyújt, hogy több oktatási intézményi régi kéziratos matrikulája már nyomtatásban is megjelent. Ez a munka a 20. század elején indult el. Thury Etele az általa szerkesztett *Iskolatörténeti Adattár* 1908-ban megjelent második kötetében közölte a Debreceni Református Kollégium anyakönyvének 1588–1791 közötti névsorát, 1905-ben Thurzó Ferenc, a nagybányai református iskola történetéről szóló kötetében publikálta a „Schola Rivulina”-ban 1547 és 1755 között tanult diákok neveit.⁵³ Ezt követően hosszú szünet következett, majd az 1970-es években Erdélyből jelentek meg az első kezdeményezések. Jakó Zsigmond és Juhász Ferenc 1979-ben jelentette meg a nagyenyedi református kollégium 1662 és 1848 közötti diáknévsorát. Szegeden a „*Fontes Rerum Scholasticarum*” sorozat kötetei folytatták tovább ezt a hagyományt, ezáltal a szatmári, a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi subscribált diákság névsorát is kezünkben foghatjuk. 1998-ban Hörcsik Richárd a Sárospataki Református Kollégium matrikuláját, 2006-ban Köblös József a Pápai Református Kollégium anyakönyvét közölte. 2013-ban, Szabadi István szerkesztésében, a Debreceni Református Kollégium kibővített diáknévsora is megjelent.

A következőkben néhány példával szeretném bemutatni, hogy személyes kutatásaim milyen eredményeket hoztak iskolai anyakönyvek kutatása kapcsán. Személyes érintettségem okán is a sárospataki kollégiumban tanult hallgatók közül szeretnék egy-két példát kiemelni.

Budai István derecskei, tállyai, és debreceni lelkipásztor életéről kevés információval rendelkezünk. Sárospatakra 1648. július 3-án iratkozott be, az anyakönyv eredeti és másolati névsorában a következő utólagos bejegyzések olvashatóak hozzá kapcsolódóan: „*Ductus Liszkaianum. Promotus. Rector Debreciensis. Pastor Tallyaiensis. Mortuus Debreczini*”.⁵⁴ Eszerint Olaszliszkan tanított, majd külföldi egyetemjárásra indult, ezután rektor lett Debrecenben, majd lelkipásztor Tállyán, és Debrecenben hunyt el. Életrajzában biztos információ, hogy 1653 és 1655 között tanult Franekerben, Utrechtben, Groningenben és Oxfordban, 1662-ben tállyai lelkész volt, 1679-től Debrecenben lelkipásztor, és itt hunyt el 1680 szeptemberében.⁵⁵ Látható, hogy a későbbi kiegészítések pontos információkkal szolgálnak későbbi életpályájáról.

Eszéki T. István székelyudvarhelyi, kézdivásárhelyi és dési református lelkész és esperes életrajza az elmúlt évtizedek és a közelmúlt kutatásai alapján is részletesen ismert.⁵⁶ 1659. április 2-án iratkozott be a sárospataki iskolába, 1662-ben szenior lett, 1663-ban külföldi peregrinációra indult, amely után 1667-től nagybányai rektor, ezt

⁵³ THURY: i. m.; THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, *Művelődéstörténeti értekezések* 13, 1905.

⁵⁴ HÖRCSIK: i. m., 80.; *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615-1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 25, 158. fol.

⁵⁵ BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, Budapest, ELTE Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 15, 2007, 64, 129, 184.; GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 14, 2005, 29.

⁵⁶ ÉGER GÁBOR: *Eszéki T. István könyvhagyatéka a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában*, Sárospatak, Hernád, *Nemzet, egyház, művelődés* 12/[13], 2020.

követően aranyosmedgyesi lelkész, majd Székelyudvarhelyen, 1686-tól Kézdivásárhelyen, 1696 novemberétől Désen volt lelképásztor és esperes, és 1707-ben hunyt el Kolozsvárott. A sárospataki matrikula ezekről a mérföldkövekről a következőképp tudósít: „*Senior factus. Salutavit immediate unde redux fit Rector Szatthmariensis, tandemquae in Transylvaniam Pastor Kézdi Vásárhelyiensis, et ejusdem Tractus tandem Pastor et Senior, Desiensis, vitam finiit Claudiopoiis. Anno 1707. Mense Julio*”.⁵⁷ Életéről a megjegyzés többé-kevésbé pontosan tudósít: nagybányai rektorságát szatmáriként jegyzi, aranyosmedgyesi és székelyudvarhelyi lelkészségét nem jegyezték fel, viszont kézdivásárhelyi és dési lelképásztorságáról és esperességéről és halálának pontos helyéről és idejéről is szól a kiegészítés.

Kaposi/Kapossi István rimaszombati lelképásztor életrajza azért is különösen fontos, mert egyike volt azon lelképásztoroknak, akik az 1674-es pozsonyi törvényszék ítélete után következő börtönbüntetést és gályarabságot túlélte, és hazatérhettett. 1638. május 15-én írta alá a sárospataki kollégium törvényeit. Sárospatakon szenioroknak is megválasztották, 1642-től Miskolcon volt rektor, majd 1645-től külföldi egyetemjárásra indult, Franekerben, Leidenben és Utrechtben végezte tanulmányait.⁵⁸ Hazatérte után Rimaszombaton lett lelképásztor, majd 1674-ben a törvényszék elé idézték, és több társával börtönbe került, ahonnan 1676 körül szabadult, és visszatért Rimaszombatra, 1682-től Miskolcon lett lelképásztor valószínűleg 1684-ig. A sárospataki anyakönyv bejegyzései 1674-ig követik nyomon életeseményeit,⁵⁹ viszont miskolci rektorkodása helyett (sajó)szentpéteri tanári szolgálatát jegyezték fel. A bejegyzés emellett tájékoztat arról, hogy két fia is volt, akik Sárospatakon – István 1671. február 28-án iratkozott be Sárospatakon⁶⁰ – és Gyulafehérváron – Sámuel már a bujdosó sárospataki iskolába matrikulált Gyulafehérváron 1676. szeptember 5-én⁶¹ – tanultak.

E pár példa is jól mutatja, hogy életrajzi adatok tekintetében is milyen nagy segítséget tudnak nyújtani a régi kéziratos matrikulák. A későbbi korok kutatójának a táblázatos és bővebb adattartalommal rendelkező iskolai anyakönyvek ennél még több és részletesebb információval tudnak szolgálni. Véleményem szerint aki olyan történeti vizsgálódást folytat, amelyhez kézbe kell vennie ilyen diáklistánkat, legyen az bármelyik történeti korszakból származó, biztosan különös érdeklődéssel fogja azo-

⁵⁷ HÖRCSIK: i. m., 94–95.; *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615-1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 33, 169. fol.

⁵⁸ BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 57, 124, 236.

⁵⁹ HÖRCSIK: i. m., 68.; *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615-1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 18, 149. fol.; „1638. 15. Maji. Ductus Sz. Peterinum ex Senioratu Patakiensi. Filius Stephanus Kaposi 1671. 28. Februarii. [...] uxit haerens domi [...]. Filius Sámuel Kaposi 1676. 5. Septembris Albae Juliae Transylvania. Tandem Illinc Promotus in Academiis et ex Pastoria Rima Szombatiensi. Civitas Posoninus, demum carceres passus, ad reliquis Pastoribus pro nomine Christi. Anno 1674.”

⁶⁰ HÖRCSIK: i. m., 113.; *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615-1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 44, 181. fol.

⁶¹ HÖRCSIK: i. m., 121.; *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae 1615-1800*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára, K.a. I. 24., 50, 185. fol.

kat tanulmányozni. És ki tudja, talán egy-két érdekesebb bejegyzésnek köszönhetően újabb és újabb kutatási témát talál magának. Az iskolai anyagok hasznosságára való figyelemfelhíváshoz – remélem – e rövid tanulmány is hozzá tudott járulni.

Absztrakt

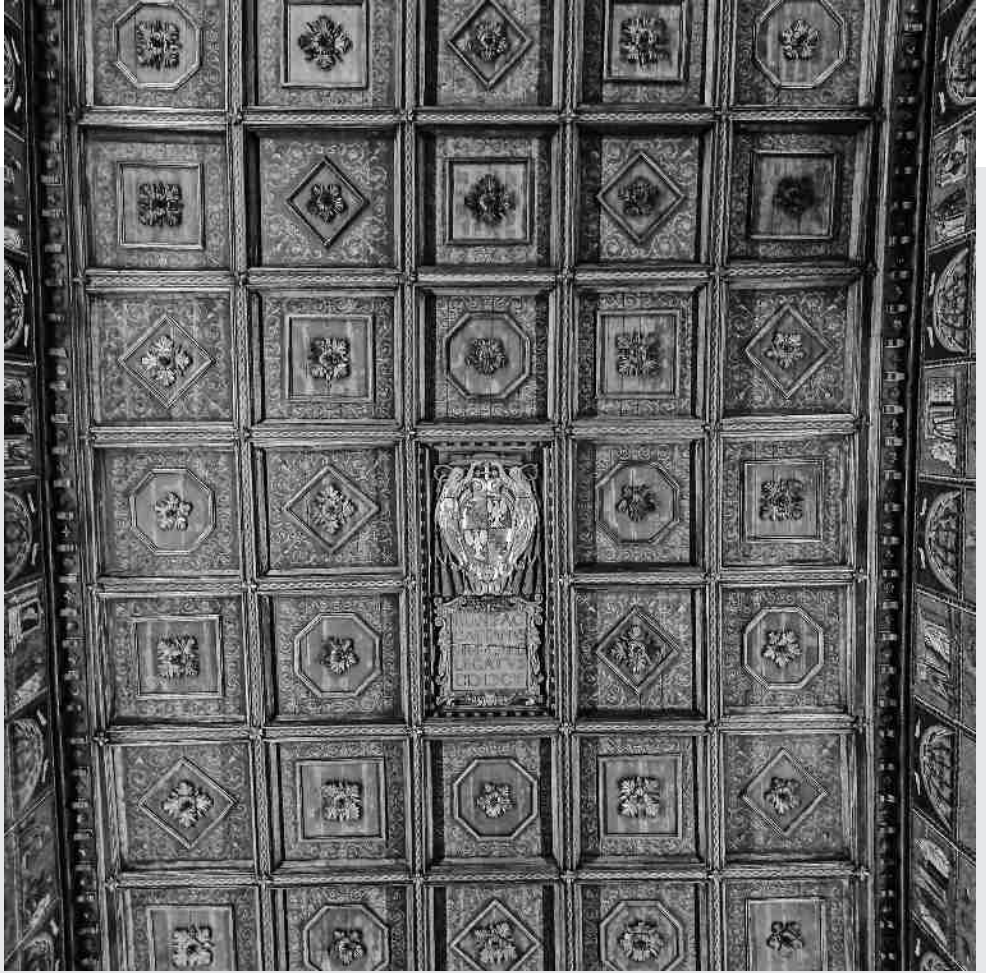
A történeti kutatás során számos forrástípust használhatunk fel. Könyvtáraink, levéltáraink és gyűjteményeink többek között rengeteg naplót, visszaemlékezést, önéletrajzt, levelezést, egyházi anyagot, fényképet, képeslapot őriznek, a 20. század magyar történelmének feltárásához pedig például az állambiztonsági vagy a büntetőperes iratok nyújtanak segítséget. Ezen forrástípusok módszertani elemzése tekintetben gazdag a történettudományi szakirodalom. A jelen tanulmány témájául szolgáló iskolai anyagokkal nem vagyunk ilyen jó helyzetben. Életrajzi, családtörténeti vagy iskolatörténeti kutatások során bizonyosan előkerülnek ezek a források, mégis, e forrástípus fogalmának meghatározásával, jellegzetességeinek bemutatásával adós maradt a szakirodalom.

A tanulmány első fejezetének célja az iskolai anyag fogalmának meghatározása. Az elmúlt évtizedekben számos kísérlet történt erre vonatkozóan, ezek összefoglalását és elemzését végzi a tanulmány első szakasza. A következő nagyobb egység az iskolai anyagok kialakulását és fejlődéstörténetét és jellegzetességeit mutatja be. Katolikus iskolák esetében a győri, pozsonyi, nagyszombati és a kassai jezsuita gimnázium anyagai szolgálnak mintául, református iskolák esetében a pápai, a debreceni, a sárospataki, a nagyenyedi, a szatmári, a marosvásárhelyi, a szászvárosi és a székelyudvarhelyi iskoláké. A tanulmány szól az iskolai anyagok forrásadottságainak elemzéséről, az egyes adatelemek felhasználhatóságáról a történeti kutatásban. 2021-ben elkezdett doktori kutatásom témája a magyar reformáció virágkora (1560-1671) református lelképítők, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött kötetek feltárása és e gyűjtemény elemzése. Az egyes személyek életrajzának összeállítása során számos esetben használtam a Sárospataki Református Kollégium anyagainak. Az utolsó fejezetben néhány példával kívánom szemléltetni, hogy milyen információkat, adatokat nyújthatnak az iskolai anyagok.

Abstract

Many types of historical sources can be used in historical research. Our libraries, archives, and collections hold a wealth of diaries, memoirs, autobiographies, correspondence, church registers, photographs, postcards, etc. The 20th-century Hungarian history can be explored through documents such as state security service or criminal court records. Several studies have been published in the last decades on the methodological analysis of these types of sources. We are not in such a good situation with school registers. These sources are used in biographical, family research, or school history, but the literature has not yet defined the term and the specifics of this type of source.

The first chapter of this study focuses on the definition of school registers. In the last decades, several attempts have been made to define it. The first section of the study summarises and analyses them. The following section presents the history and development of school registers and their characteristics. For Catholic schools, the example is provided by the registers of the Jesuit grammar schools of Győr, Pozsony, Nagyszombat and Kassa, and for Reformed schools by those of Pápa, Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed, Szatmár, Marosvásárhely, Szászváros and Székelyudvarhely. In my Ph.D. research, which started in 2021, I will investigate the books of the Reformed pastors of the Golden Era of the Hungarian Reformation (1560-1671), stored in the Great Library of Sárospatak Reformed College, and analyse this collection. In compiling the biographies of the people, I used the school registers of Sárospatak Reformed College, too, in several cases. In the last chapter, I will use examples to illustrate what kind of information and data can be found in the school registers.

Jenei Péter

A RAVENNAI „VÉGÍTÉLET” MOZAIK ESETTANULMÁNY A ROSSZ/GONOSZ ESZTÉTIKÁJÁNAK TÁRGYKÖRÉBŐL*

* A tanulmányt Nagy Károly Zsoltnak ajánlom, aki az 'Egyházművészet és néprajz' kurzus keretében szakértő útmutatással vezetett be az esztétikai alapfogalmak és a művészettörténeti szakirodalmak gazdag és izgalmas világába.

Az esztétika (régies magyar néven: széptan) a szépség természetével foglalkozó filozófiai tudományág, amely esztétikai fogalmakban (művészet, szépség, forma, kreativitás, utánczás, esztétikai élmény, szabadság, igazság stb.), valamint esztétikai fogalom-párokban (szép/rút, tragikum/komikum, fenséges/rettenetes stb.) gondolkodik.¹ Az esztétika a szépség megértésének kiemelt figyelmet szentel, mi több, a szépség esztétikai vizsgálata annak ellentétpárját, a rút tanulmányozását is magában foglalja. Miután az esztétika a görög αἰσθησις terminusból származik (jelentése: meglátás, észlelés, érzékelés), így például a szépség-rútság esztétikája voltaképpen annak a folyamatnak a lépcsőzetes vizsgálata, ahogy a szépet és a rútat először csupán észleljük, érzékeljük, majd reprezentáljuk, megjelenítjük, ábrázoljuk, végül ezen reprezentációk, műalkotások, ábrázolások ránk gyakorolt hatásával is foglalkozunk.

A keresztyén művészeti ábrázolásokban a transzcendens rosszat/gonoszt (Sátán, démonok) az esztétikai párokban való gondolkodás alapján logikusnak tűnne a tökéletesség/szépség (Isten, angyalok) ellentettjeként pusztán tökéletlennek/rútnak ábrázolni, azonban ez mégsem így van. A Sátán ábrázolása a művészet történetében a rútságon túl egy sor más esztétikai elemmel is vegyül, melyek közt akár még a szépség töredékei, darabkái is megtalálhatók.

Épp ezért, amikor a rossz/gonosz keresztyén esztétikájáról gondolkodunk, sokkal célravezetőbb a pusztán rút helyett

¹ Lásd bővebben TATARKIEWICZ, Wladyslaw: *Az esztétika alapfogalmai. Hat fogalom története*, ford. Sajó Sándor, Budapest, Kossuth Kiadó, 2000.

az *eltorzult szép*² kategóriájából kiindulni, hiszen teológiailag a rossz/gonosz az ősbűn/bűneset előtt még nem volt rossz/gonosz – eredetileg Isten jó és szép teremtménye volt, mely a bűn következtében torzult el.

Filozófiai és esztétikai értelemben a rossz/gonosz keresztyén esztétikáját illetően tehát éppen ebben a teológiai eredettörténetben rejlik az érdekesség: Lucifer eredeti szépségére a Sátán eltorzult formájának is utalnia kell valamiképpen.

A Sátán esztétikai megjelenítései, művészeti ábrázolásai kapcsán tehát kiinduló hipotézisként feltételezhetjük, hogy a Sátán ábrázolásakor az eltorzult szépség ábrázolásával is találkozunk. Vajon a művészet történetében elég merészek-e ahhoz a művészek, hogy a Sátánt ne csak rútnak ábrázolják? Ha igen, mely korszakokban és mely alkotók? Valamint: az egyértelmű negatív esztétikai kategóriák mellett milyen más esztétikai elemeket adnak még a Sátán-ábrázolásokhoz?

E tanulmány hármas célkitűzés szerint építkezik. Elsőként a rossz/gonosz esztétikájának elméleti megalapozását közelítjük meg, majd a Sátán/ördögök keresztyén ábrázolási trendjeinek művészettörténeti áttekintése következik, végül egy esettanulmányon keresztül egy korban és ábrázolásban is eredeti Sátán-ábrázolás (?) mélyreható elemzése következik. Ezen elemezni kívánt ábrázolás igazán figyelemre méltó, hiszen az egyik legelső ismert Sátán-ábrázolásként is értelmezhetjük a keresztyén művészet történetében: az olaszországi Ravennában a San Apollinare Nuovo bazilika északi falán található, és a Kr. u. 6. század első felére datálható. Az elemzést követően egy rövid teológiai applikáció zárja a tanulmányt.

1. A rossz/gonosz esztétikája

Aquinói Szent Tamás megfogalmazása szerint a rossz a kellő jó hiánya.³ A jó és rossz kapcsán sem bibliailag, sem pedig keresztyén teológiailag nem beszélhetünk dualizmusról, hiszen a bibliai és a keresztyén világkép teokratikus – ilyen értelemben a rossz/gonosz is alá van vetve Isten akaratának és hatalmának. A rossz hiányállapotként mindig egy létezőhöz kapcsolódik, mindig egy konkrét létező degradációjáról van szó. A rossz tehát nem létezik önmagában fennálló entitásként. A rossz mindig meghatározott mértékben, a deformáció mértékében létezik, tehát mindig korlátozott. Fogalmilag tehát a rossz mint a jó hiánya nem lehet végtelen, sem önálló, független létező.⁴

Vajon esztétikailag hogyan közelíthetünk a rosszhoz, gonoszhoz? Létezik-e a rossz/gonosz esztétikája? Alexander Halensis, a középkori angol skolasztikus teológus, ferences szerzetes *Summa universae theologiae* című műve szerint a teremtett világ olyan egységes egész, amelyet a maga teljességében kell tekintenünk, ahol az árnyék is arra szolgál, hogy a fény jobban tündököljön, és még ami önmagában csúfnak tűnik, az is szép az általános renden belül. Maga a rend az, ami szép a maga teljességében, ám ennek folytán megváltást nyer a szörnyűség is, amely ugyancsak hozzájárul e

² Vö. FORTEA, José Antonio: *Summa Daemoniaca*, ford. BRUNCSÁK István, Nagyvárad, IHTYS Kiadó, 2019, 198.

³ Uo., 187.

⁴ Uo., 192.

rend egyensúlyához.⁵ Ezt a problémát már évszázadokkal előtte Szent Ágoston is felvetette a teológia számára az *Isten városának* egy fejezetében, rámutatva, hogy mivel a szörnyek is Isten teremtményei, ezért valamiképpen helyük van a teremtett világ isteni rendjében.⁶ Az esztétika és a művészet is felismerte és kifejezésre juttatta a szépséghez szükséges rút gondolatát, mi több, a rútság kapcsán az is felismerték, hogy annak különös hatása alól a szemlélőnek, befogadónak nehéz kivonnia magát. Jól tanúsítja ezt Clairvaux-i Szent Bernát, aki egész életében küzdött és kirohant a templomok túlzó díszítési és az ott nyüzsgő szörnyek seregei ellen. Szavai elítélőek ugyan, ám a rosszról alkotott leírásából az elbűvöltség hangja szól, mintha maga sem tudna ellenállni e szörnylények csábításának.⁷ Bernát így fogalmaz az *Apologia ad Guillelimum* 12.29 részében:

„Egyébként pedig mit keres a kerengőben, az olvasó szerzetesek szeme előtt, ama nevetéses szörnyűség, ama csodamód formátlan szépség (*formasitas*) és formás formátlanság? [...] Mindenütt oly sok és oly csodás változatossága a különféle formáknak, hogy az ember szívesebben olvas a márványról, semmint a könyvekből, s inkább akarná az egész napot ezek bámulásával tölteni, semmint az Isten törvényén való elmélkedéssel. Ó, Uram! Ha már az illetlenségtől nem pirulunk, legalább takarékoskodhatnánk!”⁸

A rossz/gonosz esztétikája így egy olyan esztétikai érdeklődés, amely a rosszhoz, gonoszhoz úgy közelít, mint ami a szép és jó eltorzult formája, azaz a rossz esztétikája az *eltorzult jó/szép* fogalmát és természetét tanulmányozza.⁹ A filozófiai és keresztyén teológiai értelemben vett jó szükségszerűen szépséget és tökéletességet feltételez, a rossz ellenben rútságot és tökéletlenséget, avagy deformációt. Miután sem filozófiai, sem pedig keresztyén teológiai értelemben nem létezik az abszolút rossz,¹⁰ így a rossz esztétikája a jóság, szépség deformációja valamilyen fokának vizsgálatát kell, hogy jelentse. Ilyen értelemben még a rossz is csak valamilyen mértékig rossz, épp ezért a jóság, szépség bizonyos maradványai még így is megtalálhatók lehetnek benne. Ez megmagyarázhatja, hogy mi lehet az, ami a rosszban továbbra is vonzó (egyben kísértést jelentő) marad: hiszen mint eltorzult jó is tartalmazhat az eredeti jóságára utaló vonásokat.

A bibliai és a keresztyén teológiai gondolkodásban a rossz/gonosz az ősbűn/bűneset előtt még nem volt rossz/gonosz – eredetileg Isten jó és szép teremtménye volt, mely csupán a bűn következtében torzult el. Esztétikai szempontból a rossz/gonosz bibliai és teológiai természetét illetően tehát éppen ebben a teológiai eredettörténetben rejlik az érdekesség: az angyali Lucifer eredeti szépségére a Sátánna bukása eltorzult formájának is utalnia kell valamiképpen.

⁵ Vö. Eco, Umberto (szerk.): *A szépség története*, ford. Sajó Tamás, Budapest, Európa Kiadó, 2007, 148.

⁶ Vö. Uo., 147.

⁷ Vö. Uo.

⁸ Idézi Uo., 149.

⁹ FORTEA: i. m., 198.

¹⁰ Lásd Uo., 192.

Amikor a rossz/gonosz keresztyén esztétikai vizsgálata után érdeklődünk, az nem azt jelenti, hogy betegessé váltunk, vagy hogy az esztétikai érzékünk kificamodott, félresiklott. Az esztétikai érdeklődésünk csupán arra irányul, hogy felfedje a jó és a rossz, a szépség és a szörnyűség lehetséges területeit, reprezentációit és ábrázolásait. Végére is az emberi megismerés szívesen irányul a rendkívüli, semmint a hétköznapi dolgokra, és mint ilyen, a rossz/gonosz esztétikája is valami rendkívülit rejt, mi több, tökéletlenségében, rútságában és hiányosságában a tökéletes jószág/szépség természetét is segít megérteni.¹¹

2. A Sátán/ördögök ábrázolása – művészettörténeti trendek

Vélhetően a Sátán vallási és irodalmi reprezentációi megelőzték képzőművészeti megjelenítéseit és ábrázolásait, épp ezért elengedhetetlen, hogy a művészeti alkotások kapcsán előzetesen ismerettel rendelkezünk a Sátán-képzetek vallási, valamint szellem- és irodalomtörténeti fejlődési pontjairól.

A keresztyén művészeti Sátán-ábrázolások nem hagyhatják tehát figyelmen kívül, hogy a Sátán természetét és karakterisztikáját illetően a Biblia világa megadja a kiindulópontot. A Biblia első lapjain olvasunk arról, hogy a Sátán kígyó formájában kísérti meg az első emberpárt az Éden kertjében, a prófétai hagyomány (Ézsaiás és Ezékiel)¹² pedig még korábbi ponton ragadja meg a Sátánt: a világ kezdetén jelen lévő kivételes angyalként (Lucifer) írja le őt, akit lázadása következtében Isten letaszított a földre, majd a végítélet után a pokolba. A Biblia világa tehát a Sátánt egyrészt természetében (bukott) angyalként, másrészt megjelenési formájában, materializálódva szörnyetegként (kígyó, sárkány) írja le.

Érdekes megfigyelni, hogy a művészeti ábrázolásokon a Sátán egészen hosszú ideig a bibliai reprezentációkhoz képest egészen más formában jelenik meg.¹³ Bojtos farkú, vérben forgó szemű, kecskeszakállas, karmos-patás-szarvas hibrid démoni/páni szörnyetegként látjuk viszont, égő piros színnel és denevérszárnyakkal. Azonban fontos már rögtön meg is jegyeznünk, hogy ilyen formában csupán az érett középkortól, a Kr. u. 11. századtól kezdve jelenik meg, majd hosszú évszázadokon keresztül meg is marad ilyennek.¹⁴ Az érett középkori ábrázolások legalább annyit, ha nem többet merítenek a pogány vallások isteneinek ábrázolásaiból (pl. az

¹¹ Uo., 206–207.

¹² Lásd Ézs 14,4–14; Ez 28,11–19.

¹³ A Sátán-ábrázolásokat illetően a következőkben felvázolt ábrázolási trendek a nyugati művészetre vonatkoznak, mert a bizánci képrombolás miatt igen nagy kihívás olyan összehasonlító művészeti anyagot találni, ami a keleti ortodox művészeti hagyományból származik, és korát tekintve is közel áll a ravennai ábrázoláshoz. A grandiózus keleti mozaikok helyett jobbra ortodox kódexekben található illusztrációk jelentik az összehasonlító anyagot. Lásd BERNABÒ, Massimo: Satan, his fellow demons, and their victims. An anthology of images in the Byzantine world taken mostly from early illuminations, *Orientalia Christiana Periodica*, 85. évfolyam, 2019/2, 259–284.; A keleti ikonművészetben Sátán/ördög-ábrázolásokat csak jóval későbbi alkotásokon találunk, például Az égi lajtorja ikon a késői 12. századból (Szent Katarina kolostor, Sínai, Egyiptom).

¹⁴ Lásd Eco, Umberto (szerk.): *A rútság története*, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, Európa Kiadó, 2007, 92.

egyiptomi Bes istenség vagy a görög Pán), valamint Dante *Isteni színjátékának* (1307–1321) reprezentációjából, mint magából a Bibliából. A denevérszárnyak mint az érett középkori Sátán-ábrázolási konvenció részei is Dantéra vezethetők vissza.¹⁵ Az ehhez a korszakhoz tartozó művészi ábrázolások gyakran a pokol rettenetes voltát és a Sátán ocsmány rútságát, rémisztő, borzongató félelmetességét jelenítik meg (ld. Coppo di Marcovaldo, Cornelis Galle, Limbourg fivérek, Fra Angelico, Hieronymus Bosch ábrázolásait).¹⁶

Egészen a 17. századig, Milton *Elveszett paradicsomáig* (1667) kell várni, amíg a Sátán újra eredeti angyali természetének bukott voltában kerül ábrázolásra. A Sátán művészeti ábrázolásaira is hatással van a miltoni rossz/gonosz esztétika: a Sátán alakja iránti szimpátia, bukott angyal voltában is igéző szépségének lenyűgöző volta, valamint az elvettetés tragédiája felett érzett empátia jelenik meg az ábrázolásokon. A Sátán alakja újra angyali/természetfeletti jegyeket vesz fel a korszakra és e szellemtörténeti folyamatra reagáló művészeti ábrázolásokon (ld. William Blake, Jean-Jacques Feuchère, Gustav Doré).¹⁷

A 19. század újabb szellemtörténeti fordulatot hoz a Sátán reprezentációjában, Goethe *Fausztjában* (1832) a Sátánt a mélyebb tudást és az intellektuális felemelkedést ígérő kísértőként és kísérlőként látjuk viszont, aki a fausti irodalmakban és művészeti ábrázolásokon megjelenhet álruhában, emberként: tudósnak, mágusnak, művésznek, filozófusnak stb. öltözve, aki a cselvetés és az intellektuális leigázás mestere. Titkos tudásáért cserébe szövetséget kell kötni vele: a lelket akarja. Ilyetén szellemű ábrázolásai nem természetfeletti voltát, hanem intellektuális nagyságát, titkos tudásba való beavatottságát, illetve romlott tulajdonságait jelenítik meg, antropomorf módon, emberi alakban.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a művészet történetében minden végtelmen találkozunk a Sátán-ábrázolásokat illetően. A bestiális rútsága és rettenetes, iszonytató voltának ábrázolása mellett találkozunk eredeti angyali természetének még bukott, eltorzult formájában is szépséges, lenyűgöző voltával, valamint intellektuális nagyságának reprezentációjával. Így az egyértelműen negatív esztétikai megjelenítések mellett egészen pozitív, a szép kategóriájába tartozó esztétikai elemeket felvonultató ábrázolásokkal is találkozhatunk a Sátán művészi megjelenítésekor.

¹⁵ Lásd CARLTON, Genevieve: The Visual Evolution of Satan, *ranker.com*, 2021. 09. 24. URL: <https://www.ranker.com/list/evolution-of-satan-in-art/genevieve-carlton> Utolsó letöltés: 2024. 01. 31.

¹⁶ Lásd VARGAS, Mariana: The Visual Evolution of the Devil Throughout The Ages, *medium.com*, 2021. 05. 15. URL: <https://medium.com/lessons-from-history/the-visual-evolution-of-the-devil-throughout-the-ages-bd96fcf7eb85> Utolsó letöltés: 2024. 01. 31.

¹⁷ Lásd CARLTON: i. m.; VARGAS: i. m.

3. A ravennai San Apollinare Nuovo bazilika utolsó ítélet mozaikja, lehetséges Sátán-ábrázolással

Az elemezni kívánt ábrázolás igazán figyelemre méltó, hiszen az egyik legelső ismert Sátán-ábrázolásként is értelmezhetjük a keresztyén művészet történetében: az olaszországi Ravennában a San Apollinare Nuovo bazilika¹⁸ északi falán található, és a Kr. u. 6. század első felére datálható. Az utolsó ítéletet (ld. Mt 25,31–46) ábrázoló jelenetben az ítélő Krisztus balján látható kékruhás angyali alak magát Lucifert/a Sátánt is reprezentálhatja. Ha ezt az állítást mint kiinduló hipotézist elfogadjuk, akkor ezen korai ábrázolás a Sátánt egészen eredeti módon ragadja meg: (bukott) angyali mivoltában. Miután az ábrázolás nélkülözi a későbbi, érett középkori Sátán/ördög/démon-ábrázolás konvencióit (pl. szarvak, paták, tűzpiros szín, bestiális hibridlény aspektusok stb.), ezért mindenképpen indoklásra szorul, hogy miért tekinthető ez az angyalábrázolás akár Sátán-ábrázolásnak is. A következőkben éppen ezt a fentebbi hipotézist kíséreljük meg bizonyítani.

Mit tudunk a ravennai San Apollinare Nuovo bazilikáról? Fontos háttértudást jelent annak a bazilikának a történeti elhelyezése, ahol magát az ábrázolást találjuk. A Nyugatrómai Birodalom 476-os bukása előtti időkben Ravenna városa már kiemelt szerephez jut, hiszen Róma helyett ő tölti be a főváros szerepét az 5. században (402–

¹⁸ A bazilika és mozaikjainak általános leírásáért lásd BEKE László: *Műalkotások elemzése*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002, 146.; GOMBRICH, E. H.: *A művészet története*, ford. G. BEKE Margit – FALVAY Mihály, Budapest, Gondolat, 1983⁴, 98–100.

476 között).¹⁹ Ravenna 493-ban a keleti gót Teoderik kezére kerül, és ő lesz az, aki ariánus templomot építtet itt 493–526 között: a San Appolinare Nuovo bazilikát. A háromhajós bazilika mozaikképei (köztük vizsgált mozaikunk is) azonban Jusztiniánosz bizánci császár uralkodása alatt (527–565) készültek, aki 535-ben hódította vissza Ravennát, és tette meg bizánci részegyházzá (exarchátus) az itáliai félszigeten.²⁰ Ravenna hosszú ideig, 540–750 között a Bizánci Birodalom exarchátusa marad, épp ezért művészettörténeti szempontból jelentősége felbecsülhetetlen: a bizánci képrombolás (726–843) jóvátételten károkozása miatt a bizánci keresztyén művészet korai emlékei sokszor csupán az ilyen, a Bizánci Birodalom területén kívüli, de Bizánchoz tartozó részegyházak szent helyszínein maradtak fenn.²¹

Az utolsó ítélet bibliai textusa mint hermeneutikai kulcs? A következő lépésben, még mindig a tényleges műelemzés előtt, elengedhetetlen azt is tudnunk, hogy a vizsgált mozaik vajon melyik bibliai szakaszt jeleníti meg. A mozaikon ábrázolt elemek alapján egyértelműen a Mt 25,31–46 szakaszra kell gondolnunk:

„³¹Amikor pedig az Emberfia eljön az ő dicsőségében, és vele az angyalok mind, akkor odaül dicsősége trónjára. ³²Összegyűjtenek elé minden népet, ő pedig elválasztja őket egymástól, ahogyan a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. ³³A juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig bal keze felől állítja. ³⁴Akkor így szól a király a jobb keze felől állókhoz: Jöjjetek, Atyám áldottai, örököljétek az országot, amely készen áll számotokra a világ kezdete óta. [...] ⁴¹Akkor szól a bal keze felől állókhoz is: Menjetelek előlem, átkozottak, az ördögnek és angyalainak elkészített örök tűzre! [...] ⁴⁶És ezek elmennek az örök büntetésre, az igazak pedig az örök életre.”

Fontos tennünk néhány megjegyzést a bibliai textus kapcsán, mert ez segítségünkre lesz a mozaik elemzésekor. Az utolsó ítélet mátéi leírásában eljönnek Jézussal „az angyalok mind”. Ebből a kijelentésből egyértelmű, hogy a leírásban a végítélet transzcendens szereplői Jézus mellett az angyali szféra szellemlényei. Nincs konkretizálva, hogy mely angyalokról van szó. „Az angyalok mind” tulajdonképp megengedi, hogy bármely angyal beletartozhasson. Ezt követően Jézus trónjára ül, és a szöveg logikája alapján az angyalok felsorakoztatnak előtte minden népet a földön.²² Jézus elválasztja őket, mint ahogy a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. A juhokat jobb keze felől, a kecskéket bal keze felől állítja. A jobb keze felől állók az áldottak, akik meghí-

¹⁹ Lásd bővebben CRISTO, Stuart: The Art of Ravenna in Late Antiquity, *The Classical Journal*, 70. évfolyam, 1975/3, 17–29, 17.

²⁰ Lásd NAGYMIHÁLYI Géza: *Az angyalok. Liturgia és ikon a keresztyén Keleten*, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, [é.n.], 43.

²¹ Lásd Uo.; Ilyen érintetlenül maradt szigetek még Ravenna mellett például Athosz, a Szent Katalin monostor a Sínai-félszigeten, Szicília, Velence, Thesszaloniki. Ld. Uo., 46.; A képrombolás időszakáról bővebben lásd BELTING, Hans: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*, ford. SCHULCZ Katalin – SAJÓ Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 149–169.

²² Fontos bibliai adalék szintén a Máté evangéliumából, hogy a búza és a konkoly példázatban (Mt 13,24–30; 36–43) egyértelműen az angyalok gyűjtik össze a végítéletre az embereket.

vást kapnak az Isten országába, a bal kéz felől állók viszont átkozottak, akiket elküld az ördögnek (διάβολος) és angyalainak elkészített örök tűzre. A szöveg logikája szerint Jézus ítélete minden bal keze felől állóra vonatkozik.

*A ravennai utolsó ítélet mozaik kompozíciójának áttekintő elemzése.*²³ A fekvő, téglalap alakú képmező vertikálisan és horizontálisan is két szférára oszlik. Az egyik szféra a mennyei szféra, amelyet a mozaik felső felének arany háttere szimbolizál, a másik szféra a földi szféra, amelyet a mozaik alsó felének zöld háttere szimbolizál.²⁴ A két szférát vertikálisan a három transzcendens alak kapcsolja össze, akik így átvelik a mennyei és a földi szférát. Az alakok antik római öltözetben vannak ábrázolva – öltözetük színe mindhárom esetben különböző (középen lila, két oldalt vörös és kék). Mindhárom alak glóriával van ábrázolva.²⁵

A képmező közepén a szakálltalan²⁶ ifjú Krisztus trónol, emberi alakban, a föld az ő lábainak zsámolya.²⁷ Tánla nélküli, zöldes színű trónja a földi szférát megjelenítő zöld háttér (mezők, hegyek, völgyek) mintegy szerves része. A központi alak egyértelműen Krisztust ábrázolja; ezt a trónoló pozíció, az éppen pozitív ítéletet kinyilvánító kéztartás (a jobbán felől állókra mutat), az öltözkékének színe (bíbor/lila),²⁸ hajának színe (barna),²⁹ valamint a glóriájának természete (keresztes nimbusz)³⁰ is elárulja.

Krisztus jobbán és balján egy-egy angyali alak látható, álló helyzetben, szárnyakkal, a jobb kezüket üdvözletre (?) felemelt tartásban. A Krisztus jobbán álló angyal vörös színű, a balján álló angyal kék színű öltözkékben van, mi több, glóriájuk és szárnyaik színe is megegyezik öltözkékük színével. A bizánci mozaikok színszimbolikája nyomán a vörös szín a tüzet, a mennyei ragyogást, a fényt, a melegséget, a szeretetet fejezi ki, míg a kék az ég, a levegő és a víz színe. Speciálisan a kék angyalok azt jelzik a színükkel, hogy már a földi légkörhöz tartoznak.³¹ „Ha az angyalok vörös ruhában jelennek meg, az az isteni, égi szférára, ha kékben, az a levegőre, a bűnös földi szférára utal.”³²

Fontos figyelmet fordítani a három transzcendens alak ábrázatára is. Ábrázatuk a bizánci művészet által következetesen megőrzött ünnepélyes, szigorú angyaltípushoz

²³ Az elemzés kiindulópontjául szolgált Nagymihályi rövid elemzése, lásd NAGYMIHÁLYI: i. m., 44.

²⁴ Az aransyárga az örökkévalóság és a mennyei szféra színe, a zöld a földhöz tartozó szín. Érdekes, hogy a zöld a tavasz, a feltámadás, a halhatatlanság reményének és a Paradicsomnak a színe is. Vö. SEIBERT, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, Corvina Kiadó, 1986, 294. Ez utóbbi értelemben a zöld szín utalhat a mozaik által ábrázolt események eszkatológiai természetére is.

²⁵ A glória nem kizárólag a szentség szimbóluma, hanem lehet a hatalomé is.

²⁶ A szakálltalan Krisztus-ábrázolás korai ábrázolási konvenció a keresztény művészetben, amelyet később a szakállas ábrázolás vált fel.

²⁷ A Mt 5,35, ApCsel 7,49 a földet Isten lábainak zsámolyaként mutatja be.

²⁸ A bíbor és a lila a római császárok színe, ezért a keresztény művészetben Krisztusra is vonatkoztatták, mint a világ igazi urára. Vö. SEIBERT: i. m., 293.

²⁹ A barna a föld színe. Ld. SEIBERT: i. m., 293. Ilyen értelemben utalhat Krisztus emberi természetére.

³⁰ A Kr. u. 5. századtól a középkor végéig a Keresztes nimbuszról/dicsfényről lehet megismerni. Vö. SEIBERT: i. m., 145.

³¹ Vö. SEIBERT: i. m., 294.

³² Uo., 24.

tartozó ábrázat.³³ Hajviseletük megegyező, viszont ábrázatuk összehasonlítása alapján érdekes megfigyelést tehetünk. Krisztus és a jobbán álló vörös angyal ábrázata hasonlít egymásra, viszont a kék angyal ábrázata jobban eltér mindkettőtől. Ezt részben az okozza, hogy Krisztus és a vörös angyal tekintete egyenesen ránk irányul, és velünk szembefordul, míg a kék angyal fejtartása enyhén elforduló, tekintete pedig nem szemben ránk irányuló, hanem egy a szemlélő tekintetével nem találkozó irányba tekint. Végül a szájartásokat összehasonlítva a kék angyal félmosolyra (?) hajló szájbiggyesztése eltér Krisztus és a vörös angyal szigorú/komoly szájartásától. Érdekes még megfigyelni, hogy a három arc közül a kék angyal arcának az ábrázolása már-már feminin szépségével kitűnik, valamint sejtelmes tekintete és szájartása nehezen megfejthető gondolatokra, rejtett érzelmekre utalhat.

Nem mehetünk el a két angyali alak Krisztushoz és egymáshoz való elhelyezkedése és nagysága mellett sem. A Krisztus jobbán álló vörös angyal Krisztushoz képest hátrébb helyezkedik el. Ezt a Krisztus trónusához viszonyított perspektivikus ábrázolása (ruházatának egy része a trónus mögött bújik meg), valamint a lábfejeinek a pozíciója árulja el (a kék angyal lábfejeihez képest hátrébb áll). A Krisztus balján álló kék angyal a trónushoz és a vörös angyalhoz mérten is előrébb helyezkedik el. A trónus nem takarja ruhájának egyetlen részét sem, illetve a vörös angyaléhoz képest lábfeje előrébb helyezkedik el. További érdekes megfigyelés, hogy a kék angyal glóriája a vöröshöz képest arányaiban nagyobb. Ha a glóriák méretét összehasonlítjuk, akkor a kék angyal glóriájának nagysága nem a vörös angyaléval, hanem a Krisztus-alak glóriájának méretével egyezik inkább meg.

Igen fontos lehet még a három transzcendens alak lábainak ábrázolására figyelmet fordítani. A középen ülő Krisztus lábai saruban vannak ábrázolva, ami földi, emberi természetére utal. A két angyali alak lábai azonban lábbeli nélküliek. A lábak összehasonlító elemzése fényt derít egy további szembetűnő különbségre. A kék angyal lába a másik két alakhoz képest csupán 4–4 lábujjal ábrázolt, mi több, Krisztus és a vörös angyal jól táplált, egészséges színű és formájú lábaihoz képest a kék angyal lábai véznának, csontosnak tűnnek.

Végül a kompozíció szerves részét képezi a földi szférát megjelenítő zöld háttér, illetve az angyalok lába előtt elhelyezkedő három-három állati alak. A vörös angyal előtt három bárány látható, egyöntetűen összefüggő, fehér bundával, míg a kék angyal előtt három kecske látható, néhol fekete foltos, illetve a bárányokéval összehasonlítva a fehéرنél szürkébb bundával ábrázolva. A Mt 25,31–46 kontextusában az állati alakok a végső ítéletben az örök életre és az örök kárhozatra elkülönített embereket/nemzeteket reprezentálja.

A ravennai kék angyal mint Lucifer/Sátán? Értelmezhetjük-e tehát a ravennai kék angyalt Lucifer/Sátán-ábrázolásként? Vajon mivel bizonyítható, hogy az utolsó ítéletet ábrázoló mozaikon az ítélő Krisztus balján látható kékruhás angyali alak magát Lucifert/a Sátánt reprezentálja?

³³ Uo.

A mozaik ábrázolása mögött meghúzódó Mt 25,31–46 bibliai szövege két olyan aspektussal szolgál, ami nem zárja ki, azaz megengedi, hogy a kék ruhás angyal akár a Sátán is lehessen. Az egyik ilyen kijelentés „az angyalok mind” az ítéelő Krisztus előtt. Felmerül a kérdés, hogy itt kizárólagosan csak a mennyei angyalokra gondolhatunk, avagy „az angyalok mind” a gonosz angyalokat: Lucifert és a bukott angyalokat is magában foglalja-e? A megfogalmazás alapján semmiképp sem zárható ki, hogy a szakasz gondolatisága minden angyali természetű lénynek lehetőséget nyit az ítéelő Krisztus előtt megállni, és ebben az eredetileg angyali természetű Lucifer/Sátán és a bukott angyalok is belefoglaltathatnak.³⁴ Más bibliai igehelyek tanúsága szerint a bibliai világképben lehetséges a Sátán megállása az Úr előtt. A Jób könyve szerint a Sátán megáll az Úr előtt (Jób 1,6; 2,1), és vádolja Jóbot. Zakariás próféta könyvében ugyanilyen vádló szerepben jelenik meg a Sátán az Úr angyala előtt (Zak 3,1).³⁵ Az ezeknél jóval korábbi deuteronomista narratív szöveg, az 1Kir 22,19–23 az Úr trónusa előtt álló egész mennyei seregről beszél, akik közül egy hazug lélek áll elő. Ebben a szövegben a hazug lélek nincs a Sátánként megnevezve,³⁶ azonban a Biblia kontextusában a Sátán/Ördög a hazugság atyja (ld. 1Móz 3,1–4; Jn 8,44). A mozaik mögött húzódó Mt 25,31–46 szövegének egy másik aspektusa tovább erősíti a kék ruhás angyal Sátánként való azonosítását. A szöveg szerint a Krisztus bal keze felől állók mindnyájan átkozottak és az örök kárhozatra ítéletnek. A szöveg szerint ez a kijelentés minden bal keze felől állóra vonatkozik, így az emberi és angyali természetűekre egyaránt. A mozaik ábrázolásában tehát a kék angyal a kecskéekkel a kárhozottakhoz tartozik, a kárhozottakat jelképezi.³⁷

A ravennai mozaik ábrázolása és szimbolikája további egyértelmű utalásokkal szolgál a kék angyal sátrani természetére nézve. 1. Elsőként maga a kék szín árulkodó: a keleti ikonművészetben a kék színnel ábrázolt angyalok azt jelzik a színükkel, hogy már a földi légkörhöz tartoznak.³⁸ Ha az angyalok kék színben jelennek meg, az a levegőre, a bűnös földi szférára utal.³⁹ A Biblia kiegészítő kijelentései világítják meg igazán a mozaik szimbolikája mögött rejlő teológiai tartalmat.

³⁴ Lucifer/Sátán angyali természetét illetően lásd Ézs 14,4–14; Ez 28,11–19. A bukott angyalokkal kapcsolatban lásd 1Móz 6,1–4 rejtélyes „istenfiak”-ról szóló passzusát. Az istenfiak a Jób könyvében (Jób 1,6; 2,1) megjelennek, és megállnak az Úr előtt, azaz a mennyei szférához tartozó transzcendens lényekként kell tekintenünk rájuk. Vö. KRAUSS, Heinrich: *Az angyalok*, ford. LISKA Endre, Budapest, Corvina Kiadó, 2005, 55–57, 74–75.

³⁵ Ezekben a szövegekben a Sátán a mennyei udvartartás egy meghatározott funkcióval bíró tagjaként kerül bemutatásra. Vö. XERAVITS Géza: Egy gazfickó ifjúkora. Megjegyzések a Sátán alakjának fejlődéséhez a kereszténység előtti zsidóságban, *Katekhón*, 4. évfolyam, 2007/3, 283–299, 286.

³⁶ A Sátán terminus használata az Isten udvartartásához tartozó vádló angyalra csak későbbi, babiloni fogság utáni fejlemény az ószövetségi gondolkodásban és irodalomban, ld. KARASSZON István: Ni Ange Ni Bête. Gondolatok az angelológia és satanológia vallástörténetéhez, in Uő.: *Az Ószövetség varázsa*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2004, 37–53, 45–46.

³⁷ Vö. NAGYMIHÁLYI: i. m., 44.

³⁸ Vö. SEIBERT: i. m., 294.

³⁹ Uo., 24.

A Sátán ugyanis bukott angyalaival levettetett a földre,⁴⁰ azaz a mennyei szférából való levettetésük természetükön is változtat, nyomot hagy. Ezt a mély teológiai tartalmat szimbolizálja a bizánci mozaikon a kék szín. Ha továbbgondoljuk a színek szimbolikáját, akkor a két angyal színe egyértelmű kontrasztot ad. A tüzesen izzó, vörös angyal a fényességre, a világosságra utal, ezzel szemben a kék fényű angyal egy másfajta tökéletlen égés: a kénes izzás jele lehet, amely így a világosság vörös angyalához képest a sötétség angyalát reprezentálja.⁴¹ 2. Másodsorban a kék angyal arckifejezése elgondolkodtató. Fentebb megállapításra került, hogy a kék angyal ábrázata jobban eltér a másik kettőtől, mert a kék angyal fejtartása enyhén elforduló, tekintete pedig nem szemben ránk irányuló, hanem egy, a szemlélő tekintetével nem találkozó irányba tekint. Sejtelmes tekintete és szájtartása titkokat sejtet, a nem szembeforduló tekintet lehetetlenné teszi a szemlélő számára a karakter megismerését. 3. Harmadsorban a kék angyal pozíciója és glóriájának nagysága is árulkodó. A fentebbi elemzésből kiderül, hogy a kék angyal a vöröshöz képest előrébb áll, illetve a glóriája nagyságban meghaladja a vörös angyalét, és Krisztus glóriájának nagyságával egyezik inkább meg. Vajon az alkotó ezekkel az ábrázolási utalásokkal nem kívánja-e kifejezésre juttatni azt a bibliai és teológiai tartalmat, hogy a Sátán előtérbe akarja magát hozni, felfuvalkodottságában Istennel akarja magát egyenlővé tenni? 4. Végül a lábfejek ábrázolása is árulkodó lehet. A kék angyal 4-4 lábujjal való ábrázolása a másik két alakhoz képest egyfajta tökéletlenségre, hiányosságra utal.⁴²

Summa: A ravennai kék angyal ábrázolásának esztétikája. A ravennai kék angyal ábrázolásának jelentőségét esősorban az adja, hogy igen korai és egészen eredeti ábrázolásról van szó, amely mentes a későbbi érett középkori konvencióktól, és ábrázolásában sokkal inkább a bibliai szövegek Lucifer mint bukott angyal reprezentációjára épít. Lucifer bukott angyalként való ábrázolását csak több mint ezer évvel később, Milton hatására fedezte fel újra a művészet, ilyen értelemben a ravennai kék angyal egészen egyedülálló Sátán-ábrázolásnak tekinthetjük. A bizánci ikonművészet gazdag szimbólumrendszerrel és finom esztétikai megoldásokkal utal a mély teológiai tartalomra: az eredeti angyali természet szépségére, a gögre/felfuvalkodottságra, a bukott voltra. Mindez egy olyan esztétikai élményt vált ki a szemlélőből, amely által a szépség egy különös/rendkívüli módozatát, az eltorzult/deformált szépség egyszerre vonzó és taszító megtapasztalását élheti át.

⁴⁰ Ld. Ézs 14,12; Ez 28,17; Lk 10,18; Jn 12,31; Jel 12,4;9. A Sátán bukása után e világ fejedelmeként kerül bemutatásra: Vö. 1Jn 12,31; 14,30; 16,11.

⁴¹ Érdekes kutatástörténeti adalék, hogy Umberto Eco *A ritság története* című művében ezen ravennai mozaik egyik angyalát egyértelműen a Sátánnal azonosítja, azonban ő – vélhetően a későbbi ábrázolási konvenciók miatt – a vörös angyalt tekinti a Sátánnak. Ld. Eco: *A ritság története*, 92. Le kell szögeznünk, hogy ez a korai bizánci mozaik szimbolikáját figyelembe véve egyértelműen tévedés. NAGYMIHÁLYI: i. m., 44. értelmezését tekintjük helyénvalónak: „A piros angyal [...] az üdvözülteket, a kék (sötét) angyal [...] a kárhozottakat jelképezi.” Ugyanígy a kék angyalt a Sátánként értelmezi RUSSEL, Jeffrey Burton: *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*, Ithaca – London, Cornell University Press, 1984, 24.; Russel hatására az internetes népszerűsítő cikkek is átveszik a kék angyal Luciferként való értelmezését, lásd CARLTON: i. m.; VARGAS: i. m.

⁴² Érdekes művészettörténeti adalék, hogy az Ördög álruhában vagy emberi alakban való ábrázolásakor is árulkodó szokott lenni a karmos vagy patás láb. Lásd SEIBERT: i. m., 148.

4. Teológiai applikáció

Fentebb már említésre került, hogy a keresztyén teológia számára azért elengedhetetlen a rossz/gonosz esztétikájának vizsgálatával foglalkozni, mert a rossz/gonosz a maga tökéletlenségében, rútságában és hiányosságában tulajdonképpen a tökéletes jószág/szépség természetét segíti megérteni. Emellett azonban van még egy jelentős, teológiailag is applikálható aspektusa a rossz/gonosz esztétikai vizsgálatának: ha a rossz/gonosz az eltorzult szép, akkor máris érthetővé válik, hogy miben rejlik kísértő, csábító ereje, valamint fokozott veszélyessége. Ha a rossz/gonosz csupán rút és visszataszító, akkor a tőle való tartózkodás és a vele való szembefordulás ösztönössé és magától értetődővé válik. Ha viszont a rossz/gonosz szép és vonzó a maga eltorzult voltában is, akkor a vele való találkozás halálos veszélyt rejt, hiszen a zsigeri viszolygás érzését a kíváncsiság és a vágyakozás váltja fel. A rossz/gonosz esztétikájának mélyreható vizsgálata alapján tehát realisabb és komplexebb képet kapunk a gonosz természetéről. Tökéletesen szemlélteti ezt a W. Hoffsummer nyomán ismeretes tanító célzatú kis történet:

„Az antilopmama nagyon féltette kicsinyeit a tigristől. Biztos, ami biztos, rettenetes szörny képét festette róla meséiben. Borzasztóan félték is a kicsik a tigristől. Amikor aztán egy igazi tigrissel találkoztak, eszükbe sem jutott, hogy ez lenne az a veszélyes vadállat. Kíváncsian nézegették a gyönyörű bundáját, nevetgéltek, hogy milyen busa feje van. Az meg felfalta őket... – Pedig mennyire óvtam és intettem őket – siránkozott az antilopmama a gazellának –, rémesebb képet már nem is festhettem volna nekik erről a szörnyről... – Jobb lett volna egyszerűen elmondani nekik, hogy is néz ki egy tigris... – mondta a gazella –, akkor elfutottak volna előle...”⁴³

Abstract

The representations of the transcendent bad/evil (i.e., Satan, demons) in Christian art are rather complex concerning their aesthetics because, besides negative attributes (ugliness, defectiveness), positive ones (mystery, uniqueness, beauty, power) are often included in them. Thus, when we attempt to understand the Christian aesthetics of bad/evil, the presupposition that the personified bad/evil is merely ugly and defective is not an effective starting point. It is rather effective to start with understanding the transcendent bad/evil as *distorted/perverted beauty*. In the biblical and Christian theological worldview, the personified bad/evil is not an independent/self-sufficient entity but a used-to-be good and beautiful creature that became distorted and perverted through sin and rebellion. Thus, the present study presumes that Christian representations of the transcendent bad/evil do not apply unilateral but complex aesthetics. Concerning Satan, it is supposed that the remnants of his original beauty (his angelic nature as Lucifer) must be somewhere in his perverted satanic form, hence in his representation as well. The present study attempts to analyse the

⁴³ Lásd HÉZSER GÁBOR (szerk.): *Kötőjeles történetek*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2006, 81.

complex aesthetics of a specific Byzantine mosaic (the “Last Judgment” mosaic at San Apollinare Nuovo Basilica, Ravenna); moreover, it is argued that the “blue angel” is an early representation of Satan in Christian art.

Szathmáry Béla

GONDOLATOK A VALLÁSSZABADSÁGRÓL*

A vallásszabadság mint emberi jog

Az emberi jogok elismerését először a világon Erdélyben az 1568-as tordai országgyűlésen a szabad vallásgyakorlás jogának törvénybe iktatása jelentette. Természetesen itt még nem beszélhetünk a mai értelemben véve lelkiismereti vagy vallásszabadságról, annak első törvényben megjelenő formájáról azonban igen. Azt azonban rögtön az elején le kell szögeznünk, hogy – ahogyan Schweitzer Gábor a később tárgyalandó Georg Jellinek nézeteire hivatkozással hangsúlyozza – „a reformáció kora a vallási tolerancia gondolatának megjelenésével készítette elő a lelkiismereti és vallásszabadság biztosítását”.¹ Nem véletlen tehát, hogy Európában és a világon elsőként a protestáns (előbb lutheránus, majd református hitre tért) erdélyi fejedelem, János Zsigmond uralkodása idején született meg a tordai *vallási toleranciát* rögzítő jogszabály. Helyesen mutat rá Schweitzer Gábor, hogy az Európa nyugati felén inkább emlegetett „1555-os ún. augsburgi vallásbéke mindössze annyiban mozdította elő a vallási toleranciát, amennyiben a Német-római Birodalom lutheránus rendjei és szabad birodalmi városai számára biztosította a *vallás szabad megválasztásának és a vallás szabad gyakorlásának* a jogát. Ezeket a jogosultságokat azonban nem terjesztették ki a többi keresztény felekezetre (például a kálvinistákra)... A franciaországi vallásháborúk katonai, politikai tapasztalatai alapján jutott ugyanakkor Pierre Jeannin a XVI–XVII. sz. fordulóján arra a vallási tolerancia gondolatát előmozdító következtetésre, miszerint jobb a béke két vallással, mint a háború bármiféle vallás nélkül. A vallási tolerancia fogalmi korlátait jelzi viszont, hogy John Locke 1689-ben megjelenő Levél a vallási türelemről c. munkája a vallási

* A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán az állami egyházjog oktatás céljából tanulmányi segédletként 2006-ban és 2009-ben használt, kéziratban maradt házi jegyzetem fejezetének aktualizált változata.

¹ SCHWEITZER Gábor: Lelekiismereti és vallásszabadság, in LAMM Vanda (szerk.): *Ember jogi enciklopédia*, Budapest, HVG-Orac, 2018, 463–469, 463.

türelem áldásait a katolikusokra és az ateistákra nem tartotta szükségesnek kiterjeszteni. A *tolerancia és a szabadság közötti állapotot* tükrözi az 1568-as tordai országgyűlés határozata, amelynek szellemében a négy erdélyi bevett vallás (recepta religio), a katolikus, református, evangélikus és unitárius szabadságát és egyenjogúságát biztosította. A vallási türelemtől a vallásszabadság irányába történő egyértelmű elmozdulás az ember vele született jogait a természetjogból levezető felvilágosodás időszakában következett be.²

Ilyen értelemben helyes Schanda Balázs meghatározása is: „A vallásszabadság történetileg először a *felekezeti választás szabadságát* jelentette: a reformációt követően megszilárdult felekezeti pluralizmus nyert általa törvényesítést.³ Ugyanakkor a »bevett«, majd 1895 után a bevett vagy törvényesen elismert felekezeteken kívül esők legfőbb a megtűrtség bizonytalan viszonyai között léteztek. A felekezeti választás joga a felekezetalapítás jogának elismerésével vált teljessé.”⁴

A mai értelemben vett emberi jogok szabályozására alkotmányban az észak-amerikai Virginia állam alkotmányában került sor. 1774. július 4-én az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata biztosította e jogokat az Unió polgárai részére. Európában 1789. augusztus 26-án a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés egy deklarációt fogadott el az ember és a polgár jogairól (Déclaration des droits de l’homme et du citoyen). Az emberi jogok európai története valójában ezzel az aktussal kezdődött.

„A francia nép képviselői, nemzetgyűléssé alakulva, tekintetbe véve, hogy az emberi jogok nem tudása vagy megvetése egyedüli oka a közbajoknak és a kormányok elkorcsosodásának, elhatározta, hogy egy ünnepélyes nyilatkozatban kifejezi az ember természetes, el nem idegeníthető és szentelt jogait. Azért teszi, hogy e nyilatkozat a társadalom tagjainak mindig eszébe juttassa jogaikat és kötelességeiket; azért, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom tényei, a mennyiben minduntalan össze lehet őket hasonlítani minden politikai intézmény céljával, nagyobb tekintélyt nyerjenek; azért, hogy a polgárok felszólalása, mely ezután egyszerű és kétségsbe nem jövő elveken nyugszik, mindig az alkotmány fenntartásához és a közjóhoz járulhasson. E végből a nemzetgyűlés elismeri és kijelenti az ember és polgár következő jogait:

- I. cikk. Minden ember születésénél fogva szabad és egyenlő jogú. A társadalmi megkülönböztetéseknek csak a közjó lehet az alapja.
- II. Minden politikai társaság célja az ember természetes jogainak fenntartása. E jogok: a szabadság, a tulajdon, a biztonság, az elnyomás elleni ellenszegülés.
- III. Minden uralom a nemzethez van kötve. Az egyén vagy testület csak megbízásából gyakorolhat hatalmat.

² Uo.

³ SCHANDA Balázs: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága, in Uő.: *Keresztény kultúra – Állam és egyház – Vallásszabadság – Tanulmányok a vallásszabadság és az állami egyházjog köréből*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara – Pázmány Press, 2022, 56.

⁴ 1895. évi XLIII. tc. a vallás szabad gyakorlatáról.

- IV. A szabadság abban áll, hogy az ember mindent tehet, a mi másnak nem árt. Korlátait a törvény állapítja meg.
- V. A törvény csak a társadalmat károsító cselekedeteket tilthat el. Nem lehet megakadályozni azt, a mit a törvény nem tilt, sem kényszeríteni senkit arra, mit törvény nem rendel.
- VI. A törvény a közakarat kifejezése. Minden polgár személyesen vagy képviselője által hozzájárulhat megalkotásához. Akár véd, akár büntet, mindenkire nézve egyenlő. Minden polgár előtte egyenlő, és tehetsége szerint egyaránt képes minden méltóságra és közhivatalra. Csak az erény és a képesség képezhet megkülönböztetést.
- VII. Senkit sem szabad bevádolni, sem elfogni, csak a törvény által előírt esetekben és módokon. Meg kell büntetni az önkényes rendeletek kiadóit és végrehajtóit; de a kit a törvény értelmében idéznek, az engedelmeskedni köteles; az ellenállás ez esetben bűnös.
- VIII. A törvény csak a szükséges büntetéseket állapíthatja meg.
- IX. Minden embert ártatlannak kell tartani, míg bűnösnek nem nyilvánították. Fogoly ellen sem szabad több kényszert alkalmazni, mint ami személye biztosításához szükséges.
- X. **Senkit sem szabad bántani véleményeiért, a vallásiakat sem véve ki, ha csak nyilvánításuk nem zavarja a törvényes rendet.**
- XI. A gondolatok és vélemények szabad közlése egyike az ember legbecsesebb jogainak. Minden polgár szabadon beszélhet, írhat és nyomtathat, de törvény előtt felelős e szabadsággal való visszaéléséért.
- XII. Az emberi és polgári jogok biztosítására fegyveres erőre van szükség. Ezen erő célja a közjót szolgálni, nem pedig vezéreit.
- XIII. A fegyveres erő és a közigazgatás költségeinek fedezésére elkerülhetetlen az adó. Egyenlően kell felosztani a polgárok közt, tehetségük arányában.
- XIV. Minden polgár ellenőrizheti a közadó szükségét és hováfordítását, s hozzájárul arányos felosztásához és beszédési módjához.
- XV. A társadalomnak jogában áll felelősségre vonni minden megbízottját.
- XVI. Az oly társaságnak, melyben a jogok nincsenek biztosítva és a közhatalmak nincsenek elválasztva, nincs alkotmánya.
- XVII. A tulajdon szent és sérthetetlen jog, ezért senki sem fosztható meg tőle, ha csak a törvényesen megállapított közjó ezt nem teszi szükségessé; akkor is igazságos kárpótlás fejében.”

Az Amerikai Egyesült Államokban 1791-ben a Bill of Rights szabályozta először az első alkotmánytoldatban (First Amendment) az állam és az egyházak viszonyát, amikor is kimondta: a Kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában. (Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof.)

A második világháború befejezését követően az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata⁵ volt az első egyetemes igénnyel fellépő jogi aktus az emberi jogok szabályozására, de az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok európai értelmezésben az Európa Tanács legjelentősebb munkájának eredményeként elsőként 1950. november 4-én Rómában aláírt, az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló európai Egyezményben, röviden az Emberi Jogok Európai Egyezményében (EJEE) jelentek meg. 1953. szeptember 3-án az előírt számú ratifikációs okmány letétbe helyezésével életbe is lépett. Az ezt követően 1961. október 8-án Torinóban aláírt, és 1965. február 6-án hatályba lépett Európai Szociális Chartával együtt a két okmány azoknak a jogoknak a katalógusa, amelyeket a tagállamoknak biztosítani kell a joghatóságuk alatt álló személyek számára, és amelyeket mindenképpen tiszteletben kell tartaniuk.⁶ Az Egyezmény Preambuluma hangsúlyozza az Egyezmény szoros történelmi kapcsolatát az Egyetemes Nyilatkozattal a következők szerint:

„Az aláíró Kormányok, az Európa Tanács Tagjai, figyelembe véve az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, amelyet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 1948. december 10-én meghirdetett; figyelembe véve, hogy ez a Nyilatkozat a benne lefektetett jogok általános és hatékony elismerésének és megtartásának biztosítását célozza; figyelembe véve, hogy az Európa Tanács célja a tagjai közötti szorosabb egység megvalósítása és hogy e cél elérésének egyik módszere az emberi jogok és alapvető szabadságok megóvása és további fejlesztése; újra megerősítve mélyes hitüket azokban az alapvető szabadságokban, amelyek az igazság és a béke alapjai a világon és amelyek fenntartásának legjobb eszköze egyrészt a hatékony politikai demokrácia, másrészt azoknak az emberi jogoknak a közös felfogása és tiszteletben tartása, melyeken ezek a szabadságok alapulnak; abban az elhatározásban, hogy – mint az európai országok hasonló felfogású kormányai, melyek a politikai hagyományok, eszmények, a szabadság és a jog uralma közös örökségével rendelkeznek – megteszik az első lépéseket egyes, az Egyetemes Nyilatkozatban foglalt jogok közös biztosítására állapotnak meg.”

Az EJEE további életében az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) joggyakorlata játssza a legfontosabb szerepet, ugyanis az egyezményben rögzített jogok tartalmát e bíróság esetjoga bontja ki részletesen és alakítja, igazítja.

Az Európai Unió a 2009. decemberétől hatályos Lisszaboni Szerződés részét képező Európai Unió Alapjogi Chartájában (Charta) egy szövegben összegzi az Unió

⁵ Elfogadta az ENSZ 1948. december 10. napján.

⁶ 1966. december 16-án az ENSZ elfogadta a Gazdasági, szociális és kulturális jogok Nemzetközi Egyezségokmányát és a Polgári és politikai jogok Nemzetközi Egyezségokmányát. Ezeket az 1976. évi 9. és 8. számú törvényerejű rendelet iktatta a jogrendünkbe. Az európai Egyezmény 1989-ben kiegészült a kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések és bánásmód megelőzéséről szóló 1989. február 1-én hatályba lépett egyezményvel. Az Egyezmény a 8 kiegészítő jegyzőkönyvvel 1993. április 7-én került a magyar jogrendszerbe az 1993. évi XXXI. törvényvel. Jelenleg 16 kiegészítő jegyzőkönyvvel hatályos szövege elérhető: *Emberi Jogok Európai Egyezménye*, Strasbourg, Az Európai Emberi Jogi Bíróság Council of Europe, URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_hun Utolsó letöltés: 2024. 01. 15.

által védett alapvető jogokat, és a magyarázatokon keresztül iránymutatást ad a hatályukra vonatkozóan. A Charta megerősíti azon jogokat, amelyek már korábban is léteztek az uniós jogrendben, emellett azonban olyan újszerű, innovatív jogokat is nevesít, amelyek nem találhatók meg az Emberi Jogok Európai Egyezményében. Címzettjei – a szubszidiaritás elvének megfelelő figyelembevételével – az Unió intézményei, szervei és hivatalai, valamint a tagállamok annyiban, amennyiben az Unió jogát hajtják végre.⁷ A Charta az EU alapjogi katalógusa. Ebből következően az európai polgárok alapjogvédelmét szolgálják az Unióval és intézményeivel szemben. Erre is tekintettel alapjogokról, azaz az uniós polgárok alapvető jogairól, és nem a szélesebb körű emberi jogokról rendelkezik, ugyanakkor a Charta a 10. cikkében azonos szövegezést tartalmaz az EJEE 9. cikkével a vallásszabadság jogát illetően, amely az esetleges jogviták elbírálása körében szélesebb körű értékelést tesz lehetővé. A Charta 52. cikkének (3) bekezdése biztosítja a konzisztenciát a Charta és az EJEE között. Ez biztosítja tehát, hogy a Charta azon cikkeinek tartalma és hatálya, amelyek megfelelnek az EJEE hasonló cikkeinek, ténylegesen megegyezzenek az EJEE cikkeinek tartalmával és hatályával is.⁸ Ez szintén igaz az EJEB joggyakorlatára is. A rendelkezés azt sugallja, hogy a luxemburgi bíróságnak követnie kellene a strasbourgi bíróság joggyakorlatát egészen odáig, hogy egyenlő szintű védelmet biztosítson. Ahol szerepel egy az EJEB-ben is lefektetett jog, ott nincs kizárva a szélesebb körű és nagyobb szintű védelem, tehát bizonyos, a Charta által lefektetett jogok széleskörűbb védelmet biztosítanak az alkalmazás során, mint az azoknak megfelelő, az Emberi Jogok Európai Egyezményében lefektetett társaik.⁹

A szabadságjogok felosztása

A szabadságjogokat feloszthatjuk személyes szabadságjogokra és politikai szabadságjogokra, s ez a felosztás a bennük foglalt jogok védelmének hatókörén alapul. A politikai szabadságjogok az egyéneket és azok közösségeit védik az államhatalommal szemben. A politikai szabadságjogok által teremtett jogviszony ezért gyakran relatív. A személyes szabadságjogok viszont mindenki mással szemben állítanak fel korlátokat, tehát az államhatalom és más egyén számára is. Ezért a személyes szabadságjogok által teremtett jogviszony tipikusan abszolút jellegű. A jogvédelem hatókörében mutatkozó eltérések mellett a két kategóriát feloszthatjuk aszerint is, hogy individuum vagy kollektíva a jogok alanya. A személyes szabadságjogok mindegyike individualizált. Ezzel szemben a politikai szabadságjogok egy részénél fogalmi feltétel a kollektív jogosultság, például egyesületi és gyülekezési jog. Ám a politikai szabadságjogok között is találunk individualizált jogokat, amilyen a lelkiismereti és a szólásszabadság. Tovább differenciálja a két kategóriát a jogosulti körben jelentkező kvalifikáció.

⁷ Európai Unió Alapjogi Charta 51. cikk

⁸ Az Alapjogi Chartához fűződő magyarázatok, OJ [2007] C303/17.

⁹ Megerősítette ezt az álláspontot az EUB a C279/09. ügyben, *Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH v. Germany*, 2010. december 22., 35. bekezdés. Forrás: <https://www.ecre.org/wp-content/uploads/2017/06/LEAP-The-CFEU-HG.pdf> Utolsó letöltés: 2024. 01. 15.

A politikai jogok gyakorlásának általában feltétele az állampolgárság, illetőleg az állampolgárság megléte jelenti ezen jogok élvezetének a teljességét. A személyes szabadságjogoknál nincsen semmilyen megszorítás, minden embert megilletnek állampolgárságtól függetlenül. A szabadságjogok további jogi sajátossága, hogy szabályozásuk áttételes vagy vegyes államjogi normákban történik. A jogi szabályozás alapját minden esetben alkotmányjogi norma adja, ám a garanciák és a szankciók más jogágak, különösen a büntetőjog és a polgári jog körébe tartoznak. A szabadságjogok jogi szabályozásának másik sajátossága, hogy ezen jogokat rendszerint az alkotmányok deklarálják. Az alkotmányi szabályozást követi az alacsonyabb szintű jogszabályok sora. A szabályozás mikéntje mégis különböző a politikai szabadságjogoknál és a személyes szabadságjogoknál. A személyes szabadságjogok egyikének sincsen önálló törvénye. A politikai szabadságjogok viszont rendszerint önálló törvényeket hívnak életre.

Az egyezményben biztosított alapjogokat Gerard Cohen-Jonathan¹⁰ hét nagy csoportba osztja, ezek a következők:

1. A természetes (fizikai) személy szabadságai: az élethez való jog, a kínzás és az embertelen vagy megalázó bánásmód tilalma, a rabszolgaság, a szolgaság, a kényszer vagy kötelező munka tilalma, a szabadsághoz és a biztonsághoz való jog, a közlekedés szabadsága;
2. Jog a családi- és magánélet, a levelezés és a lakás tiszteletben tartásához;
3. Jog a hatékony jogorvoslathoz és a tisztességes bírósági tárgyaláshoz;
4. *Jog a gondolat-, a lelkiismeret-, a vallás- és a véleménynyilvánítás szabadságához, a szülők vallási, filozófiai meggyőződése szerinti oktatáshoz, és annak tiszteletben tartásához;*
5. A társadalmi és a politikai tevékenység védelme: a gyülekezési és az egyesülési szabadság, jog a szabad politikai választáshoz;
6. A javak tiszteletben tartásához való jog;
7. Az Egyezményben biztosított jogok és szabadságok élvezetében a hátrányos megkülönböztetés tilalma.

Az érintett alapjogok és fogalomrendszerük, az alapjogok egymáshoz való viszonya

A témánk szerint vizsgált jogokat az EJEE 9. és 10. cikkei fogalmazzák meg, de érintik a 8. cikkbeli magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogot is, s az EJEB gyakorlatában néhány jogeset kapcsán szintén felmerült a 9. cikknek a 14. cikkben megfogalmazott megkülönböztetés tilalmával történő együttes alkalmazásának lehetősége.

¹⁰ COHEN JONATHAN, Gerard: *La convention européenne des droits de l'homme*, Paris, Économica, 1989, 11kk., idézi BAKA András: Az emberi jogok és védelmük Európában, in LOMNÍCI Zoltán (szerk.): *Európai intézmények és a jogharmonizáció*, Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, 1998, 45–77, 55.

9. Cikk – Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság

1. Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és vallásszabadsághoz; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.
2. A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.

10. Cikk – Véleménynyilvánítás szabadsága

1. Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadságát országhatárokon túl és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhasson. Ez a Cikk nem akadályozza, hogy az államok a rádió-, televízió- vagy mozgókép vállalatok működését engedélyezéshez kössék.
2. E kötelezettségekkel és felelősséggel együtt járó szabadságok gyakorlása a törvényben meghatározott, olyan alakszerűségeknek, feltételeknek, korlátozásoknak vagy szankcióknak vethető alá, amelyek szükséges intézkedéseknek minősülnek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a területi sértetlenség, a közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, mások jó hírneve vagy jogai védelme, a bizalmas értesülés közlésének megakadályozása, vagy a bíróságok tekintélyének és pártatlanságának fenntartása céljából.

A lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság viszonyát illetően Ádám Antal szerint a lelkiismereti szabadság a tágabb körű fogalom, ő a vallásszabadságot a lelkiismereti szabadságnak tárgy szerint nevesített változataként értelmezi.¹¹ Indoklása szerint az ember és polgár jogainak 1789-es francia deklarációjában a gondolatszabadságnak a felvilágosodás bázisán kettős irányultsága volt. A gondolatszabadság állt szemben a keresztyén vallásoknak azzal a megoldásával, hogy bizonyos gondolatanyagokat önmagukban is tiltanak, és bűnnek nyilvánítanak. A gondolattermelés és meggyőződés kialakításának szabadsága mint a gondolatszabadság tartalmi összetevője kapcsolódik közvetlenül a lelkiismereti szabadsághoz, amely a meggyőződés kialakításának, megvallásának és követésének a szabadságát jelenti. A meggyőződés azonban tárgya

¹¹ ÁDÁM Antal: Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon, *Magyar Közigazgatás*, 50. évfolyam, 2000/9, 539–551, 542.

és tartalma szerint szinte *felsorolhatatlanul sokféle lehet*, de kiemelkedik közülük a világnézeti, s ezen belül a vallásos világnézeti meggyőződés. Ádám Antal szerint az ember a lelkiismereti szabadság és nem a vallásszabadság alapján választja ki az ateista, a materialista és a vallási szempontból közömbös világnézetet, a kötelező katonai szolgálat alatt a nem vallásos állampolgár a lelkiismereti szabadság alapján, lelkiismereti okokra hivatkozva tagadhatta meg a fegyveres katonai szolgálat teljesítését. Végül Ádám Antal szerint az abszolút egyéni, a rendszerbe foglalt és meghirdetett vallásoktól eltérő, megismerhetővé nem tett, mások általi követésre igényt nem tartó, de hitelvi, vallásos jellegű, de vallásnak nem tekinthető felfogás kialakítását és követését a lelkiismereti szabadság és nem a vallásszabadság biztosítja. A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló korábbi törvényünk, az 1990. évi IV. tv. miniszteri indokolása szerint is a lelkiismereti szabadság fogalma a tágabb, mert a lelkiismereti szabadság nemcsak a vallásos embereket, hanem mindenkit megillető szabadságjog. Ádám Antal az indokai között említi, hogy az Alkotmánybíróság 4/1993-as határozata is ezeket az álláspontokat erősíti, illetve támasztja alá.

Schanda Balázs ettől eltérően a vallásszabadság jogát tekinti a tágabb fogalomnak. Véleménye szerint a vallásszabadság joga is megilleti a nem vallásos embereket, hiszen e jog alapján választanak vagy utasítanak el vallást az emberek.¹² Paczolay Péter is többnek tekinti a vallásszabadságot a lelkiismereti szabadságnál, mely többletet a vallásgyakorlásban látja.¹³ Jacques Robert szerint a vallásszabadság a véleménysszabadságnak csak az egyik eleme, egyrészt része annak, miközben túl is mutat rajta.¹⁴

E vitatott és máig el nem döntött, és talán el sem dönthető vagy el sem döntendő kérdésnek azért vannak történeti alapjai.¹⁵ Auguste Laugel (1830–1914) az 1873-ban megjelent *L'Angleterre politique et sociale* című munkájában fejti ki először, hogy „A francia forradalmat filozófusok csinálták, az angol forradalmat a protestánsok. Franciaország teoretikusai a politikai szabadságot tekintik elsődlegesnek. Angliában a vallásszabadság volt minden politikai szabadságjog szülőanyja. A Biblia tette az angol polgárt szabaddá azért, hogy a saját tekintélyének vetette alá.”¹⁶ A protestáns irodalomban uralkodó nézet kiváló képviselője Abraham Kuyper (1837–1920), Hol-

¹² SCHANDA Balázs: *Magyar állami egyházjog*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 20.; Uő.: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága, 52.

¹³ PACZOLAY Péter: A lelkiismereti és vallásszabadság, *Acta Humana*, 6. évfolyam, 1995/18-19, 141–153, 144.

¹⁴ Az Európa Tanács és a Leideni Egyetem által 1992. november 12–14. között szervezett szeminárium anyagának Jacques Robert bevezető előadása. Megjelent a Bírósági Határozatok mellékleteként kiadott *Emberi jogi füzetek* 1998. évi 2. számában.

¹⁵ Lásd erről korábban SZATHMÁRY Béla: Kálvin a kortársunk?, in FAZAKAS Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége: Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 377–410.

¹⁶ „La Revolution francaise a ete faite par des philosophes, la Revolution anglaise par des protestants. Nos theoriciens regardaient la liberte politique comme la mere de toutes les autres. En Angleterre, c'est la liberte religieuse qui les a toutes enfantees. La Bible a affranchi et du meme coup asservi le genie anglais.” LAUGEL, Auguste: *L'Angleterre politique et sociale*, Paris, Hachette et cie, 1873, 41.

landia 1901 és 1905 közötti miniszterelnöke pedig *A kálvinizmus politikai jelentősége* című munkáját ezzel az alcímmel jelentette meg 1874-ben: A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságok alapja és biztosítója.¹⁷ E munkájában részletesen kifejti és indokolja köztörténeti adatokkal és a korabeli teológiai, filozófiai és jogbölcseleti nézetek elemzésével, hogy „a kálvinista rendszerből egy igazi alkotmányos közjog származik”.¹⁸ Az alapjogi szakirodalomban azonban Georg Jellinek (1851–1911) 1895-ben közzétett megállapítása az ismertebb, mely szerint „a vallásszabadság joga kiemelkedik az alkotmányos alapjogok közül, mert az emberi jogként elismert különböző jogosultságok a vallásszabadságból fejlődtek ki”.¹⁹

Álláspontom szerint azonban ez a kétségtelen tény csak az alapjogi fejlődés történeti alapjainak megértéséhez szükséges és igaz. Az alapjogok a kérdéses időszakot követően jelentős mértékben cizellálódtak, tartalmukban gazdagodtak, s ebből következően az egyes, immár önálló tartalmat és jelentést hordozó elemek egymáshoz való viszonyát nem haszontalan áttekinteni, és tartalmi összetevőik alapján meghatározni. Ezért az alább részletesebben kifejtett tartalmi elemek alapján az egyes szabadságok viszonya az alábbiak szerint vázolható fel:

¹⁷ KUYPER, Abraham: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden. Een nederlandsche gedachte*, Amszterdam, 1874. Magyarul: *A kálvinizmus politikai jelentősége, A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságjogok alapja és biztosítója*, ford. MIKLÓS Ödön, Budapest, Holland-Magyar Református Bizottság, 1923.

¹⁸ „Amerikában, éppen a kálvinista népek vívták ki legelőször szabadságukat, azt legtovább élvezték és a polgári szabadságra legjobban megérttek; meglátható a történelemből is hogy az amerikai államszövetség, ahol a szabadság plántája oly dúsan tenyészik, a maga termékenységét nem a francia forradalomnak, hanem a puritán hősiességnek köszönheti; Anglia nagyságát az összes modern történések egyhangú ítélete szerint, Orániai Vilmos alapozta meg és viszont kitűnik az is, hogy „a dicsőséges forradalom”, amely őt a trónra segítette, az independens harcok szellemi gyümölcse; sőt az idevonatkozó adatok azt is igazolják, hogy azt az értékes ékkövet, amelyet az alkotmányos közjog nyújt a népszabadságnak, nem a francia forradalom piszkos mocsarából halászták ki, hanem a *Rousseauk* és *Montesquieu* útján a hugenották vértanúi koronájáról s a mi nassauai és orániai házunk vérrel áztatott koronájáról lopták le, úgy hogy minden okunk megvan arra, hogy a tények megingathatatlan bizonyítékai előtt az eddigi doktrinér előítélettel felhagyjunk s a kálvinizmusnak a polgári szabadságra vonatkozó szerzői jogát többé kétségbe ne vonjuk.” KUYPER: i. m., 47.

¹⁹ JELLINEK, Georg: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*, Leipzig, Duncker und Humblot, 1985.; Lásd PACZOLAY: i. m., 146.; Továbbá Uő.: A lelkiismereti és vallásszabadság alapjai, in HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 527–575, 529.

gondolatszabadság

(bármely eszme, nézet, legyen az politikai, tudományos, művészeti stb.)

véleménynyilvánítás szabadsága

(a gondolat kinyilvánításának szabadsága, szólásszabadság)

lelkiismereti szabadság

(a vallástalanság, az istentagadás szabadsága)

vallásszabadság

(a vallásos meggyőződés szabadsága)

(a hátrányos megkülönböztetés tilalma)

A gondolat, a gondolatszabadság

A *gondolat* nem jogi kategória. Az ember mint tudattal rendelkező élőlény antropológiai velejárója. A gondolat, amennyiben az a tudatos gondolkodás eredménye, az emberi minőség része, amely befolyásolja a cselekedeteinket, magatartásunkat függetlenül attól, hogy az a közös vélekedés szerint vagy orvosi szempontból normálisnak vagy abnormálisnak minősül-e. Mivel pedig a gondolkodás képessége az emberi mivoltunk ontológiai következménye, az emberi lélettől elválaszthatatlan, ebbéli minőségében az emberi méltósághoz szorosan hozzátartozik, tehát védendő, mégpedig feltételek nélkül védendő érték. Amennyiben azonban elfogadjuk, hogy a gondolat a tudatos gondolkodás eredménye, joggal vethető fel a kérdés, hogy a jog hatással lehet-e a gondolat kialakulására. Abban egyet kell értenünk, hogy a jog ezt nem képes befolyásolni, mert erre alkalmatlan.²⁰ A gondolkodás mikéntje azonban a társadalomban élő egyén esetében egy másik folyamat, a szocializációs folyamat eredménye. A jognak e szocializációs folyamat szabadságát kell biztosítania. A jognak az állam szabályozóeszköze minőségében kell megvédeni az egyént – Ádám Antal szavával élve – a gondolattermelés erőszakos vagy turpis befolyásolásától. Azt pedig, hogy mi minősül erőszakosnak és turpissáknak, maga a jog határozza meg. Gondolatszabadságról jogi értelemben tehát csak ebben az összefüggésben beszélhetünk.

Az alkotmányjogászok körében a *gondolatszabadság* dogmai helye az alapjogok körében egyelőre tisztázatlan.²¹ Christian Skakkebaek szerint a gondolatszabadság magában foglalja a gondolkodásba való beavatkozás, illetve a gondolkodás kikényszerített megváltoztatásának vagy a gondolat befolyásolásának tilalmát. Szerinte a gondolat szabadsága gyakran az első lépés más, az Egyezmény által biztosított jogok és szabadságok, például a vallásszabadság, a kifejezés szabadsága, a szabad levelezéshez

²⁰ Ádám Antal szerint a gondolkodás, a gondolattermelés szabadságának jogi megengedtségét a tiltás hiábavalósága is indokolja. Lásd: ÁDÁM ANTAL: *Alkotmányjogi értékek és alkotmánybíráskodás*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 106.

²¹ PACZOLAY: A lelkiismereti és vallásszabadság, 143; és Uő.: A lelkiismereti és vallásszabadság alapjai, 538.

való jog stb. felé.²² A gondolat szabadságát biztosító 9. cikk azonban az egyént nem védi minden olyan cselekménytől vagy eseménytől, amely befolyásolhatja az egyén gondolatát vagy személyiségét. Így például az ún. Belga nyelvi ügy kapcsán szintén az oktatáshoz való jog első kiegészítő jegyzőkönyv 2. cikkével párhuzamosan az EJEB Bizottsága úgy döntött, hogy „...az a mód, ahogy az emberi gondolat létrejön és kifejeződik, szükségképpen olyan körülmények tömege által meghatározott, melyek felett az egyénnek gyakorlatilag nincs befolyása (idő és hely, társadalmi környezet, különböző események és hatások, stb.) anélkül, hogy ezek ténylegesen a gondolat vagy kifejezés szabadságát mint olyant bármi módon fenyegetnék”.²³

Ádám Antal szerint a gondolatszabadság a gondolkodás, a meditálás, a gondolat-termelés és meggyőződés kialakításának szabadságát jelenti.²⁴

A gondolatszabadság alapjoga azt jelenti, hogy a meggyőződést alakító folyamat s eredménye, a gondolat a fent írtak szerint mint az emberi méltóság része védendő, függetlenül attól, hogy az egyén a gondolatát nyilvánosságra hozza-e, vagy sem. Az Alkotmánybíróság azonban a gondolat szabadságát illetően annak szűkebb értelmében, a gondolat megnyilvánulási formáiban látja a jog által védendőnek. Az Alkotmánybíróság ezzel kapcsolatos határozatának indokolása szerint a gondolat- és vallásszabadságra a jog akkor képes hatást gyakorolni, ha a gondolat vagy a belső meggyőződés *megnyilvánul*. A „vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását” is csak azon keresztül tudja védeni az állam – mondja ki az Alkotmánybíróság –, hogy az eszmék szabad áramlását biztosítja. A döntés indokolása szerint egyrészt a gondolat-, a lelkiismereti és a vallásszabadsághoz való jog természete, másrészt a jog lehetőségei folytán is, a semleges állam kompetenciája csakis a meggyőződést alakító, illetve kifejező kommunikációs folyamatra korlátozódhat. Ez az indokolás helyes, de ennek nem feltétele a folyamat eredményeként megszülető gondolat megnyilvánulása. Az egyén számára a gondolatszabadság keretén belül a gondolat megszületéséig tartó folyamat s nem feltétlenül csak az annak eredményeként megjelenő gondolat védendő. Azt ugyanis más jogi rendelkezések is védhetik, és védik is. Az egyén emberi jogként, alapjogként arra tart igényt, hogy gondolatait lehetőleg más személyek, illetve az állam mint kényszerhatalom befolyásolásától mentesen alakíthassa ki. Ezzel azonos véleményt fogalmaz meg Schanda Balázs. Álláspontja szerint „[a] gondolat megnyilvánulása már a véleménynyilvánítási szabadság körébe tartozó kérdés”.²⁵

Paczolay Péter abból indul ki, hogy azok a már hivatkozott nemzetközi dokumentumok, amelyeken a magyar Alkotmány is nyugszik, ebben a kérdésben együtt

²² SKAKKEBAEK, Christian: *Az emberi jogok európai egyezménye 9. cikke: gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság*, in Dr. SZABÓ Győző – dr. NAGY Gábor (szerk.): *Tanulmányok az Emberi Jogok Európai Egyezménye legfontosabb rendelkezéseiből a kapcsolódó strasbourgi esetjogról*, Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, 1999, 164–179, 171.

²³ Az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata: Belga Nyelvi ügy Series A 6.

²⁴ ÁDÁM: Az állami egyházjog fogalma, 542.

²⁵ Lásd SCHANDA: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága, 51.

említik a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát, amellyel a szellemi és a belső lelki élet különböző területeit kívánják felölelni. A felsorolás általános, nem taxatív, történelmi fejlődésében a különöstől az általános felé haladás jellemzi. A vallásos meggyőződés szabadságát terjesztették ki a vallástalanságot, az istentagadást is magába foglaló lelkiismereti meggyőződésre; végül a legáltalánosabban, a gondolat szabadságában oldották föl. Így Paczolay Péter szerint a gondolat szabadságába e szinten már beletartozik bármely eszme és nézet, legyen az politikai, tudományos, művészeti stb. A vallásszabadság gondolatszabadsággá szélesítésével nemcsak a vallásos meggyőződés kérdését szekularizálták, hanem egyúttal parttalanná is tették.²⁶ Paczolay Péter az Alkotmánybíróság értelmezésével azonosan azt a nézetet képviseli, hogy csak a gondolat szabadságának kinyilvánítása lehet alkotmányjogilag védett, a gondolat mint belső meggyőződés alkotmányjogilag nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető, alkotmányjogi problémává csak akkor válik, ha a belsőleg megfogalmazott gondolat kifejezésre kerül. Véleménye az, hogy a gondolat az ember belsejében fogan, ahhoz csak a regényekben tud a gondolatrendőrség hozzáférni. Így szerinte a gondolatszabadság elnevezés olyan tartalommal használható értelmesen, mint a gondolat kinyilvánításának szabadsága. Hivatkozik az olasz alkotmányra, mely a gondolatszabadságot a gondolat kinyilvánításának szabadságával azonosítja.²⁷ Ezzel azonos véleményt fogalmaz meg Schweitzer Gábor, aki szerint „[a] szellemi integritás teljességét kifejező gondolatszabadság, pontosabban a gondolat kinyilvánításának szabadsága jogi értelemben akkor válhat relevánssá, amikor a véleménynyilvánítás szabadságához kapcsolódva a gondolat vélemény formájában jut kifejezésre, illetve vélemény formájában kerül nyilvánosságra”.²⁸

Paczolay Pétertől és Schweitzer Gábortól eltérően véleményem szerint az általuk képviselt nézet, valamint Christian Skakkebaek és Ádám Antal álláspontja jelentette két megfogalmazás együttesen jelenti a gondolatszabadság pontosan körülírt tartalmát. Skakkabaek szűkítése azonban – amely az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjogán alapul – pontosítandó. Tehát valóban nem védhető a gondolat kialakításának a folyamata valamennyi társadalmi, természeti eseménytől, de az emberi magatartások bizonyos körétől igen, és ez a jog feladata. Az emberi fejlődés elválaszthatatlan a gondolkodásba való tudatos beavatkozástól, hiszen az alsófokú oktatástól a felsőfokú oktatásig, a reklámoktól a politikai meggyőzésig naponta érnek minket ilyen hatások. Ezek mindegyike ellen nem kell védelmet biztosítani, sőt, a tudás mind szélesebb körű megszerzésének érdekében körét bővíteni, szélesíteni kell, s ebben a körben az államnak nem csak tartózkodási kötelezettsége, hanem igencsak aktív támogatási kötelezettségei is van. De tiltani kell védelmünk érdekében a szellemi terrort. Ezek az emberi magatartások azok, amelyek az emberek önálló gondolkodá-

²⁶ PACZOLAY: A lelkiismereti és vallásszabadság, 144.

²⁷ Uo.; és PACZOLAY: A lelkiismereti és vallásszabadság alapjai, 538.

²⁸ SCHWEITZER: i. m., 466.

sát kívánják nyílt vagy burkoltan erőszakos formában²⁹ megváltoztatni. Ezekben az esetekben a gondolkodó embertől megvonják a választás, a mérlegelés lehetőségét, akadályozzák az információk teljes körének *a gondolkodni akaró emberhez* való eljutását, illetve olyan eszközöket alkalmaznak, amelyek észrevétlenül manipulálnak minket; a tanítás folyamata úgy zajlik, hogy csak egyfajta szemléletet mutatnak be azt axiómaként prezentálva, mellőzik annak kritikai bemutatását, vagy az ellentétes nézeteket részgazságokkal cáfolják, avagy egyszerűen azt tiltott dolognak, büntetendő gondolatnak jelentik ki.³⁰ Nem feledhetjük, hogy a felvilágosodás és eredményeként a francia forradalom deklarációja és alkotmányai az emberi gondolkodás és viselkedés szabadságát biztosító jogok követelésével éppen a vallási korlátoktól kívánták megszabadítani. Ma azonban valamennyi világnézet erőszakos belenevelése ellen kell tiltakoznunk, így az ateizmus erőltetése ellen is. Az erőszakos gondolatformálásnak számtalan kifinomult eszközt dolgozta ki a politika és a gazdaság. Nem véletlenül tiltottak a reklámoknak bizonyos, a tudatalattira ható eszközei, a vallási, ideológiai ismeretek átadásának belenevelési jellegű megvalósításai, továbbá a kellő ismeretekkel még nem rendelkező kiskorúak nemi identitását befolyásoló, szülői engedély nélküli indoktrinálása (gender propaganda), illetőleg állami jogszabályokkal történő biztosítása, mi több, elősegítése. Ha tehát a gondolatszabadság magában foglalja a gondolkodásba való beavatkozás, a gondolkodás kikényszerített megváltoztatásának vagy a gondolat befolyásolásának a tilalmát is, és amíg tudunk olyan országokról, ahol átnevelő táborok működtek vagy működnek, amíg egyes vallási szekták, egyházak a gondolkodás átalakításával manipulálnak,³¹ továbbá uniós szabályok próbálják az ezeket tiltó jogalkotást a jogállamisággal ellentétes aktusoknak minősíteni, addig ez a tilalom alkotmányosan védendő kell, hogy maradjon. Már a gondolat létrejöttének a folyamata is védelmet kell, hogy élvezzen a mások általi szándékos, a gondolat kialakítása folyamatát torzító beavatkozással, befolyással szemben.

A vélemény és a meggyőződés

A gondolat szabadsága mellett a gondolkodás, a töprengés, a meditálás, ismeret- vagy információszerzési folyamat eredményeként alakul ki a *vélemény*, azaz állásfoglalás valamiről, amely lehet tudatos, de lehet reflexszerű is.³² A *meggyőződés* más és több is ettől. Megfontolás, alternatívák összevetése, majd mérlegelés eredményeként kialakuló, a véleménynél magasabb szintű állásfoglalás a világ dolgairól,

²⁹ Ide sorolhatjuk a sokak által kétségbe vont hatású agymosási technikákat, ami jelentheti az adott személy kiemelését, elszigetelését korábbi környezetéből, fizikai és lelki nyomásgyakorlását, a büntetések és jutalmak összehangolt alkalmazását az együttműködés érdekében.

³⁰ Ilyen volt Galilei inkvizíciós pere, és ilyenek ma például a woke-nézetek „mindent eltörölni” követelése, s ennek következtében, aki ezzel nem ért egyet, annak teljes társadalmi, politikai ellehetetlenítése, amely biztosan nem felel meg a gondolat-, a lelkiismeret- és különösen nem a vélemény szabadság követelményeinek.

³¹ Az agymosás vallást változtató hatásának eredményességét és az ezzel kapcsolatos nézetek tudományosságát vitatja Török Péter: *Magyarországi vallási kalauz 2004.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 35–37.

³² ÁDÁM: Alkotmányjogi értékek és alkotmánybíráskodás, 122.

amely a gondolattartalom felelősségteljes, tudatos vállalását jelenti. A meggyőződésünket nem úgy alakítjuk ki, hogy válogatunk a nézetek piacán, s a nekünk tetszőt magunkénak valljuk, magunkénak jelentjük ki. A meggyőződéssel kapcsolatos szabadságunk nem a választás szabadságában áll. Erkölcsi, világnézeti, vallási ítéletek igazságát felismerjük, belátjuk, elfogadjuk. Az így kialakuló meggyőződések a személyiségünk meghatározó részét alkotják, módosításuk gyakran a személyiség gyökeres megváltoztatását jelentik.³³ Meggyőződésünk azzal is több a véleménynél, hogy döntően egy összefüggő nézetrendszer része, vagy egy ilyen rendszerezett nézetrendszer tudatos, helyesnek felismert és elismert elfogadását jelenti. A felismerésünk és elismerésünk alapja lehet a tapasztalás, de lehet egyfajta transzcendens valóság hitbeli elfogadása is. Ilyen meggyőződés az erkölcs, a vallás, az ateizmus. A meggyőződés abban különbözik a vallástól, hogy olyan személyes hitet takar, mely nem feltétlenül vallásos. Ezért a gondolat szabadságából következően a vallásos és a nem vallásos nézetek egyaránt védelmet élveznek.³⁴

A lelkiismeret, lelkiismereti szabadság

A hagyományos (nyugati) felfogás szerint – ami a görög-római filozófia keresztény teológia által továbbfejlesztett terméke – a lelkiismeret szó szerint conscientia. A lelkiismeret (conscience) a scientia (*tudás*) szó egyik alakja. A lelkiismeret a conscientia (*a megosztott tudás*). A lelkiismeret tartalmazza az emberben rejlő alapvető erkölcsi szabályokat. Végül a lelkiismeret a conscientia értelmében jelenti azt, hogy *a tudás tudatos*.³⁵ Tudom tehát azt, hogy mi a helyes és mi a nem helyes, s értékelni vagyok képes saját magatartásom helyes vagy helytelen voltát. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye 9. cikkének első része a lelkiismereti szabadságot mint önálló jogot említi. A lelkiismeret kifejezést az Emberi Jogi Bíróság és a Bizottság esetjoga nem határozta meg. Christian Skakkebaek megfogalmazása szerint *erős személyes kívánságot értünk alatta arra, hogy valaki meggyőződésével összhangban cselekedjék*.³⁶ A magyar jogrendszerben a lelkiismeret fogalmát a polgári szolgáltatásról szóló törvény sem fogalmazta meg, helyette a lelkiismereti ok szabályozására került sor, mely átkerült a honvédelemről szóló törvénybe.³⁷ Eszerint *lelkiismereti oknak kell tekinteni minden olyan indokot, amely összefügg a kérelmező személyiségét meghatározó valamely lényeges vallási, erkölcsi vagy egyéb természetű meggyőződéssel*.

A lelkiismeret mind *vallásos*, mind *nem vallásos meggyőződésten* alapulhat. A lelkiismereti szabadság az egyénnek az a joga, hogy kövesse az általa választott vallást, vagy akár

³³ Kis János: Az állam semlegessége, *Politikatudományi Szemle*, 1. évfolyam, 1992/2, 5–52, 17–19.

³⁴ Az Emberi Jogok Európai Bíróságának a gyakorlata kiemeli, hogy: A meggyőződésnek – ahhoz, hogy védelmet élvezzen – el kell érnie a határozottság, komolyság és fontosság bizonyos szintjét, összetartozó nézetrendszert kell alkotnia. A meggyőződéssel kapcsolatos kritériumokat tágan kell értelmezni.

³⁵ Részletesen erről: Ben VERMEULEN, az Utrechti Egyetem Alkotmányjogi Tanszékének tanára (Hollandia), in: az Európa Tanács és a Leideni Egyetem által 1992. november 12–14. között szervezett szeminárium anyaga. Közzétette: *Bírósági Határozatok* mellékleteként kiadott *Emberi jogi füzetek* 1998. évi 2. száma

³⁶ SKAKKEBAEK: i. m., 170.

³⁷ A honvédelemről szóló 1993. évi CX. törvény, 116. § (3) bekezdés.

elutasítsa az összest. E fogalom meghatározás szerint a *lelkiismereti szabadság* nem azonos a véleménynyilvánítás szabadságával vagy a vallásszabadsággal.³⁸ A *lelkiismereti szabadság csak a „belső életre”, a forum internumra* vonatkoztatva korlátozhatatlan szabadság. A 9. cikk 2. pontja az egyén vallásának és hitrendszerének *kinyilvánításával* kapcsolatban már elfogad korlátozást. Amennyiben ugyanis a lelkiismereti szabadság tartalmazná a jogot a lelkiismeret szavával összhangban lévő cselekvésre is (*külsődleges lelkiismereti szabadság*), ez a szabadságjog is korlátlan lenne abban az értelemben, hogy minden jogi kötelezettséget alárendelnénk a lelkiismereti okokból való kötelességmegtagadás szabadságának. A korlátlan lelkiismereti szabadság (in foro externo) maga után vonná az általános szabályozáson keresztül a mindenkire kötelező rendszert alkotó jogrend eltörlését. Ebből tehát az következik, hogy az egyezmény 9. cikkében foglalt lelkiismereti szabadság nem vonatkozik annak „külső megnyilvánulására”, hanem csak „belső világunkra”.

Az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII.17.) számú határozatában foglalkozott először a lelkiismereti szabadság jogának meghatározásával. Eszerint a lelkiismereti szabadság joga azt jelenti, hogy *az állam senkit nem kényszeríthet olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződésével. Az államnak nemcsak az a kötelessége, hogy ilyen kényszerből tartózkodjék, hanem az is, hogy lehetővé tegye – ésszerű keretek között – az alternatív magatartást.* E jog sem korlátlan azonban, mert az Alkotmánybíróság értelmezése szerint nem alkotmányellenes, ha ez utóbbi érdekében az, aki lelkiismerete szerint kíván cselekedni, olyan áldozatokra kényszerül, amelyek nem aránytalanok.³⁹

A vallás, vallásszabadság

Ádám Antal szerint a vallás rendszerbe foglalt és kinyilvánított, tehát megismerhetővé tett *hitelvek*, valamint az azokhoz igazodó, kötelező *magatartási szabályok* összessége, és ezek *megvalósulási folyamata*. A hitelvek a világ és az ember eredetére, rendeltetésére, az emberi test és lélek viszonyára, az emberek, illetve más élőlények halál utáni sorsára, a megismerhető világon túli legfőbb lény vagy lények létére és szerepére, a világmindenséget átható, bizonyos természeti vagy természetfeletti erők, szellemek és törvényszerűségek lényegére és hatására, továbbá a vallási közösség (egyház) viszonyaira vonatkozó, a hitvalló, a vallásos emberek által elfogadandó és tiszteletben tartandó megállapítások összessége. Az ilyen hitelvek és a hozzájuk kapcsolódó magatartási szabályok átfogják az ember személyiségének teljességét, meghatározó szerepet töltenek be az emberi méltóságtudatra, életvitelre, az emberi személyiség kibontakozásának, megvalósulásának és magatartásának milyenségére, valamint a vallási közösség belső és külső kapcsolataira és bizonyos egyéb megnyilvánulásaira. E rövid megállapításokból többek között az következik, hogy a vallás a *világnézet* egyik változatának tekinthető.⁴⁰

³⁸ Lásd ROBERT, Jacques: *Libertés publiques et droits de l'homme*, Paris, Montchrestien, 1988⁴, 388kk.

³⁹ Ilyennek tekintette az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII.17.) AB határozatában a nőgyógyász orvos helyzetét, aki lelkiismereti okok miatt elutasítja az abortuszt, s megtagadja az ilyen beavatkozások elvégzését.

⁴⁰ ÁDÁM: Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon, 541.

A vallásszabadság és a hozzá kapcsolódó állami szabályozás megértése szempontjából szükséges részletesebben foglalkoznunk a hitelvek megvalósulási folyamatával. A vallásról beszélhetünk *confessio, cultus* és *religio* értelmében. A *confessio* és a *cultus* megvalósulási folyamata nem feltételezi a vallás közösségi formában történő gyakorlását. A hitet lehet megvallani vagy szavakban meg nem vallani, lehet cselekedeteinkben úgy érvényesíteni, hogy az nem igényel közösséget, főleg nem jogilag szervezett formát. A reformáció lényege éppen abban ragadható meg, hogy elutasította az egyház hierarchikus szervezetét, egyáltalán bármilyen egyház mint közvetítő szükségességét az üdvözülés feltételeként: megigazulás kegyelemből, egyedül hit által. Itt pedig az egyéni hit, a személyes hit, az egyéni meggyőződés biztosítja az üdvösséget. Luther ezt úgy fejezte ki, hogy elégette a *Corpus Iuris Canonici*t, azaz az egyház alkotmányát annak konstitúció és konstrukció értelmében is. Luther és a többi reformátor is a hangsúlyt a nem látható, jogi szervezetségi formát nem igénylő *communio spiritualis*ra helyezi.⁴¹ Szükséges tehát a fogalom meghatározása érdekében bevonni a hit fogalmát. A *hit* az Isten, a transzcendens valóság elfogadása, az Istennek tulajdonított kinyilatkoztatás elfogadása a kinyilatkozó Isten tekintélye alapján. Helyesen hivatkozik Ádám Antal arra, hogy a vallás ilyenkénti meghatározása „kifejezi az isteni kinyilatkoztatású és egyistenhívő (monoteista) zsidó, keresztény és iszlám vallások lényegét, valamint az ún. örök világtörvényekből kiinduló és nagyrészt többistenséget, szellemet, szellemi lényt tisztelő (politeista-animista) vallások tanításait, így különösen a bráhmanizmus vagy hinduizmus és a buddhizmus válfajainak tanait, a három összetevőből – nevezetesen a totemizmus és animizmus elemeire épülő ősi kínai vallásból, a taoizmusból és a konfucianizmusból – ötvöződő, tehát szinkretista kínai univerzizmus alapvető elemeit, továbbá a rendkívül sok égi és földi jószellemet (kamit) tisztelő és több gonosz szellemet (onit) is ismerő japán sintó vallást és a vele szoros kapcsolatban alakult, számos szent lényt (bucut és boszacut) tisztelő japán buddhizmus lényegét” is.⁴²

A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló hatályos 1990. évi IV. törvény hatályba lépése óta a gyakorlati megvalósulása során tapasztalható ellentmondások kiküszöbölése érdekében Schanda Balázs javasolta az egyházakról szóló törvény módosítását annak érdekében, hogy az állam kiszűrje a már egyházi státust élvező vallási közösségek közül azokat a csoportokat, amelyek elsődlegesen nem vallási közösségek, és kétes tevékenységet folytatnak, másrészt az azonos státust élvező, de egymástól nagyon is különböző egyházak között alkotmányos megkülönböztetést lehetővé tevő szabályozást teremtsen.⁴³ A vallásnak a jog által kezelhetően ez idáig általánosan elfogadott fogalma nincsen. Schanda ezért javaslatot tett egy

⁴¹ Csak a katolikus egyházban ismertetőjegy az igaz egyháznak a pápai hierarchiát is magában foglaló egyházszervezet. Itt ugyanis nem elegendő egyedül az evangélium, a krisztusi tanítás elfogadása, további feltétel a Péter és az apostolok utódaira épülő, látható szervezet elfogadása is.

⁴² ÁDÁM: Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon, 542.

⁴³ SCHANDA: *Magyar állami egyházjog*, 82kk.; továbbá Uő.: Szakmai koncepció a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosítására, *Magyar Jog*, 47. évfolyam, 2000/1, 10–17.

vallásfogalom és a vallási tevékenység törvényben történő meghatározására, hogy csak ténylegesen vallási tevékenység folytatására lehessen egyházat létrehozni. Javaslat szerint *vallásnak olyan világnézet minősül, amely természetfelettire irányuló tanokkal rendelkezik, a valóság egészére irányul, valamint a jó erkölcsöt és az emberi méltóságot nem sértő sajátos magatartáskövetelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja.* Ezt a fogalom meghatározást az egyházkénti elismerés érdekében kiegészítette egy további kritériummal, a *vallási tevékenység* ismervével, amelynek azonban nem adja meg a pozitív meghatározását. Azonosítására azt a megoldást választja, hogy meghatározza, *milyen magatartásokat biztosan nem tekint vallási tevékenységnek:* a gazdasági tevékenységet, a politikai érdekérvényesítő tevékenységet, a pszichikai vagy parapszichikai és gyógyító tevékenységet, a nem hitéleti oktatási tevékenységet, a kultúráközvetítő tevékenységet, a humanista tanok követését és terjesztését. Ezzel tökéletesen egyet kell értenünk. Ez a törekvés megfelel a vallásszabadságot biztosító Emberi Jogok Európai Egyezményének, amelynek 9. cikke a vallásnak (meggyőződésnek) *istentisztelet, oktatás, szertartások végzése* útján való *kifejezésre juttatását* kívánja védelemben részesíteni, azaz a vallásszabadság gyakorlásának külső jegyeire helyezi a hangsúlyt.

A hivatkozott közösségi ajánlások, a bíróság joggyakorlata nem hagy kétséget afelől, hogy a vallásgyakorlat szabadsága nem köthető egybe annak egyházként elismert közösségi formájával. A vallás szabad gyakorlásának alkotmányos alapjoga ugyanis gyakorolható egyéni és gyakorolható nem egyházi közösségi formában is. Az egyházként való elismerés kizárólag a vallást közösségi formában gyakorolni kívánók esetében kerülhet szóba, s ezen az alapon tarthatnak igényt e személyek arra, hogy megkapják az államtól az egyházak számára adott sajátos kedvezményeket és védelmet. Ezzel a bírósági joggyakorlat figyelembe veszi az egyes országokban tapasztalható, meglehetősen sokszínű kapcsolatokat, amelyek az egyes államok és egyházaik kapcsolatát jellemzik. A joggyakorlat azonban megkívánja, hogy a 9. cikk által megfogalmazott jog védelmét igénylő személy vagy szervezet vallását egyértelműen azonosítsa. A kérdés csupán az, hogy az állam meghatározhatja-e, mi lesz ennek az azonosításnak a mércéje, meghatározhatja-e, mi az a nézetrendszer, amit vallásként fogad el. Az állami törvény fogalom meghatározásával azonban több probléma is felmerülhet. A Schanda Balázs által javasolt megfogalmazás a zsidó-keresztény egyházak, a mohamedán, a hindu egyház vonatkozásában elfogadható, hiszen valamennyi rendelkezik a természetfelettire irányuló tanokkal. Mi van azonban a nem ehhez a csoporthoz tartozó közösségekkel? A törvényt módosításra okot adó újabb vallási tanokkal jelentkező vallási közösségek ugyanis döntően nem ezekhez a vallási közösségekhez kapcsolódnak.

Jacques Robert szerint ha egy új vallási mozgalom egy olyan *hitrendszeren* alapul, amely átfogó magyarázatát nyújtja a világegyetem működésének, ha vannak *ritusai, liturgiája és vallásgyakorlata*, valamint ha van állandó papsága a vallásgyakorlat irányítására és a jótékonyági tevékenység szervezésére, ezt a mozgalmat vallásként kell elfogadni. Jacques Robert felhívja a figyelmet arra, hogy a vallás fogalmának meghatározása során egyes szerzők azt javasolják, hogy két kritériumnak kelljen megfelelnie:

a szubjektív kritérium a hit, az objektív pedig a közösség kellene, hogy legyen.⁴⁴ De mire vonatkozzon ez a hit? Egy lényre, egy magasabb rendű erőre, hatalomra, egy szent és tiszteletet élvező személyre, egy messiásra, egy istenre vagy egy gurura? Előírható-e egyáltalán a bármilyen formában tételezett természetfölötti valóság elfogadása? Erről a kérdéstről a nemzeti bíróságok és az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatával kapcsolatosan igencsak eltérő vélemények vannak.

Az állami törvényhozás szempontjából érthető, hogy az egyházkénti nyilvántartásba vételhez igyekszik meghatározni azokat az ismérveket, amelyek valamely vallás közös gyakorlása érdekében egy társadalmi szervezetet egyháznak minősíthetnek. A kérdés viszont az, hogy

1. adható-e általános érvényű meghatározás a vallásra, illetve
2. az állam meghatározhatja-e az általa felkínált egyházkénti jogi személyiség igénybevételének objektív feltételeit.

A kérdés első felére a válasz egyértelműen nem. A törvényalkotót az a tisztességes szándék vezeti, hogy nyilvánosságra hozza feltételeit, amelyek alapján dönt a nyilvántartásba vételről vagy annak megtagadásáról. A probléma csupán az, hogy ezt vallásfogalom megadásával vagy csak a biztosan nem vallási tevékenységek meghatározásának közzétételével tege-e meg.

Schanda Balázs a tevékenységek körülhatárolása mellett megkövetelte a vallási közösségként, egyházként magát nyilvántartásba vétetni akaró szervezettől legfőbb vallási tanainak összefoglalását. Ez a fentiek tükrében nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy a szervezet vallási jellege ellenőrizhető legyen, ellenőrizhető legyen az, hogy azonos hitelveket követők e hitelvek közös gyakorlása érdekében kívánnak egyházként működni, hitelveik vallásnak minősülnek-e, illetve a hitelvek alapján a szervezet azonosítható legyen. Más célja nem lehet. A szigorítást egyébként jogosan követelők indoka, hogy a vallási tanok összefoglalása ahhoz járulhat hozzá, hogy a döntéshozó a meghatározott követelmények és tilalmak fennállása ügyében már objektív ismérvek alapján határozni tudjon. Ebből következően a nyilvántartásba vételre jogosított döntéshozónak azonban a hitelveket is vizsgálat tárgyává kellene tenni annak érdekében, hogy eldönthesse, a szervezetet egyházként nyilvántartásba veszi-e. Amennyiben a vallási jelleg megállapítására nem a kizárásos módszerrel megfogalmazott tevékenységeket vesszük figyelembe, hanem a vallási tanok összefoglalását és az abból levont következtetést, akkor egyrészt nem történik semmi a jelenlegi helyzethez képest, mert minden, magát vallási közösségként, egyházként bejegyeztetni akaró és magára valamit is adó szervezet képes lesz olyan hittételeket összeállítani, amelyekből nem fog kitűnni, hogy a szervezet tagjai valójában nem az azonos hitelveik közös gya-

⁴⁴ ROBERT, Jacques, az Európa Tanács és a Leideni Egyetem által 1992. november 12-14. között szervezett szeminárium anyaga. Közzétette: *Bírósági Határozatok* mellékleteként kiadott *Emberi jogi füzetek* 1998. évi 2. száma. A szerző az alábbi esetre hivatkozik: Jean Carbonnier, a Nimes-i Fellebbviteli Bíróság, 1967. június 10. D. 1969. 366.

korlása céljából kívánják közösségüket létrehozni. Másrészről ez a fogalom meghatározás a törvény végrehajtása során számtalan problémát okozna az eltérő értelmezési lehetőségek miatt.

Az elképzelésből azonban törvény, mégpedig sarkalatos (kétharmados) törvény lett. A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2012. január 1. napján hatályba lépett 2011. évi CCVI. törvény 6. §-a így szól:

A vallási tevékenység olyan világnézethez kapcsolódó tevékenység, amely természetfelettre irányul, rendszerbe foglalhatóval rendelkezik, tanai a valóság egészére irányulnak, valamint az erkölcsöt és az emberi méltóságot nem sértő sajátos magatartáskövetelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja.

Önmagában nem tekinthető vallási tevékenységnek a) a politikai és érdekérvényesítő, b) a pszichikai vagy parapszichikai, c) a gyógyászati, d) a gazdasági-vállalkozási, e) a nevelési, f) az oktatási, g) a felsőoktatási, h) az egészségügyi, i) a karitatív, j) a család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, k) a kulturális, l) a sport, m) az állat- környezet- és természetvédelmi, n) a hitéleti tevékenységhez szükségesen túlmenő adatkezelési, o) a szociális tevékenység.

E szakasz első bekezdése összefogva tartalmazza a vallás és a vallási tevékenység fogalmát, ugyanis a vallási tevékenység mellett a vallás meghatározását is adja, amikor is a vallási tevékenységet pontosan meghatározott világnézethez kapcsolja, így e törvényi meghatározás szerint a vallás olyan világnézet, amely természetfelettre irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére irányulnak, valamint az erkölcsöt és az emberi méltóságot nem sértő sajátos magatartáskövetelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja. Ezzel pedig pozitív meghatározását adja immár jogszabályi formában a jog által értelmezett vallásfogalomnak. Teszi ezt akként, hogy a preambulumában kifejezi azt a szándékát, hogy e törvényalkotással tekintettel van az állam világnézeti semlegességére és a felekezetek közötti békés együttélésre való törekvése.

A fenti törvényhozással hatályon kívül helyezett 1990. évi IV. tv. hatálya alatt az állam és az egyház elválasztásának alkotmányi rendelkezését az Alkotmánybíróság 4/1993. (II. 12.) határozatának A/I. c) pontja úgy értelmezte, hogy „az állam és az egyház elválasztásának elvéből az következik, hogy az állam *nem foglalhat állást hitbéli igazságok kérdésében*. Mindebből következik – ami másrészről az alkotmány 70./A §-ából is adódik –, hogy az államnak az egyházakat egyenlőként kell kezelnie. *Mivel az állam éppen azokban a tartalmi kérdésekben nem foglalhat állást, amelyek a vallást vallássá teszik, a vallásról és egyházzal csak elvont, minden vallásra vagy egyházra egyaránt alkalmazható keretszabályokat* alkothat, amelyek révén ezek a semleges jogrendbe illeszkednek, *s tartalmi kérdésekben a vallások és egyházak önértelmezésére kell hagyatkoznia. Ezért a vallásszabadságnak csakis nem-vallási s így nem specifikus, hanem mindenkire, illetve bármely más kiegészítésből fakadó, de hasonló cselekvésre is érvényes korlátai lehetnek.*” [Kiemelések tőlem – Sz. B.] Mindezekből pedig – álláspontom szerint – csak az a következtetés vonható le, hogy állami törvény nem ad-

hat vallásfogalmat. Schanda Balázs (más helyen) a probléma megoldási lehetőségeit elemezve – korábbi javaslatai előterjesztésekor – még a következőket írta: „Tudatában kell lenni annak, hogy a törvénymódosítás – és általában a jog – eszközei korlátozottak: a sokak által tapasztalt problémák jelentős részére jogi megoldás nincs, illetve a jogalkotás nem adhat megoldást. Így a vallásszabadsággal való visszaélés az egyházi státusz újrászabályozásával nem előzhető meg: amennyiben ilyen, különböző jogszabályokat sértő esetek előfordulnak, akkor illetékes hatóságoknak és bíróságoknak az adott ügyekben el kell járniuk.” Helytállóan fogalmazza meg ugyanakkor azt is, hogy a felmerülő problémák kezelésére az eljárni jogosult hatóságok nem kellően felkészültek, de azzá tehetők, így hatékony hatósági működéssel a problémák kezelhetők, felszámolhatók.⁴⁵ A 2011. évi CCVI. törvény vallásfogalmat adó bevezetése azonban felülírta ezt az álláspontot is. Nem vitatva a jogalkotó egyértelmű jogi szabályozásra történő jószándékát és az ennek értelmében alkalmazott szövegezését, a jogi szabályozás alkotmányosságának kérdése továbbra is fennáll.

A 6/2013.(III.1.) AB határozat VI.124. bekezdésében utal az Alaptörvény negyedik módosításával hatályát veszített alkotmánybírószági határozatok tartalmi továbbélésére, amikor rögzíti: „Az Alkotmánybírószág gyakorlata értelmében, ha az Alkotmányban szabályozott valamely alapelvet vagy alapjogot szöveggel vagy tartalmilag azonosan szabályoz az Alaptörvény is, és az egyéb körülményekben sem következett be olyan alapvető változás, amely a korábitól eltérő tartalmú értelmezését indokolná, az Alkotmánybírószág fenntartja az adott rendelkezés tartalmával kapcsolatos gyakorlatát.” És mivel az Alkotmány és az Alaptörvény vallásszabadságra vonatkozó rendelkezései lényegében azonos tartalmúak, a korábbi határozatok elvi megállapításai tovább élnek. Ez jelenik meg a 27/2014. (VII. 23.) AB határozatban is, amely lényegében átvette, ezáltal meg is erősítette a 4/1993 (II. 4) AB határozat, valamint a 8/1993 (II. 27.) AB határozat állam és az egyház elválasztásáról, valamint az állam semlegességéről vallott felfogását.

Ami pedig alapkérdésünk megválaszolását illeti: álláspontom szerint elegendő lenne a nem vallásinak minősülő tevékenységi körök megfogalmazása a vitatható s ebből következően állandó vita tárgyát képező vallásfogalomnak mint viszonyítási alapnak a meghatározása helyett. Nem feledhetjük azonban, hogy ezzel a negatív megközelítéssel is valamiféle vallásfogalmat határozunk meg.

Absztrakt

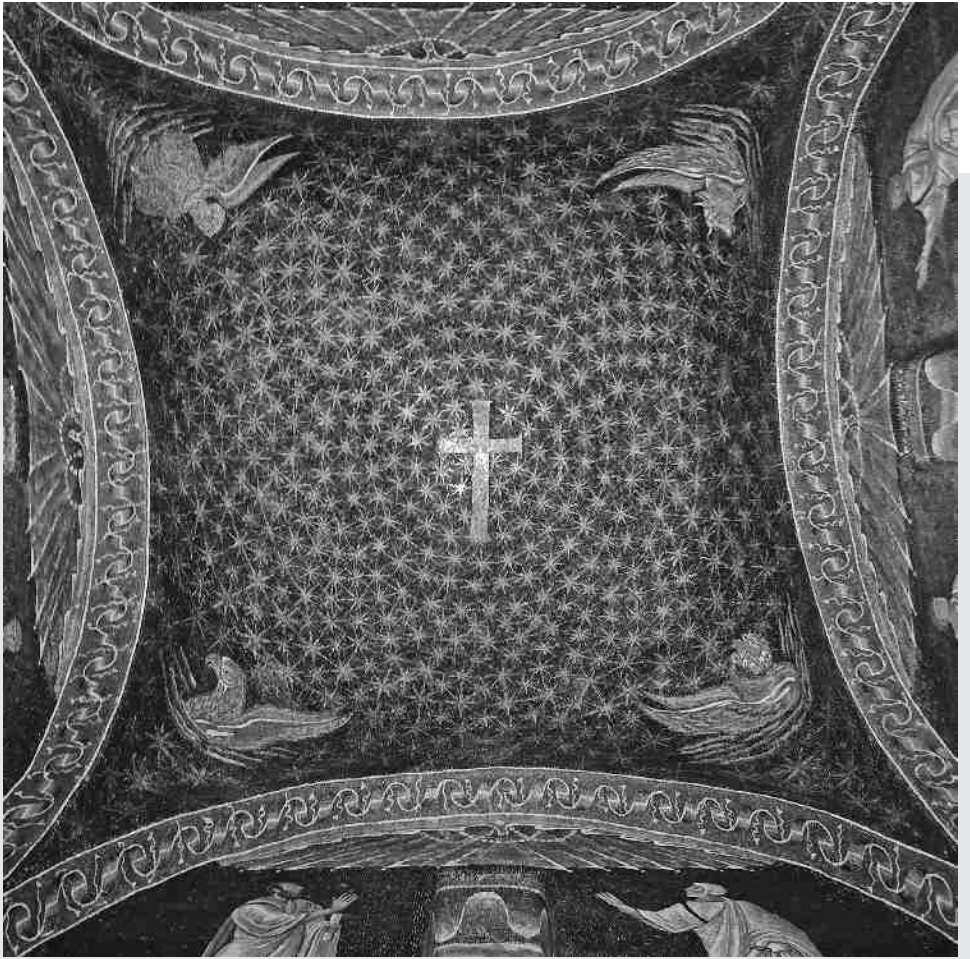
A vallásszabadság jogát sok szerző az emberi jogok anyajogának tekinti. Ebből következően az ember személyéhez kapcsolódó jogoknak a jogi szabályozásban megjelenő változatai, a gondolat szabadsága, a lelkiismereti szabadság, a vallás szabadsága, a véleménynyilvánítás szabadsága szoros kapcsolatban vannak egymással. Az egyes jogok értelmezésének változásai így kihatással vannak a többi emberi jogra is. Ezért a 21. század egyre szélesebb körben elterjedő mozgalmi, mint például a woke mozgalom

45 SCHANDA: Szakmai koncepció, 10–17.

és a belőle következő „mindent eltörölni” követelés különösen indokolttá teszi a hivatkozott alapjogok tartalmának rögzítését, és a gyakorlatban történő következetes érvényesítését. A tanulmány erre kívánja felhívni a figyelmet.

Abstract

Many authors consider the right to religious freedom to be the root of human rights. Consequently, the versions of rights linked to the person in the legal system, freedom of thought, freedom of conscience, freedom of religion, and freedom of expression, are closely linked. Changes in the interpretation of certain rights thus have an impact on other human rights. Therefore, the increasingly widespread movements of the 21st century, such as the woke movement and the resulting demand to “cancel culture” movement, make it particularly necessary to define the content of these fundamental rights and ensure that they are consistently applied in practice. This study aims to draw attention to this.

PRÉDIKÁCIÓS TÁRHÁZ

BARNÓCZKI ANITA

„Hozd ki a népet, amely vak, pedig van szeme, és süket, pedig van füle! Gyűljön egybe minden nép, jöjjenek össze a nemzetek! Ki tudja közülük megmondani és tudunkra adni, hogy mi volt régen? Allítsák elő tanúikat, bizonyítsák igazukat, hogy aki hallja, azt mondja rá, úgy van. Ti vagytok a tanúim – így szól az Úr – és az én szolgám, akit kiválasztottam, hogy megismerjetelek és higgyetek bennem, és megértsétek, hogy csak én vagyok. Elöttem nem lett Isten, és utánam sem lesz.”

„**Kegyelem néktek** és békesség, attól, aki van, aki volt, és aki eljövendő.”

Fennállva: **24. zsoltár 1-2.** *Az Úr bír ez egész földdel*

„Akik az Úrban bíznak, olyanok, mint a Sion hegye, amely nem inog, hanem örökké megáll... Tégy jót, Uram, a jókkal, az igaz szívűekkel. A görbe útra térőket pedig juttassa az Úr a gonosztevők sorsára. Békesség legyen Izraelben!”

Énekeljük a **183.** énekünket valamennyi (6) versével – *Akik bíznak az Úr Istenben*

„Isten igéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, mélyre hatol, az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválasztásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait. Nincsen olyan teremtmény, amely rejtve volna előtte, sőt mindenki meztelen és fedetlen az ő szeme előtt. Neki kell majd számot adnunk.”

Halljátok hát Isten Igéjét, amint azt a **Zsoltárok könyve 12.** fejezetéből olvasom előttem.

Feleljünk Istenünk megszólító szavára! **Imádkozzunk!**

Segíts, Urunk! Elfogytak a kegyesek. Megfogyatkozott bennünk a kegyesség. So-

Barnóczki Anita

IGEHIRDETÉS JÁNOS EVANGÉLIUMA 12,37-50 ALAPJÁN

kan vannak a kegyetlenek. Nagy bennünk a kegyetlenség. Eltűntek a hívek az emberek közül. Eltűnt a hűség belőlünk. Irgalmazz nekünk!

Segíts, Urunk! Nagyon mondó emberek vesznek körül. Fáj a hazugságuk, fáj a hazug voltuk. Sokat beszélő és semmitmondó emberekké váltunk mi, és fáj, hogy azt hazudjuk, azok vagyunk, akik nem is vágyunk lenni, csak tudjuk, minek kellene látszanunk. Irgalmazz nekünk!

Segíts, Urunk! Szégyen, hogy azt mondogatják, győzik nyelvvel, szavaik által uralkodnak a helyzeteken, kibeszélik magukat bármiből, rábeszélnek bárkit bármire. Szégyen, hogy csak beszélünk Rólad, hivatkozunk rád, de Igédet élni nem akarjuk, belenézni a szabadság tökéletes törvényébe vonakodunk. Irgalmazz nekünk!

Segíts, Urunk! Azzal kérkednek, azt mondják, ki lehetne úrrá rajtuk, ki győzhetné le őket? Azt csak mondjuk, te vagy az Úr, de önmagunkban bízunk, saját eszközeinkkel ügyeskedünk. Beszélünk böjtről, de az elesettekkel nem törődünk. Beszélünk nyájad szolgálatáról, de önmagunkat legeltetjük. Irgalmazz nekünk!

Segíts Urunk! Bűnösök vesznek körül. Az alávalóságot magasztaljuk – mi. Irgalmazz nekünk!

A Te Igéd tiszta. A te beszéded igaz. Te magad Igaz vagy. Szent. Hogyan állhatnánk meg jelenlétedben?

Te magad döntöttél így, Te magad jössz közel. Jézus áldozata által, értünk vállalt halála és feltámadása által. Érte kérünk: tekints Rá Atyánk, tekints Krisztusunkra és könyörülj rajtunk. Adj halló fület. Adj látó szemet. Adj értő szívet. Szólj hozzánk!

Igehirdetésre készülve, az Ige hallgatására készülve fennálva énekeljük:

204/1-2 Krisztusom, kívüled nincs kihez járulnom

Textus: János evangéliuma 12, 37-50

Szeretem János evangéliumát, és húsvétra készülve kifejezetten szeretem János evangéliumát olvasni. Ezekben a napokban azonban, különösen az elmúlt két hétben furcsa volt. Rengeteg áthallást éreztem a minket körülvevő aktualitásokra, politikai és egyházi helyzetre nézve. Ezért szorongva gondolkodtam a mai alkalomról is, és próbáltam kitérni a textus elől. Jelzem, Zakariás sem könnyebb ebből a szempontból. Kérdezgettem is, miért hoz engem Isten ilyen nehéz helyzetbe? Miért éppen ez a két könyv van kijelölve? Sokat kérdezgettem. Aztán rájöttem. Ez a kérdés csak addig nehéz, amíg másra akarom alkalmazni az Igét. Amíg úgy érzem, a textus nem rólam szól, hanem másokról, akiknek vagy akikkel kapcsolatban szívesen üzenném is... Aztán rájöttem: így nincs értelme Szentírást olvasni. Sem ma, sem máskor. Hiszen az Ige nem másról szól, és nem másnak szól, hanem nekem. Így tehát előljáróban ez az első üzenet: az Ige neked szól, neked kell beletekinteni, neked kell hozzá viszonyulni, tőled vár választ, a te életedben akar változást. Mondom magamnak. És nektek. Szóljon Zakariás könyvéből, a Zsoltárokból, vagy éppen a János 12-ből.

Bonhoeffer *Etikája* sajátos iránymutatást ad ebben a kérdésben: Az egyház „az a közösség, amelyben a világ közepette Jézus a maga alakját megvalósítja. Ezért van az,

hogy az egyéni és közösségi megújulásnak egyetlen helye az egyház. Az élő Krisztus jelenlétének jele, hogy vannak emberek, akik a Jézus Krisztustól történt elpártolás tudatát nem csak abban az értelemben tartják ébren, hogy azt mások esetében konstatálják, hanem úgy, hogy az elpártolásban magukat tartják vétkesnek. Bűnvallásuk nem úgy történik, hogy oldalra pillantgatnának bűntársaikra. Szigorúan exkluzív bűnvallás ez, minden vétket magára vesz. Ahol még számolgatnak és mérícskélnek, ott az öngazolás természetlen morálja lép a Krisztus alakja előtti bűnvallás helyébe.”

A felolvasott igazságszöveg tulajdonképpen két napi adag. A mai szakasz önmagában szerintem nem értelmezhető, hiszen Jézus történetében egy szakaszhatár: lezárulnak Jézus nyilvános tanításai, és mintegy összefoglalja, sűríti az eddigieket, és szembesíti az elbeszélésbeli hallgatókat, János gyülekezetét a templom lerombolása után, és szembesíti a mindenkor keresztyén olvasót a lényeggel. Tulajdonképpen az evangélium proológusától a legelső versőtől kellett volna végigolvasnom egyben, hogy megsejthessünk valamit jelentésének gazdagságából, vagy legalább a 9. fejezettől (a vakon született meggyógyításától), vagy esetleg a 11. fejezet elejétől, Lázár feltámasztásától. De ki hallott már 100-150 verses textustól? Ennek a dilemmának is van egy üzenete: elindult a végső, nagy örvénylés, már nem lehet szép nyugodtan Jézus egy-egy mondatán elmerengeni, egy-egy csodatételének örvendezni, esetleg csöndben hátat fordítani neki, és vállat rántani, hogy nem érdekel. Jézussal van tele minden, nem lehet kitérni előle, viszonyulni kell hozzá, véleményt kell alkotni róla, állást kell foglalni. Hinni benne és követni. Hinni benne, de nem követni. Nem hinni benne. Egyet nem lehet már: nem tudomást venni a létezéséről, csodáiról, tanításairól.

János ezt az örvénylést mutatja be, az egyre gyorsuló folyamatokat, a nagyhét nyitányát. Egy hosszú pillanat innentől kezdve minden.

Legalább felidézés szintjén induljunk el együtt gondolkodásunkban Lázár feltámasztásától. Egy ember feltámasztása, ami a másik halálához vezet. Amikor Jézus feltámasztja Lázárt, tudja ezt. Tudja, hogy amit tesz, annak ez lesz a következménye. És megteszi. Ehhez a csodához pedig viszonyulni kell valahogy. Negyednapos. Büdös. Halott. Saját lábán, elevenen kijön a sírból jelentős tömeg szeme láttára, hiszen ott voltak mind, akik a nővéreket vigasztalni mentek. Az élet és halál, a halál és örök élet, a feltámadás és az élet adják tehát a kontextust: amikor textusunkat érteni próbáljuk, ezeket kell látnunk a háttérben. (Képek egymásra csúsztatása)

Az evangélium ezt jegyzi fel: „Ekkor sokan hittek benne azok közül a zsidók közül, akik elmentek Máriaéhoz, és látták, amit Jézus tett. Némelyek pedig közülük elmentek a farizeusokhoz, és elmondták nekik, mit tett Jézus.” Bár logikátlanak tűnik ez utóbbi magatartás, mégis emberi. Megvan a földi tájékozódásom, az érdekeim, a félelmeim, a hasznaim, ehhez alakítom a történetet. Így Jézus nem messiás, hanem felforgató. Ugyanazt látták. Ugyanazt tapasztalták. Mindenki nézi Jézust, de nem mindenki látja meg, ki Ő. Mindenki hallja, de nem mindenki hallja meg, érti meg. Attól függ, honnan nézik, miért nézik.

Aztán látunk egy gyors Nagytanács-ülést. A megdöbbenő: nem vitatják a csodajeleket. Tudnak róla, elismerik: ez az ember sok jelt tesz. De nem a csoda oká-

ra, céljára, megvalósítójára, üzenetére figyelnek, hanem arra, hogyan hat ez rájuk? De nem az örök élet és a halál kontextusában. Az itt-és-mostba szorulva teszik ezt. A főpapok. Az írástudók. Akiknek tudniuk kellene. Látniuk kellene. Vezetniük kellene a népet. És akiket összesen annyi érdekel, hogy őket hogyan érinti az, amit Jézus tesz. A hatalmukat. A státuszukat. (Nincs ez olyan távol tőlünk, mint gondoljuk. Kicsit több hatalom, kicsit több anyagi juttatás, megszokott életszínvonal, világhoz szabott elvárások, és máris ott tartunk, hogy csoda is történhet mellettünk, de inkább ne, ha ez hátrányt jelentene anyagi javainkban, tekintélyünkben, hatalmunkban.) A rómaiakra hivatkoznak, hogy majd jönnek, és elveszik tőlük a templomot és a népet. (Mert az az övék, és nem Istené!) Mellesleg jegyzem meg: hiába ölik meg Jézust, ez 70-ben megtörténik. Kajafás közöttük a rutinos versenyző. Annyira bízik hatalmában és politikai érzékében, hogy még a nagytanáccsal is fentről beszél: „ti nem tudtok semmit”. (Papi kísértés, hisz mi vagyunk a mindentudók. Vagy nem.) De milyen jó, hiszen attól a naptól legalább egyetértés van közöttük. Ami szép dolog. Az egyetértés. Csak abban, hogy Jézust megölik. Aztán majd már Lázárt is, hisz Lázár léte maga a bizonyágtétel Jézusról: „én vagyok a feltámadás és az élet”. Erős bizonyágtétel, sohan vele akarnak találkozni. Még elveszi a népet, oda a megélhetés. Még lelepleződik istentelenségünk. Egy ölés, két ölés. Jó okkal zárójelbe tehető bármelyik parancsolat. (Nincs ez olyan távol tőlünk, mint gondoljuk: jó okkal félreteszünk parancsolatokat, vagy egyszerűen csak olyan igéket válogatunk önigazolásként, melyek első látásra alámankózzák ingatag érvelésünket cselekvéseink és vélekedéseink mentegetésére. Jó okkal, szent céllal kővé változtatjuk az Igét, hogy megkövezzük vele azt, aki másként mer beszélni, mint ahogy mi szoktunk. Jó okkal, szent céllal saját önző ügyeinkre írjuk rá, hogy ez az evangéliumi igazság.)

Ezek után megtörténik Jézus megkenetése, majd bevonulása Jeruzsálembe, a farizeusok pedig egyre idegesebbek: Íme, a világ őt követi. (Oda a tekintély, oda a hatalom, oda a státusz, oda a megélhetés.) Közben Jézus tanít még, mondatonként is élet-halál mélységű tanításokat mond, utat mutat, örökséget oszt: Őt az örök élet kontextusa érdekli. A világhosszág és sötétség kontextusa. Szemben azokkal, akikről János így ír: „a vezetők közül is sokan hittek benne, csak nem merték megvallani hitüket a farizeusok miatt, nehogy kizárják őket a zsinagógákból”. Hiszen zsinagógába járni kell. Ott résztvenni kell. Ezek az isteni parancsok, amelyeknek engedelmeskedni kell. Vagyis akik nem vallják meg a hitüket, azok az Istennek engedelmeskedők. Egyik oldalon Jézus Igehirdetése és csodákkal megerősített bizonyágtétele, másik oldalon a hagyományokon alapuló Isteni törvényre hivatkozás. Istenre tekintés nélkül. Földszintes látásmóddal. Földszintes tájékozódással. A valós indok is itt van ám: „többre becsülték az emberektől nyert dicsőséget, mint az Istentől nyerhető dicsőséget”. A legfontosabb, a kiindulási kérdés: mit fognak rólunk gondolni az emberek? Ismerős kérdés, ismerős tájékozódás.

Lehet tehát a hatalom, az egzisztencia a tájékozódási alap, és lehet az emberektől nyert dicsőség. Mindegyik vakság, ahogyan Ézsaiást idézi János. Vak szem, kemény szív, nincs megtérés, nincs gyógyulás. Ha Jézust meglátni akarom, érteni akarom, ha

azt keresem, mit akar nekem mondani, ha nem a hasznaimat keresem, nem a félelem motivál, akkor nem csak nézem. Ígérete szerint látom is. Ha a félelmeimmel foglalkozom, javaimmal foglalkozom, tekintélyemmel és dicsőséggemmel, pozíciómmal foglalkozom, akkor nézhetem. Ígérete szerint nem fogom látni, még akkor sem, ha halottak támadnak fel a szemem előtt.

És még egyszer ebbe az örvénylésbe belekiált Jézus: Fel lehet benne ismerni azt, akit az Atya küldött. Cselekvéseiben fel lehet ismerni az Atya cselekvését, szavaiban az Atya kijelentéseit. Fel lehet benne ismerni a világosságot. A kijelentés világossága megszabadít a sötétségtől. A Jn 1-ben is ezt olvassuk: „Az Ige volt az igazi világosság, amely megvilágosít minden embert: ő jött el a világba. ¹⁰A világban volt, és a világ általa lett, de a világ nem ismerte meg őt: ¹¹a saját világába jött, de az övéi nem fogadták be őt. ¹²Akik pedig befogadták, azoknak hatalmat adott arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazoknak, akik hisznek az ő nevében”.

Vagy erősít az Ige, vagy kárhoztat. Vagy üdvözít, vagy elítél. A felelősséget állítja János a középpontba. Vagy. Vagy. Ebben az esetben nincs „és”. Ahogyan János első levelében olvassuk: „Ne szeressétek a világot, se azokat, amik a világban vannak. Ha valaki a világot szereti, nincs meg abban az Atya szeretete. Mert mindaz, ami a világban van, a test kívánsága és a szemek kívánsága. A világ elmúlik, és annak kívánsága is, de aki az Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké... Senkiben sincs meg az Atya, aki tagadja a Fiút. Aki vallást tesz a Fiúról, abban az Atya is megvan... Ha bennetek marad az, amit kezdettől fogva hallottatok, ti is az Atyában és a Fiúban maradtok.”

„Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget”. Patakon ez egy természetes válasz lehet.

Imádság:

Valamiért imádkozunk. Valamit akarunk. Valamiért keresünk téged. Valamit akarunk. Dolgok. Vágyak. Gondok. Bánatok. Megoldások. Erők. Én.

Keresünk. Látni szeretnénk. Tapasztalni. Megélni jelenléted. Csak hát annyiszor valamiért akarjuk ezt, valami többet is remélünk, valami megfoghatót magunknak.

Köszönjük, hogy közöttünk vagy. Világosság vagy. Adod önmagad. Adod a fényt. Az utat. Az üdvösséget. Szeretnénk kimondani: elég vagy nekünk, és nem kérünk most magunknak jelenléted mellé még egy kis „plusz ajándékokat”. Elég vagy nekünk mindenre.

Legyen így. Maradjon így. Így maradj velünk. Közösségünkkel. Szeretteinkkel. Egyházunkkal. Egyházunk vezetőivel. Légy nekünk elég. Ne akarjunk mást. Hogy ne mást találjunk helyetted. Hogy látván lássunk. Maradj velünk.

Segíts bennünket, hogy dicsőségedre élhessünk. Jézus Krisztusért.

Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved

Jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod,

amint a mennyben, úgy a földön is

A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma

És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik ellenünk vétkeztek

És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól

Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség.

Áldás: Féljétek az Istent, és Néki adjatok dicsőséget!

617/1-4 A mi szívünk csak Tehozzád

” IDŐVONAL

SZATHMÁRY BÉLA

Tisztelt Emlékező Gyülekezet!

Szathmáry Béla

EMLÉKBESZÉD FINKEY FERENC RŐL

Születésének 125. évfordulója alkalmából 1995. októberében Sárospatakon tartottuk az első hivatalos megemlékezést a kiváló jogtudós, egyetemi tanár, bíró és végül pályáját koronaügyészként záró Finkey Ferencről. A Finkey család a XVIII-XIX. század során számos nagyműveltségű lelkipásztort, tanárt adott a magyar kultúrának. Az életrajzi adatokból egy kivételesen nagyívű életpálya bontakozik ki előttünk. Finkey Ferenc, Finkey Pálnak a sárospataki gimnázium tanárának a fia, 154 évvel ezelőtt 1870. január 30-án született Sárospatakon. Gimnáziumi és jogi tanulmányait Patakon végezte, a jogakadémia utolsó félévének kivételével, melyet a Kolozsvári Egyetemen hallgatott, ahol letette a jogtudományi szigorlatokat. 23 éves korában lett a Sárospataki Jog- és Államtudományi Akadémia előbb helyettes tanára, majd az 1894. évi őszi egyházkerületi közgyűlés rendes jogtanárrá választotta a büntetőjogi tanszékre. 1896-ban Kolozsvárot megszerezte az egyetemi magántanári képesítést és Budapesten az ügyvédi oklevelet.

A jogakadémián oktatással és a büntetőjogtudomány alkotó művelésével eltöltött csaknem két évtizede után Finkey Ferenc életének egyik legjelentősebb fordulata következett be. Tudományos munkásságának elismerésül 1912-ben az ország akkori második tudományegyeteme, a Kolozsvári Egyetem meghívta az újonnan felállított büntetőeljárásjogi tanszékre egyetemi tanár minőségben. Háromévi működése után a kultuszminiszter felkérésére átvette az akkor alapított pozsonyi egyetem büntetőjogi tanszékének vezetését. Rövidesen a jogi fakultás dékánja, majd a bölcsészeti és az orvostudományi kar megszervezése után az egyetem rektora lett.

Az első világháború után bekövetkezett békekötés, az ország területének megcsonkítása derékba törte a magyar alapítású pozsonyi

egyetemet. 1921 őszén a pozsonyi egyetem Pécsre költözött, de ott Finkey számára nem volt hely, de a 1921-ben a Szegedre költözött kolozsvári egyetem jogutódja meghívta a büntetőeljárásjogi tanszékre. Miután Szegeden nem tudott lakást kapni, kétévi működés után, 30 évi jogtanári pályáját befejezve, elfogadta a Kúria mellett működő koronaügyész által felkínált koronaügyész-helyettes állást. Hét évi működés után kúriai tanácselnökké, bíróvá, majd újabb négy év után 1935-ben koronaügyésszé nevezték ki. Ebben a minőségben az országgyűlés felsőházának tagja lett. 70. életének betöltésével nyugdíjazását kérte és 1940. február 28-án, 47 évi közszolgálatát befejezve nyugalomba vonult. 1945. áprilisában – budapesti lakásának megsemmisülése miatt – feleségével együtt visszaköltözött Sárospatakra, ahol 1949. január 23. napján hunyt el.

Finkey Ferencet a Magyar Tudományos Akadémia még mint sárospataki jogtanárt 1908-ban levelező, majd 1929-ben rendes, 1938-ban pedig tiszteleti tagjává választotta, a Szegedi Egyetem 1940-ben díszdoktori oklevéllel tüntette ki.

A tiszta gondolkodású, az igazság mind szélesebb körű felderítéséért, a humánus jogszolgáltatásért kezdettől fogva síkra szálló fiatal sárospataki jogász a jogi oktatást tartotta elsődleges hivatásának, s ebben a jogbölcseleti alapon álló gyakorlati ismeretekre is hangsúlyt helyező módszertant tekintette elsődlegesnek.

Példaképe nagy elődje, Kövy Sándor, Kossuth Lajos és Szemere Bertalan tanára volt. Oktatói hitvallása volt, hogy „Nem elég szép előadásokat tartani, nem elég a jogi fogalmakat, így a büntetőjogban a megtorlást és megelőzés eszméit vagy a kísérlet és részesség szép dogmatikai kérdéseit heteken, talán hónapokon keresztül tudományosan fejtegetni, hanem a hallgatóságot rá kell kaptatni, hogy a jogintézményeket ne csak hírből, de a maguk valóságában, az életből ismerje meg. Ezt a jogi oktatásügyi programot hallgatóimmal tényleg minden úton-módon igyekeztem megvalósítani. Előadásaim alatt azért nem értem be a minél szebb és vonzóbb szavakkal, a régi stílusú szavaló módszerrel, hanem kezükbe adtam a büntetőtörvénykönyvet, a büntető perrendtartást, megtörtént bűneseteken keresztül világitottam meg a dogmatikus kérdéseket.” A kolozsvári egyetemen Finkey és tanártársai 1912-13-ban készítették az első joganyag-gyűjteményt, aminek mintáját a Finkey által a perjogi előadásra szolgáló tantermében berendezett kriminalisztikai gyűjtemény szolgáltatta.

Különösen fontosnak tartotta a gyakorlati ismeretek megszerzését a büntetés-végrehajtás területén: „Ma a jogi oktató célja a gyakorlati élet számára képzett jogászokat, bírákat, ügyészeket, ügyvédeket nevelni, egy olyan fontos jogágban, mint a börtönügy, mindenesetre alapos elméleti ismereteket kell szereznüök, az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásának megértésére pedig legcélravezetőbb, s elengedhetetlen tanügyi eszköz egy fegyház, fogház és egy javítóintézet megismerése.”

Megdöbbenőnek tartotta, hogy gyakorló jogászok nem hallottak a rabmunka részleteiről, az élelmezésről, egészségügyről, vagy a börtönépítésről. Az pedig egyenesen „tűrhetetlen” – írta – hogy egy ügyész egy fogház felügyelőjévé lesz úgy, hogy modern intézetet látott volna. Ő maga tanítványait elvitte a váci, lipótvári, illavai és a munkácsi fegyházakba és az aszódi javítóintézetbe. Rendszeresen járt hallgatóival

Sátoraljaújhelyen és Budapesten büntető tárgyalásokon, és ösztönözte őket az önálló részvételre is.

Finkey Ferenc a büntetőjogot tágan értelmezte, ide tartozónak tekintette a büntető anyagi jogot, perjogot és a büntetésvégrehajtás jogát is. Tudományos pályája büntetőjogi dogmatikával indult. „Az egység és a többség tana a büntetőjogban” című, 1895-ben megjelent művével habilitált 25 éves korában, s lett magántanár 1896-ban. Ugyanebből az évből származik „A büntetőjog alapjai” a székfoglaló értekezése, melyet a mai napig alapl műveknek tartott tudományos publikációk sora követett.

Tankönyvírói munkássága kimagasló. Perjogból 1899-ben jelent meg „A magyar büntető eljárás tankönyve” első kiadása. E munkájában az Emberi Jogok Európai Egyezménye 6. cikkének valamennyi lényeges rendelkezése az alapelvekben már fellelhető. Anyagi büntetőjogból 1902-ben jelent meg „A magyar büntetőjog tankönyve”, majd 1914-ben a legnagyobb terjedelemben (907 oldal) a negyedik kiadású tankönyve. Ezek a tankönyvek felölelték a büntetőjognak mind az általános, mind a különös részi anyagát.

Finkey volt az, aki elvégezte a magyar büntetésvégrehajtás tudományos megalapozását, s lerakta a magyar börtönügyi tudomány alapjait. Első jelentős munkája e tárgykörben az 1904-ben megjelent „A börtönügy jelen állapota és reformkérdései”. Akadémiai székfoglaló értekezését 1930-ban „A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt” címmel tartotta. Az 1933-ban megjelent „Büntetéstan problémák” című munkája még ma is a magyar büntetéstan, börtönügyi irodalom egyik legszínvonalasabb alkotása.

Finkey munkáiban foglalkozik a nevelhetőség, „nevelhetetlenség” kérdésével is. E kérdésben az indeterminizmus álláspontját vallja. Abból indul ki, hogy az ember jelleme és egyénisége nem adott a születésnél, ezért a jellem változtathatatlanágának elméletét visszautasítja. „Sohasem szabad még a bűnözésben nevelkedett, romlott erkölcsű egyénekkel szemben sem feladni a reményt, hogy őket is a rendszeres testi, értelmi és erkölcsi edzés útján jobb emberré, szorgalmas, munkaszerető, rendes emberré tudjuk kifaragni.” – írja.

Finkey különbséget tesz a javítás és a nevelés között. A nevelésnek Finkey szerint három területe van: a testi, az értelmi és az erkölcsi nevelés. Nagyon fontosnak tartja, hogy az elítélt olvashasson, működjön könyvtár, kapjon újságot, tanulhasson. Szorgalmazza a rendszeres, előre meghatározott program szerinti előadásokat. Üdvözlí az Egyesült Államokban létrejött börtönújságot és annak hatására az első magyar „fogházi újságot”, mely Bizalom címmel 1929-ben Vácott jött létre. Fontosnak tartja a test ápolását is, mint közegészségügyi követelményt, „amit a raboktól nem szabad sajnálni, sőt pont arra tekintettel, hogy azok nagy része a szabad életben a legelemibb egészségügyi szabályokkal sem törődtek, ezeket módszeresen rá kell szoktatni a testápolási szabályokra. Ez nem fényűzés, hanem a nevelés elemi szabálya.”

Amint azonban hangsúlyozta Finkey Ferenc az elmélet és a gyakorlat egészséges összhangját, úgy nagy súlyt helyezett a büntetőjogi alapok megértéséhez szükséges jogbölcseleti, elméleti képzésre is. Finkey szerint az igazságosság és a szükségesség

eszméje képezi a büntetőjog alapvető elvét és egyúttal a büntetőjog bölcsészeti alapját. A mai tételes jog és tudomány vezéreszméi pedig a megtorlás, s az annak alapját képező egyéni felelősség, a megelőzés, vagyis a társadalmi védekezés, az egyéniesítés és az emberiesség. Az igazságosság és a szükségesség (hasznosság) viszonyát illetően úgy foglalt állást, hogy ezek nem zárják ki, sőt feltételezik, illetőleg kiegészítik egymást.

A Sárospataki Református Kollégium, tisztelegve korábbi tanítványa és oktatója előtt, kiemelten a Tudományos Gyűjtemények, továbbá a büntetésvégrehajtás – a fogvatartottak munkáját is jelentős mértékben igénybe véve – Finkey Ferenc születésének 150. évfordulójára készülve digitalizált formában közzé tette valamennyi alapművét.

A mai nap rá és munkásságára emlékezve hajtunk fejet a hazai tudományos életünk kimagasló alakja előtt elhelyezve az emlékezés koszorúját itt a sárospataki református temetőben síremlékén. Azon a síremléken, amelyet a Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön az elmúlt évek során a szűkös források ellenére is megújított és folyamatosan jó karban tart. Köszönet és hála érte!

RECENZÍÓK

CSEMŐS JÓZSEF
HORVÁTH ORSOLYA
SZATMÁRI EMÍLIA
VASS TIBOR

MARK R. LAASER: *Gyógyulás a szexuális függőség sebeiből*
(Kolozsvár, Koinónia – TIREK, 2023)

Csomós József

AZ IRGALOMRA SZORULÓ EGYHÁZ RECENZIO MARK R. LAASER: GYÓGYULÁS A SZEXUÁLIS FÜGGŐSÉG SEBEIBŐL C. KÖNYVÉRŐL

Amikor az irgalmas samaritánusról szóló példázatában Jézus bemutatja a kétféle emberi mentalitást, akkor valójában kétféle jövőképet vázol fel a félig agyonvert és kirabolt áldozat számára. Ez a kétféle jövőkép az, ami láthatóvá és kézzelfoghatóvá válik a bajba jutott embert körülvevő reakciókban, hiszen a pap, a lévita és maga a samaritánus is ennek az embernek a jövőjéről döntenek. Míg az előző kettő a félig halottat látja, és így nem érinti meg, ezzel csakugyan megpecsételve a haldokló történetét, addig a harmadik a szenvedőben meglátja a félig még élő, és eszerint alakítja az eseményeket. Mark R. Laaser könyve hasonló módon talál rá az Egyházra, amelyik bizonyos kérdésekkel és problémákkal szembesülve és küzdve éppen ilyen helyzetben van: kifosztottan és otthagytan várja, hogy majd valaki meglátja benne vagy a félig élő vagy a félig halottat, és eszerint alakítsa a történet folytatását. A téma, a szexuális függőség, a szexualitás kérdésköre, de általában a függőség kérdése is agyonhallgatott, tipikus „nem szeretem” téma az egyházunkban, ezért tartom kiemelt jelentőségűnek, hogy megjelenhetett magyarul is egy ilyen könyv, ami a papok és lévíták útját talán árnyalni tudja.

A szerző maga is egy gyógyulás útjára lépett függő, aki nem akadémiai magasságból fogalmazza meg véleményét, hanem a saját történetét feldolgozva szeretne másoknak is segíteni. Talán éppen ezért hihetünk neki, mert nyílt, mert őszinte, és mert pontosan tudja, hogy min megy keresztül mind a függő, mind a vele kapcsolatban lévő kisebb és nagyobb közösségek. A könyv egyik nagy erénye, hogy – éppen az érintettség okán – nem tud száraz és tárgyilagos lenni, hanem minden megállapítás

mögött ott van a szerző személyes tapasztalata, akár úgy, mint aki maga is megoldozott ezzel, akár úgy, mint az a tanácsadó, aki sok száz történetet látott és segített újraírni a Krisztusban megtapasztalt gyógyulás lehetőségét kutatva.

A könyv első két nagy szerkezeti egysége alapvető fogalmi tisztázásra törekszik, igyekszik a lényegét megragadni annak a fogalomegyüttesnek, amit a szexfüggőség jelent, különösen is keresztyén és biblikus nézőpontból vizsgálva a kérdést. A téma nagysága miatt nem tud mindent kifejteni, de nem is lép fel ezzel az igénnyel, hiszen a könyv nem egy pszichológiai lexikon, hanem sokkal inkább egy térkép ezen a veszélyes és sötét területen. A szerző úgy beszél a témáról, hogy pontosan tudja, aki kézbe veszi ezt a könyvet, az így vagy úgy, de maga is érintett, s talán a könyv sorait olvasva bátorságot kap ahhoz, hogy elinduljon a gyógyulás útján.

A könyv második fele pontosan ezt célozza meg, és a szerző nagyon konkrét segítséget szeretne adni azoknak, akik úgy döntenek, hogy szembenéznek félelmeikkel, és szeretnének meggyógyulni. A könyv különlegessége, hogy nemcsak egyéni, hanem közösségi szinten is foglalkozni akar a kérdéssel, így a harmadik fejezet egyéni útkeresése teljeseedik ki a negyedik fejezet közösségi gyógyulás témájának a kibontásában. Talán ez az a kérdéskör, ami igazán bátorra és különlegessé teszi ezt a könyvet, és ami talán a legnagyobb ellenállást fogja kiváltani az olvasókban. A Tiszáninneni Református Egyházkerület minden lelkipásztora kapott egy példányt ebből a könyvből, mert a téma nemcsak fontos, hanem nagyon sokszor az eszköztelenségünkkel is szembesülünk akkor, amikor a gyülekezeti tagjaink életében ezek a kérdések előkerülnek. De mi van akkor, amikor a segítő lesz a segített, amikor a könyv szavai és fogalmi meghatározásai nyomán nem valaki jut eszünkbe a ránk bízottak közül, hanem a saját tükröképünk néz a téma kapcsán szembe velünk?! Különösen is nehezen fogyasztható a „Szexfüggő lelkipásztorok és papok” című fejezet (307–330.) a maga tömör és rövid definícióival, és közben mégis azt érzi az olvasó, hogy az igazi gyógyulás csak az őszinte szembenézés árán történhet meg.

Még ki sem jött a könyv, és kézbe sem adtuk, de már többen kritikával illeték, a szokásos tagadásból fakadó bagatellizálás jelszavai záporoztak: Minek ez nekünk!? Látszik, hogy amerikai! Nekik biztos gondjuk van ezzel, de nekünk nincs! Ezeknek nincs Bibliájuk?! Ugyanakkor, ha arra gondolok, hogy az elmúlt tízegy-néhány év hány és hány lelkészváltásánál derült ki a harmadik fél jelenléte vagy a szexuális függőség vagy egyéb függőségi dinamikából fakadó kudarc, akkor azt hiszem, nemcsak aktualitása, hanem reményteljes üzenete is lehet ennek a könyvnek. Ez a könyv nem elítél, hanem egy szenzitív kérdéskört evangéliumi tisztasággal helyez a gondolkodásunk fókuszába, mindvégig szem előtt tartva a Krisztusban gyógyulás lehetőségét. Ugyanakkor azoknak, akiknek megadatott az árnyalni tudás evangéliumi képessége, ha figyelmesen olvassák a könyvet, akkor a „szexuális függőség” kulcsfogalmat tettség szerint lecsérélhetik egyházunk éppen aktuális függőségi viszonyrendszerének egy-egy divatos kifejezésével. Pénzfüggőség, hatalomfüggőség, politikafüggőség: ezek mind-mind olyan betegségei egyházunknak és a benne szolgálóknak, amikben gyógyításra és gyógyulásra várunk.

A könyv egyik legfontosabb gondolata – a gyógyulás lehetőségének állandó hangsúlyozása mellett – a hallgatás és titkolózás feloldásának és a problémákkal való őszinte szembenézésnek a kérdésköre. Csak gondoljunk bele abba, ha ez az egy mondat, „A diszfunkcionális gyülekezetek nem teszik lehetővé a gyógyulást” (334.), olyan súllyal jelenne meg a hétköznapi gyakorlatunkban, mint ahogyan azt a szerző is hangsúlyozza. Esetleg elgondolkoznánk azon kijelentésén, hogy „Egy sérült gyülekezet nagy valószínűséggel olyan lelkipásztort, papot vagy egyházi vezetőt hív meg vagy alkalmaz, aki szintén sérült” (332). És e gondolkodás szerint alakítanánk át a hétköznapi gyakorlatunkat. Ha nem az állandó elhallgatásban és titkolózásban élénk, hanem magunkra vennénk valamit a bonhoefferi bűnvallás módszertanából,¹ akkor rengeteg tragédia megelőzhető lett volna, és talán lehetne is, szemléltetve és jelezve, hogy a tragikus látvány, a megvert és kisémmizett egyházi önmagunk nemcsak félig halott, hanem félig élő is egyszerre, és csak arra vár, hogy mi esélyt adjunk neki.

¹ BONHOEFFER, Dietrich: *Közösségben*, ford. BOROS Attila, Budapest, Harmat Kiadó, 2013, 101.

ZALATNAY ISTVÁN: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*,
Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019.

Horváth Orsolya

A „SEMMITMONDÁS VIRTUOZITÁSÁVAL” SZEMBEN

Egyik éjjel nem tudtam aludni. Miután megbékéltem a helyzettel, azon kezdtem el tűnődni, mit olvassak. Hosszú ideig könyvek sorjázta a fejemben, de egymás után mindet elvettem gondolatban. Aztán váratlanul eszembe jutott Zalatnay István *Félúton* című könyve: minden kétség nélkül lámpát gyújtottam, kiugrottam az ágyból, és a könyvvel a kezemben tértem vissza. Elolvastam a kötet nyitó tanulmányát (Az elmés nemes: Don Quijote), az álom pedig már az első bekezdések után végképp elillant a szememből, egészen felélénkültem a meglepetéstől. Ebben az első meglepetésemben pedig csak megerősítettek később a könyv további tanulmányai.

A szerző beszédmódja szokatlan, olyan, mintha – miközben kizárólag kortárs kérdésekkel foglalkozik – nem a mai, mindannyiunk által ismert és beszélt nyelven szólna. Nietzsche használta tudomásom szerint először a korszerűtlenség fogalmát erős, pozitív megkülönböztető jelleggel: ennek a könyvnek a megszólalása ebben az erősen pozitív értelemben korszerűtlen.¹ A hangja kitűnik a teológiai orientációjú megnyilvánulások sorából, mert látszik, hogy levetette magáról azokat a béklyókat, amik a gondolkodásunkat rendszerint megkötik: korrektek akarunk lenni, olyanok, akik mindenki mindenféle érzékenységre tekintettel vannak, mintha eleve félve ülnénk le írni, miközben másrészt túlzott elszántsággal akarunk benne maradni, vagy bele kerülni a jelen divatos, bevett, a valóságnak már eleve kész értelmezési keretét nyújtó paradigmáiba. Zalatnay István felszabadultan fogalmaz, mintha nem bánná, kinek tetszik, kinek nem, mintha sosem hallott volna az úgynevezett

¹ Lásd például a 251. és következő oldalakat.

networking íratlan szabályairól. Felszabadultan fordul a számára meghatározó problémák felé, ezáltal pedig különleges olvasásélményben részesíti az olvasót, aki úgy érezheti, nyílt térre vezeti őt a szöveg, ahol végre fellélegezhet, mert világos, egyenes beszédet hall valódi kérdésekről. Ez az intellektuális függetlenség a filozófiai iskolázottság következménye is, amelyről a kötet maga is árulkodik – ennek felismeréséhez nem szükséges ismerni a szerző szakmai életútját, a filozófiai háttér újra és újra felszejjlik akár direkt, akár indirekt módon minden egyes részben.

A kötet egy tanulmánygyűjtemény, amely 22 évet ölel át: az első korai, egyúttal a könyv szerkezetében a szóban forgó problémakört megnyitó tanulmány 1996-ban született, ám az összes ezt követő írás a 2010-es években látott napvilágot különféle hazai orgánumban, tehát gyakorlatilag a 2010 és 2018 közötti írásokból tevődik össze egyetlen kivétellel. Talányos az a viszony, mely a felvezető tanulmány Don Quijote alakját és a többi szöveget összeköti, már csak az időbeli szakadék miatt is. Hiába azonban, hogy az első írás jóval korábbi a többinél, mégis úgy tűnik, hogy egyfajta értelmezési keretként szolgál a többi szöveg számára, amit csak utólag, visszafelé olvasva fedezhetünk fel. Don Quijote Zalatnay értelmezésében ugyanis nem futóbolond, aki megrekedt egy álmodott világban, hanem olyasvalaki, akinek úgy van átjárása a valós és vágyott világ között, hogy az átjárásnak tudatában van, sőt, maga választotta ezt a különös, köztes létezés. Nem mintha a szerző ezzel a félbölcs-félbolond hőssel azonosítaná magát feltétlenül, ám a lovag alakja annyiban bizonyosan előrevetíti, egyúttal pedig értelmezi a kötet anyagát, hogy a Krisztus vonzásában élő ember, azaz a teológus eleve e világ bolondja, mert a már elérkezett, de még egészében nem nyilvánvaló országra tekintettel él. Így a kötet címe és az első tanulmány egymással harmóniában pozicionálja az írásokat: hiszen a liturgia erőtere Isten országa vonzásának a tere.

A kötetben szereplő írások, szám szerint 24, nem is annyira tanulmányok, mint inkább elmélkedések, reflexiók, a teológia ügye és az egyház ügye iránt felelős szeretettel viseltető gondolkodó konkrét megnyilvánulásai konkrét kérdésekben. Nem elméleti teológia ez, hanem a páli hagyományokon nyugvó, mindenekelőtt gyülekezetgondozó teológia, amelynek elsődleges célja a közösség építése Krisztusban. Az Erdélyi Gyülekezetben végzett lelkeszi szolgálatára a szerző több helyen is utal a kötetben:² Ez a közösségi szolgálat az itt megjelenő gondolkodás gyökere.

Az írások középpontjában a liturgia kérdése áll. A reformátusok, ahogy Zalatnay írja, „a liturgikus hagyományukban legszegényebbek”,³ ám a szerző gyülekezetével újjáélesztett „egyfajta református zsolozsmát”, melyet az az óprotestáns magyar liturgia ihletett, amely kontinuum a középkori gyakorlattal.⁴ Zalatnay István önvallomása szerint szemléletmódját e „liturgiai tradicionalizmus”⁵ inspirálta, ez hatja át a teljes kötetet, akkor is, amikor a templom falain túl járunk. A liturgiára vonatkozó konkrét elemzések mellett (második rész: *Az istentiszteleti élet megújulásáért*) olyan tanulmányokat tartal-

² Pl. 286.

³ 51.

⁴ 286.

⁵ 285.

maz a gyűjtemény, melyek a liturgia kérdését kontextualizálják, például az antropológia, a böjt, vagy a színház felől (ez az első egység: *Liturgiaelmélet*), valamint melyek átfogóan egyház és társadalom kérdéskörébe sorolhatók, mint például az Auschwitz utáni jövőképre, a hatalom kérdésére vagy a protestáns–katolikus párbeszéd lehetőségére fókuszáló gondolatmenetek (ez a harmadik, egyben utolsó egység: *A liturgia határain túl*).

Hogyan szervesülnek egy kötetbe a liturgiai és a társadalmi problémákat tagláló gondolatok? Az írásokban tükröződő álláspont szerint az istentiszteleti liturgia, amennyiben Isten országába vonja az embert, nem metszhető le arról a társadalmi közegről, amelyben működik, vagy mondhatnánk úgy is, amely a liturgia vonzásába kerülő ember eredeti, ebben az életben nem meghaladható valósága. Innen érkezik a hívó a templomba, és ide is tér vissza, a templomok az ország falvaiban, városaiban állnak, ami által megmutatkozik, hogy az istentisztelet teréről nem beszélhetünk a környező világ tere nélkül. Ám a két tér össze is ér, nemcsak amennyiben a hívó közösségnek átjárása van e terek között, és nem csak amennyiben a környező világ tere magába öleli az istentisztelet terét, hanem magában a liturgia működésében is.

Számomra meglepő módon arról is szól Zalatnay István, hogy a múltértelmezés beépülhet magába a liturgiába is:⁶ azaz az egyház világbéli működésének önértelmezése, amely természetszerűleg történeti önértelmezés, alakot ölthet az istentiszteletben. Ennek elsődleges formája Zalatnay szerint az önkritika, mely szükségképpen bűnbánathoz kell, hogy vezessen. Tagadhatatlan, hogy Zalatnay István könyve drámai, sötét képet fest az egyház jelenéről,⁷ és ez alatt nem csak a református egyház, hanem egyáltalán a keresztény egyház értendő. Minden elemzésen végigvonul egyúttal, hogy nem azért mutatja fel az egyház – véleménye szerint – valódi helyzetét, hogy sebezzen, és kétségbeesésbe taszítsa a Krisztusnak elkötelezett olvasót, hanem csakis azért, mert megújulás után vágyakozik, és annak lehetőségeit igyekszik kitapogatni, hogyan lehetne ezt a megújulást elősegíteni.

Ha meg kellene próbálnom egyetlen szóban összefoglalni, hogy mi is ennek a 24 írásnak a közös eredője, akkor azt mondanám: a bevonódás gondolata. A liturgia túlmutat a racionális-verbális Istenhez közeledésen, és annak megélése előtt nyitja meg az utat, hogy Isten közeledik az emberhez, saját közelségébe vonja, melynek során inkább passzívak vagyunk, mintsem aktívak. Magunkat gyengének, kiszolgáltatottnak tapasztaljuk, míg Istent erősnek és gondviselőnek. Ezzel Zalatnay a református kegyesség ősi gyökereit fedezi fel újra, és emeli egyúttal a jelenbe. Ám a bevonódás nemcsak az a magatartás, hogy az ember enged a történéseknek Isten jelenlétében, hanem egyúttal készség is a szenvedés vállalására. A bűnbánó, böjtlő egyház így kerülhet közösségbe Krisztussal, és így lehet csak követe a világban, mert, ahogy a szerző megfogalmazza, „nem történhet annál rosszabb az egyházzal, mint hogy ne szenvedjen akkor, amikor az emberek, a világ körülötte szenved”.⁸ Zalatnay István könyve ébresztget, sőt riadót fúj, ne akkor vegyük hát le a polcra, amikor aludni akarunk.

⁶ 48.

⁷ Pl. 207. l., 54., stb.

⁸ 48.

TOMPA ANDREA: *Sokszor nem halunk meg*,
Budapest, Jelenkor Kiadó, 2023, 592 oldal

Szatmári Emília

AKI ISMERI ÖNMAGÁT, A SAJÁT SORSÁT, AZ MEGMENTI A VILÁGOT

Tompa Andrea (*1971) kortárs magyar író, színikritikus. Kolozsváron született, egyetemista évei óta él az anyaországban, Magyarországon. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán tanult orosz szakon. 2004-ben szerzett PhD fokozatot *Színház és teatralitás V. Nabokov* című disszertációjával. Előbb az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet munkatársa volt, majd a *Színház* című folyóirat szerkesztője, később főszerkesztője. 2008 óta a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Színház és Televízió Karának oktatója.¹

Első könyvei színházelméleti témában jelentek meg, majd 2010 óta egymás után került kiadásra öt regénye: *A hóhér háza* (2010, jav. kiadás: 2015), *Fejtől s lábtól* (2013), *Omerta* (2017), *Haza* (2020) és a legutóbbi, a *Sokszor nem halunk meg* (2023). Valamennyi 20. századi közép-európai traumatörténet (is): szereplői a romániai diktatúrákban, magyar kisebbségi sorsban élők, többen zsidó származásúak. A *Sokszor nem halunk meg* története, szereplői esetében mindezek együtt és egyszerre vannak jelen, a regény ugyanakkor 20. századi nőtörténet is: egy kisebbségi sorsban élő, zsidó származású, családját 1944-ben elvesztő, csecsemőként nevelőszülőkhöz kerülő, önazonosságához és saját történetéhez nagy harcokkal visztataláló, színészként az irodalom nagy

¹ Tompa Andrea, *szepiroktarsasaga.hu*, URL: https://szepiroktarsasaga.hu/tagok/tompa_andrea.170.html?pageid=973 Utolsó letöltés: 2024. 02. 11.; és Tompa Andrea, *wikipedia.org*, URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/Tompa_Andrea Utolsó letöltés: 2024. 02. 11.

elbeszéléseiben örök emberi sorsokat, igazságokat és önmagát kereső és felfedező nő története.

A regény címét – *Sokszor nem halunk meg* – Salamon Ernő, a székely zsidó költő, újságíró² ihlette.³ Mintegy húsz oldalnyi munkaszolgálatos naplótöredékében⁴ írta le, hogy az Ukrajnába hurcolt zsidó munkaszolgálatosok feladata – sok más mellett – aknaszedés volt, s ezzel kapcsolatban fogalmazott úgy Salamon, hogy: „Én otthon akarok meghalni.”⁵ Nyilvánvaló, hogy az életveszélyes munka sokszor volt halálos kimenetelű, de voltak, akik mégis túléltek. Bár minden pillanatban elpusztulhattak volna, de ők *sokszor nem haltak meg*.

Ha egy 7-8 hónapos csecsemőt az édesanya átad idegeneknek, abba a gyermek akár bele is halhat, háború idején, frontvonalban, 1944-ben különösképpen is nagy volt erre az esély, a veszély, de megeshet, hogy mégis túléli. S mivel nem csak ebben az egy összefüggésben releváns a címbéli megállapítás Nagy Matild Erzsébetnek, a regény főszereplőjének életében, hanem igaz élete későbbi traumáival kapcsolatban is – hiszen belehalhatott volna azokba, mégis túlélte valamennyit –, tehát *sokszor nem halt meg*.

Érvényes igazság lehet ez a tétel a szülőföldjét elhagyni kényszerülő ember életében is: olykor (sokszor) bele kell halnia az elszakadásba, hogy megérkezzen egy más, új élethelyzetbe. Ez a reláció az író, Tompa Andrea életében is meghatározó személyes életpaszta volt.⁶

Persze, a konkrét személyektől, sorsoktól sokkal általánosabb értelemben is helytálló a cím üzenete. Minden ember élettörténetében – bármely történeti korban – is (gyakran) vannak olyan események, állapotok, veszélyek, traumák, amelyekbe akár belehalhatnánk, s mégis: *sokszor nem halunk meg*. Lehetőséget kínál a könyv mindezekről, magunkról is gondolkodnunk.

A regény története fikció, de akár megeshetett hasonló 1944-ben. Ám amíg a történész nem írhat olyan esetekről, melyek nincsenek hitelesen dokumentálva, addig a művész megteheti ezt. Tompa Andrea azonban kutatta a történeti tényeket és összefüggéseket, szakértőkkel is konzultálva írta meg regényét; a könyv végi köszönetnyilvánításban több történészt, kutatót nevez meg, akik segítettek munkájában, s innen tudjuk, hogy az *oral history* módszerét is alkalmazta az alkotás folyamatában. A történet szerves részeként tudomást szerzünk így a kolozsvári gettóval, az ott történt brutalitásokkal, a későbbi jogi felelősségre vonással és a társadalmi közhangulattal kapcsolatban is. Alaposságának, történeti korrektségére törekvésének oka lehet az a

² Salamon Ernő (Erdélyi és csángó költészet), *mek.oszk.hu*, URL: <https://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/salamonerno.htm> Utolsó letöltés: 2024. 02. 11.

³ Tompa Andrea mondta el az MTA MAB Vallástudományi Munkabizottság által szervezett könyvbemutatón Miskolcon, 2023. szeptember 28-án.

⁴ Munkaszolgálatos naplójegyzetek – SALAMON Ernő: *Didergető, Válogatott versek*, Budapest, Magánkiadás, 2011, URL: https://ezredveg.vasaros.com/z/html/zk_Salamon_Erno_Didergeto.html Utolsó letöltés: 2024. 02. 11.

⁵ Uo. Aug. 15-i bejegyzés.

⁶ Erről az író beszélt a miskolci könyvbemutatóon.

meggyőződése, hogy az író felelőssége nagy, hiszen az irodalom a maga hatásaival irányíthatja, olykor át is írhatja a társadalom történeti emlékezetét, s utóbbi öröklődhet és lehet hatással a továbbiakban.

Tompa Andrea személyes viszonya a történelemhez meglehetősen sajátos. Iskolás éveinek történelemlönyveiről, melyeket a romániai iskolákban használt, s amelyek tartalmát meg kellett volna tanulnia, annyit tudott, hogy a kiadás évszámán kívül nem sok igazság van bennük. A könyvek helyett a polgári származású, 1910-ben született nagyanyjának hitt, aki szívesen mesélt neki. Igaz, többnyire nosztalgikus narrációval. Édesanyja már a következő nemzedék képviselője, kommunista edukációban részesült, mégpedig éppen az 1950-es, 1960-as években, a nagy elhallgatások évtizedeiben, s maga is úgy tartotta: van, amiről nem beszélünk. Tompa Andrea egyetemi képzése a történelmi szemléletet elutasító képzés volt. Mindezek következtében az író nő sokáig úgy gondolta, soha nem fog történelemmel foglalkozni. Amikor azonban 30–35 évesen prózát kezdett írni, megfogalmazódott benne, hogy nem tud semmit még a saját életét meghatározó történetekről és történelemről sem.⁷ S láthatjuk, azóta rengeteget és fáradhatatlanul tanult, kutatott, mert tudni és érteni akart, mert írni akar.

Regényei szereplői benne vannak az időben, foglyai annak, de kívül is kerülnek a történelmi időn. A diktatúrák mindig tesznek azért, hogy az emberek abban maradjanak, ugyanakkor az emberi elme mindig küzd e korlátok ellen. Az író kérdése, hogy hogyan lehet kilépni az időből, hol van az a világ, ahol nem szorongat az idő? Hogyan lehet erről tapasztalatot szerezni, hogy lehet kicsit levegőhöz jutni? Ezekre a kérdésekre is találunk válaszokat a szereplők életében.

Horthyék 1940. augusztusi bevonulása Erdélybe katartikus élmény volt az egész magyar nemzet számára. Így élték meg természetesen a székelyföldi és az észak-erdélyi magyarok is. Másnap azonban a visszatért területeken is bevezették a zsidótörvényeket, ami Romániában azelőtt nem létezett.

1944-ben, amikor Kolozsváron is megkezdődött a gettósítás, egy zsidó orvosnő a gyermeke dajkájára, egy székely katolikus fiatalasszonyra bízta néhány hónapos kislányát, kérve őt, hogy vigyázzon rá, amíg visszatérhet a család a városba.

Nem a történelemlönyvekből ismert heroikus embermentés története ez, pedig a zsidó kisbaba nevelését elvállaló gyermektelen házaspár óriási bátorságról és (hétköznapi?) hősiességről tett bizonyosságot. Komoly kockázatot vállaltak a gyermek magukhoz vételével: mindenekelőtt saját életüket veszélyeztették a „zsidómentéssel” egy radikális politikai helyzetben, de a háború hónapjaiban a csecsemő természetbeni el látása is nehézségekkel és áldozatokkal járt. Az ideiglenesnek indult kötődés véglegesé lett, s a kislány nevelésével járó minden felelősség sokszor teremtett súlyos anyagi, lelki, emberi élethelyzeteket a három főre bővült családban. Csak néhány példa ezek közül: az ételintoleranciától beteg gyermek gyógyításáért és megfelelő táplálásáért tett erőfeszítések, kegyes hazugságok révén a keresztség sákramentumában részesítése

⁷ Szintén téma volt a miskolci alkalmon.

a katolikus egyházban, az állami okiratok nem veszélytelen módon való megszerzése, vér szerinti családjá utáni titkos kutatások, a gyermek örökségének biztosítására tett óvatos kísérletek, később franciatanár és zongoratanár fizetése, színházi műveltségének megalapozása... Egy iskolázatlan, de az irodalomban magát önművelő, katolikus kegyességétől meglehetősen eltávolodott székely cselédasszony és egy unitárius vallású, de baloldali értékrendű, ateistává lett városi iparos példás áldozatvállalásai.

A szeretetkapcsolat, ami kialakult a gyermektelen házaspárban a kislány iránt, nem volt magától értetődő, hiszen először félték érzelmileg túlságosan kötődni, hogy minél kevesebb fájdalommal járjon majd, amikor a gyermek visszatér vér szerinti családjához. Az észérvek ellenére is kialakult szülői szeretet aztán áthidalt számtalan nehézséget. Ez a szeretet a cselekedetekből, féltésből, törődésből, jót akarásból folyton érezhető, noha talán mindvégig kimondatlan. A megrendítő élethelyzetek közül az egyik legszebb, amikor sok évvel később megtudjuk, hogy az így hirtelen anyává lett Erzsí, a gyermektelen cselédasszony még szoptatni is képes volt a csecsemőt a szükséghelyzetben egykor. „Csuda! Csuda történt. Édesapa mondja, a szülői ösztön. Az hozza meg [az anyatejet]. Úgyhogy, Matyikám, nem a szülés hozza” (398.) – tanítja már felnőtt, édesanyává lett lányát az asszony. A házaspár bemutatása, megélt érzelmeik (szeretet, öröm, büszkeség, szomorúság, tehetetlenség, elkeseredés, fájdalom, féltés stb.) hangsúlyos ábrázolása miatt lehet, hogy az olvasó maga is átél azokból, mintegy bevonódunk a folyamatokba, az emberi, családi kapcsolatokba. Talán ezért is olyan fájdalmasak azok a részek, amikor a kamaszá lett lány – a benne feszülő kérdések, lázadások, bizonytalanság, értetlenség és az eleve adott életkori sajátosságok miatt is – szeretetlenül, tiszteletlenül, bántón beszél és viselkedik (nevelő)szüleivel, akik mindezt ugyanúgy tűrik és szenvedik, ahogyan egy édesszülő viseltetik vér szerinti gyermeke lázadásai, bántásai miatt.

Az regény első fejezete a *Megérkezés*, s a második, a *Menekülés* a kislány gyermek- és kamaszéveiről szól. Ebből következik, hogy az első fejezet főszereplői inkább a (nevelő)szülők, hiszen ők tesznek, szerveznek, intéznek mindent a kisgyermek életében, az ő érzéseikről van itt szó elsősorban. Áldozatvállalásuk, megoldáskeresésük, egyszerű, szorgalmas, emberséges életük pozitív viszonyulást vált ki az olvasóban. A fókuszban persze a gyermek van, Matild, azaz Matyi, ahogyan nevezik a családban. Az öntudatlan kisbaba bájos, szeretetreméltó, de már négyéves korától kiütözköznek olyan viselkedési problémái, melyek feltehetően a zsigereiben is érzett idegenségből erednek. Édesapjával, aki a keleti frontra került munkaszolgálatba, valószínűleg soha nem találkozott, édesanyjától és bátyjától pedig alig fél éves korában elszakadni kényszerült. Elvesztette tehát vér szerinti családját, a kulturális közegét, elvesztette még vezetéknevét is: Székely Matildból Nagy Matild Erzsébet lett. Mindez persze életének megmentése érdekében történt, de közben elveszített szinte mindent, ami származásából eredően ő volt, vagy hozzá tartozott. Négy éves volt, mikor elmondták neki nevelőszülei, hogy örökbe fogadták, s továbbra is csak csúsztatásokkal beszéltek neki valódi szüleiről, s örökbefogadása körülményeiről. Ezzel a feltárulkozással kezdődnek az újabb problémák, később harcok, kívül és belül. Már is súlyos panasz van

a gyermekre az óvodában, összeférhetetlen, agresszív magaviselete miatt kizárják a kisgyermek közösségéből. Szimbolikus jelentése lehet kicsi korában kapott Matyi becenevének is, hiszen ez a forma – bár nem tudatosan, de – szintén a gyermek veszteségeit hangsúlyozza: nem csupán nevét, de mintha még a nemét is elveszítette volna. Gyakran tiltakozik is, hogy ne hívják őt Matyinak, inkább nevezzék *senkinek!*

A második fejezet az érettségi vizsgájára készülő diáklánynak szüleivel való sorozatos és egyre inkább megoldhatatlannak tűnő összeütközéseivel kezdődik. Kigúnyolja, lépten-nyomon bántja őket, megbotránkoztató módon beszél és viselkedik velük, nem nevezi szüleinek őket. Utólag kapunk képet Matyi általános iskolai éveiről és a család akkori életéről, kapcsolatuk dinamikájáról. Látjuk kibontakozni a kislány tehetségét az előadó-művészetekben: a vers- és prózamondásban, éneklésben, zenében, zongorázásban, miközben minden másban hanyag, nemtörődöm, gyenge. Középiszolás korában egyre jobban megismeri és megszereti a színházat, szüleivel gyakran jár előadásokra, még az operába is eljutnak. Apjával és annak ismerőseivel egy alkalommal a szatmári színházban az *Anne Frank naplója* előadást tekintik meg, ami nagy hatással van a kamaszlányra: egyrészt ő is naplót kezd vezetni az életéről, tanulmányi eredményein látványosan javít, másrészt megrendíti a most megismert holokausz tragédiáját, s egyre jobban érdekli minden, ami zsidó. Tizenhatodik születésnapján tudja meg (nevelő)szüleitől származásának valódi történetét, zsidó eredetét. A folyton önmagát kereső és önmagát nem értő fiatal lány szinte összeroppan a hallottaktól, olyannak látjuk, mint aki alól hirtelen mozdulattal kihúzták az eleve is ingoványos, bizonytalan talajt, s ő zuhan a semmibe. Identitásválságának jelei szüleivel való vállalatlan harcaiban jelentkeznek mindenekelőtt. Katolikus vallását azelőtt sem érezte sokszor magáénak, ezt követően pedig egészen eltávolodik attól. Az olvasó, aki nem élte át a kiüresedésnek és a gyökértelesség érzésének azt a fokát, amit ez a fiatal lány megél, alig értheti őt, s szolidaritást szívesebben vállal a jóságos és türelmes szülőkkel, mint a kezelhetetlen, fékezhetetlen, szinte könyörtelenül viselkedő lánnyal.

A harmadik fejezet a *Felkészülés* címet kapta. Tilda színművészeti egyetemen tanul, majd a szatmári színházhoz szerződik. Egy tőle – mintegy húsz évvel – idősebb zsidó származású magyar-román rendező a szerelme, aki váratlanul Bécsbe emigrál. Újabb összezavarodást, összeomlást okozva ezzel Matild életében. Közben a fiatal lánynak gyermeke születik egy másik férfitől, akihez sem azelőtt, sem ezután érdemi kapcsolat nem fűzi. (Nevelő)szülei az elkerülhetetlen harcok után mégis segítenek a gyermekét vállaló és egyedül nevelő édesanyának, majd a (nevelő)apa lassan eltűnik a történetből úgy, hogy semmit nem tudunk halála körülményeiről, s a (nevelő)anya sem tölt már be központi szerepet Matild életében, bár még többször felbukkan. Egyetemi tanárai, rendezők és néhány szerző válnak fontossá Tilda életében, legtöbbször zsidó származású, többen közülük holokausz-túlélők. A darabok, melyekben játszik, egzisztenciálisan és filozófiai-életfilozófiai értelemben és összefüggésekben is alapvető fontosságúak számára. Antigonét játszik, aki el akarja temetni szerettei holttestét, de ez tilos számára. Máskor ő a *Romeo és Júlia* dajkája, ő az, aki mindent tud a lányról, mindent ért Júliával kapcsoltban, hiszen ő nevelte...

Transzgenerációs traumák is előkerülnek a történetben. Az egyik legnyomasztóbb ebben a részben ismerhető fel: Tilda a csecsemőkorú gyermekét nem akarja, nem tudja levegőztetni, nem viszi ki a lakásból, nem sétaltatja a napfényben, nem tologatja babakocsiban, és nem engedi, hogy bárki más ezt tegye. Értjük gondolatait, félelmeit: a gyermek számára ez veszélyforrás, elkerülendő, valójában nincs szüksége rá, enélkül is lehet élni. S emlékezünk, hogy őt magát hónapokon keresztül egy szoba mélyén rejtették 1944-ben, nem láthatta a napfényt, hiszen nevelőnője életféltségéből legfeljebb csak éjszaka mert vele kiülni egy lócára lakásuk ajtója elé.

A negyedik, az utolsó fejezet a: *Katasztrófa*. A történet a rendszerváltás utáni években folytatódik, Titi, Tilda egykor emigrált szerelme hazlátogat Bécsből. Visszatér a történetmesélés a közeli múltba, csak néhány évvel korábbra. Matild egy lágerdarabot játszik a 80-as években, amivel Magyarországra, Pécsre is eljut egy színházi fesztiválra. Küldetése a darabban, hogy nevet adjon mindazoknak az áldozatoknak, akik füstté lettek a koncentrációs táborokban, akikről nem készültek dokumentumok, még neveik sem maradtak fenn a hivatalos feljegyzésekben. Színészként és emberként is meg kell küzdenie célja eléréseért a színpadon, lélekben és testben egyaránt. Előadása átütő, hiteles, szívig és értelemig hat. Úgy érzi, ezzel a kiállásával teljesen megmutatta magát a világnak, lelki értelemben is meztelenre vetkőzött az emberek előtt. Szégyenérzete van, de amúgy sincs már mit eljátszania, küldetését betöltötte.

Aztán Tilda válik (bár házasságáról szó sem esett), majd megbetegszik, emlédganata miatt mindkét mellét eltávolítják. Újabb veszteség éri, hiszen nőiségének elvesztéseként éli meg állapotát. Ráadásul változókorban van. Nevelőnőjét néhány évvel korábban temette el. Ő maga nem dolgozik már, leszázalékolták, évek óta nem játszik. És ekkor végleg hazaköltözik Titi, élete nagy szerelme, aki még mindig keresi önmagát és elődeit mint holokauszt-túlélő. És megrendezi Tildával az *Oidipus királyt*.

A görög drámában nem az egyén fontos, hanem a *polis*, a közösség. A darabban a király az egész világot kell, hogy megmentse. Ezt pedig kizárólag úgy teheti meg, ha megismeri önmagát, ha megtudja, hogy kicsoda valójában ő. Ezzel elkerülheti a vérfertőző házasságot és mindazt, ami abból következik. Oidipusz szerepét, a királyt Tilda játssza el. Hiszen ő értheti és érti is most már leginkább, hogy „[a]ki megismeri önmagát, a saját sorsát, az megmenti a világot.”

A színház fontos szerepet játszik a túlélésben és az identitás megtalálásában. Nagy Matild Erzsébet életében egészen biztosan. Bizonyára Tompa Andrea számára is. Számunkra, a regény olvasói számára pedig fontos üzeneteket, a létezés súlyos kérdéseit és válaszkísérleteit fogalmazza meg a könyv; hangsúlyozza az emberi élet egyediségét és szuverenitását, miközben nemcsak az individuumra vonatkozó, de általános erkölcsi elveket, igazságokat és felelősségeket is felragyogtat. A történelem és a történelemtanítás összefüggésében ugyanakkor vastagon aláhúzza azt a tételt, hogy a történelem akkor és annyiban az élet tanítómestere, ha általa a már megszenvedett rosszat: diktatúrákat, háborúkat, tragédiákat, embertelenségeket el tudjuk és el akarjuk kerülni a jövőben.

Tompa Andrea írói munkásságáért, különösképpen a *Sokszor nem halunk meg* című regényéért 2024-ben Mészöly Miklós-díjat kapott.

STARK ISTVÁN: *Szív, szer, elme / Heart, Body and Soul*,
Széchenyi Művésztelep Alapítvány, Gyermely, 2023. Szerk. Dr. Podlovics Éva Lívía

Vass Tibor

SZUBJEFFEKTÍV

A mű, meg a személyesítése: mivel a *Szív, szer, elme* című versem lehet Stark István könyvének címadó írása, vakmerően személyeskedhetek. A kötetet megvalósításának ötletétől a megszületéséig figyelemmel kísérhettem, munkámmal a szerző és a szerkesztő kérésére itt-ott segíthettem, szépírókat ajánlhattam a szerzők sorába, így az engem a szeme éjeskedésének látszatával még akkor is figyel, amikor már nem is gondolom, hogy tekintettel van rám: ha ma ismét vele alszom el, máma már nem Vassad tovább. Szubjektív plusz effektív: szubjeffektív. Illetlenül nem fogom dicsérni, de írásom a leplezetlen elfogultság okán nem több, de nem is kevesebb, mint egy nem részre-, hanem észrehajló köszönöm-gesztus.

Rögvest illik jeleznem azt is, mennyire nem kedvelem, ha jóindulatúan, mert az jól hangzik, kapásból lekísérletezőművészek azt az alkotót, akinek kísérletezései során látványos, az újdonság erejével hatni tudó eredményei képződnek. (Főleg, ha azt, akinek nem.) Kísérletezni nóvum létrehozása nélkül, potyára is lehet, s nem kevesen el is kényelmesednek a próbálkozás haszontalanságának rutinjában, ahol a veleszületett és/vagy a munka közben ilyen-olyan szinten megszerzett készségek, képességek, jártasságok, adottságok önmaguk számára mintegy mentségül, magyarázatul szolgálhatnak, alibit nyújthatnak az egész életen át való tanulás tudatos kerülésére, és képessé teszik ellustult alkotóinkat vagy csak szimplán, időről időre a hülyének maradásra, vagy az unalmasabbnál unalmasabb, kevés gondolkodással, fáradt kreativitással könnyen előidézhető művek sokaságának megalkotására. Többben akár manuális, akár számítógépes, semmitmondó ökörködések tucatjait képesek

tét nélkül kreálni, gesztus- helyett *gusztustalanművészetet* produkálni, és ezzel sajnos ideig-óráig sokunkat el tudják kápráztatni. Ez, ha direkt hülyéskedés, még rendben is lenne, de egyesek olyan komolyan veszik ezzel magukat, hogy a kevésbé felkészült műítészek számára ez a marhaskodás akár átgondolt koncepciót is sugallhat. Ilyenkor persze megkérdőjelezhető lenne a kritikusai hozzáállás is, de hogy ne gerjesszünk indulatokat, inkább szó nélkül elnézzük azt, vagy átnézünk felette. Stark István sikeres kísérletezéseinek legújabbán a *Szív, szer, elme* című kötetében dokumentált eredménye azt is letéteményezi, hogy ő mennyire idegenkedik ettől a 'típustól'. Idegenkedni attól is lehet, amit alaposan nem ismerünk, az ő esetében azonban nem erről van szó. Minden vonal-mozdulatán, mozdulat-vonalán átjön a szakma igen alapos ismerete, s ahol a már sok-sok mindent elárasztó szakmaiatlanságra reagál, ott vonalai szinte malíciával szántják fel a hordozó felületet (papír, kő, réz...), az idegenkedésből látványosan borzadás keletkezik, hol mintegy helytelenítés-, hol mintegy már felhördülésképpen a sok-sok mindent elárasztó hozzá nem értéssel párosuló kellemetlenség és kellemtelenség ellen. Buktatók tehát akadnak bőven, nem nehéz se eltanyálni, se eltunyulni. Mindig akadnak, akik könnyen elhihetik magukról, hogy kísérletezéseik sikeres, eredményes fejlemények irányába mutatnak, s nincs, akinek elhiggyék, mondja azt akárki, hogy fennáll a vészhelyzet: kimerülhetnek vérszegény, erőtlen szárnypróbálgatásokban, lagymatag akciókban. Stark bármibe fog, azt látjuk, kísérletező kedve számottevő eredményt hoz: egyre-másra feltalál valami újat, felismer és felismertet valami eredetien rendkívülit. Magas szintű technikai tudása kitűnő képzelőerővel párosul, ütő-képes, komplex jellem-rajzos, tematikus sorozatokba képes rendezni mondanivalóját. Magyaráz, de nem rág szájba, sokatmond, de nem fecseg. Képir, de nem szövegel, igazában szentül hisz, de nem papol. Mintha képes lenne kihallgatni, mit beszélnek róla háta mögött a képei, és a kihallgatott beszédet előbb szóról szóra, majd annak sűrű pépjét újabb és újabb képformákká alakítva kiegészíteni még a korábban késznek vélt sorozatot. Kinek a pép, kinek a pépné' sűrűbb a leve: Stark mégsem beszél túl, műhelytitkot, mert nincs neki, hisz nyíltak a forráskódjai, nem kotyog sem ki, sem el. Kiszemel, s elkészíti neked a te-szerű képed. Esélyt kínál, hogy felismerd: egyszerre vagy a tálca, s a rajta kínált lehetőség, hogy támaszával éld túl a traumádat, ha van olyan neked, s legyen neked saját-jó a feléd közelítő, feléd érkező jövőképed. Elképed, de: mégsem csak trauma-feldolgozó könyv a *Szív, szer, elme*. Az is, de jóval több. Hamuzza, porítja, de nem szaporítja feleslegesen a szót, se nem sokasítja, se nem sokkosítja indokolatlanul a képet. Tudja, hová kell kitenni a pontot, honnan kell elhagyni a zárójelet: sugallni csak, hogy vége van.

Hogy lehet 'letapogatni', ha valaki nagyon rühelli a szakmaiatlanságot? Nem kell végigkaristolni vele, mellette azt a vonal-utat, amit nap mint nap bejár, elég néha csak mázlistának lenni, itt-ott a jószerecsének köszönhetően belehallgatni, ahogy tanítványaival beszél, ahogy azok beszélnek hozzá. Stark tapasztalataim alapján olyan pedagógus alkat, aki azzal képes protestálni az autokratizmussal szemben, hogy tanújelét adja, miért érdemes a tanítványoktól is vérkomoly alázattal tanulni. Tőle sosem hallani olyan szövegeket, melyekben (kevésbé tehetséges, a degradálást

szakmailag és/vagy emberileg saját maguk erőfeszítéseinek köszönhetően egyébként kiérdemlő) kortársait leminősítené. Közép- és felsőoktatásban is tanít, nyilván ezért is képes élvezetesen előadni, hogy az egymás születését is gerjesztő művek sorozatában miért leljük annak nyomát, hogy azok a közös téma okán nem mintha kapásból, képből itt-ott csak úgy egymáshoz érnének, nem csak mintha találomra, 'gondolomra', véletlenül értenének a másik szó-szavából, kép-savából. A szó legjobb értelmében vett didaktikussággal, nem kioktatva képes ecsetelni szívműtét-következményét, vagy ha már oktatás: felskiccelni annak operáció edukációs-fogantát. Ha a kötet megjelenését támogatásával lehetővé tevő Tokaj-Hegyalja Egyetem prezentálni szeretné a pataki tanár–tanár atyafiságos, a tanár–diák kapcsolat emberséges természetét, a *Szív, szer, elme* felmutatása arra is alkalmas: ereje abban is rejlik, hogy példálózni lehet vele, miért jó pataki diák(já)nak lenni; miért tőle jó, miatta jó rajzra járni, művészettörténetet hallgatni, közelében alkotni.

Alkotótársait művésztelepek alapító vezetőiként is igen közelről ismeri, hiszen ahol napokig, sőt akár hetekig együtt lakva ismerik meg egymást az alkotók, ott nem csak tehetség, képzettség, felkészültség igazolódik, vagy éppen bebizonyosodni inkább az látszik, hogy azok hiánya destruál, hanem a jellem is alaposabban megismerszik: a művek megítélésében a hozzáállás, életmód, szemlélet, habitus okkal-joggal közrejátszik. A jó vezetőre, ha szükség van, épp ott van hozzánk közel, kezünk ügyében, de nincs láb alatt. A *szív* művészeti és műszaki vezető is, aki egyben házúr, gondnok, főkomornyik, sőt cseléd is, minden terhet szeretettel viselő házmester, aki nem csak elmosogat, kimos, felmos, összeszedi bulijaink után az üres üvegeket, szétgórt cuccainkat, sosem hányja ezt (vagy sosem ezt hányja) szemre, kikészíti a reggelit, amihez pótlásért még elmegy reggel a boltba, este nem hagyja, hogy leégjen a pörkölt a bográcsban. A *szer* azt tudja, kinek az ágyában érdemes keresni az elmosható olajpasztelt, a tintahal- vagy a hevimetálcerezát, mindig megtalálja a hegyezőt, időben tonert cserél a nyomtatóban, tunert a monitor mellett. Az *elme* azt tudja, hogy szüksége van ránk, mert az teszi boldoggá, hogy gondoskodni tud rólunk, nekünk pedig arra, hogy ha rosszalkodnánk, magyarán nem lapoznánk fel kötetét időről-időre, s ezért meg is dobna kővel, vissza minimum jó képet vágjunk hozzá. Starkot haszontalan, értéktelen művekkel lehet(ne) kihozni a béketűrésből, mert csak annak szól be, annak is csak virágnyelven, aki szerinte minden bizonnal megérdemli azt. Egy-egy műve mintha a beszólás lenne maga: így kell ezt csinálni, elég a mellébeszélésből, kérem. Ha bármi indulata keletkezik, azt feltehetően inkább egy későbbi órában, alkotásban vezeti le, ettől művei még magabiztosabban a szenvedélyesség, még tüzetesebben a „parázs” vérmese irányába tartanak. Vérmese ezért is a *Szív, szer, elme*. Olyan kollektív *művi* beavatkozás, mely a szív előre megfontolt szándékkal külön írt betű- és képközbe lépéseiben, dobbanásaiban egyszersmind egy szépírás-antológia, egy esszé-gyűjtemény és egy igen testes képalbum egymáshoz szorosan szövetkező nexusát, ugyanakkor szintén készakarva egybeírt, egymásba fejlődő intervencióját teremti meg. S ekképpen egy a szív hívó szava köré szerveződő művésztelep lenyomataként is *kiolvasható*.

Bármely szívszerv elméje felől vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy funkció-dús kötetről van szó. A képek elsőbbsége elvitathatatlan, s nem csak azért, mert Stark István neve szerepel a borítón, ám annak ellenére, hogy Stark szöveget is alkotott az albumba (helyesebben tehát: albumába), tévedés lenne társszerzőnek felminősíteni a szövegalkotókat, ugyanakkor hibáznánk, ha 'lehozzászólóznánk' őket, hiszen attól jóval többről van szó. A *Szív, szer, elmét* lapozhatjuk szépírással, esszéekkel illusztrált (és/vagy, ha úgy teszük, szívesebben: tűzdelt, tetézt, felruházott, társított, kiegészített, kikerekített; kevésbé színesebben: kapcsolt, fűzetett) képzőművészeti albumként, s olyan, „szív”-hez szóló szépirodalmi és esszé-antológiaként is, melynek vezérfonalát a „szív”-hez társuló írásművek adják. A vezérfonal helyére rossz szó lenne a 'kíséretében', nem csak az arányokat, hanem a kötet-születés motivációját, indulatát tekintve is, hiszen a könyv születése során a képek hívták elő a szövegeket, nem pedig fordítva. Külön becslhetőek azok a szerzők, akik a látványlírára hiperérzékenyen, képszerű teremtményként is képesek láttatni saját szövegműveiket, hogy vizuális indíttatásukat irodalmivá csillapítva ezúttal nem mentek el a képvers irányába, illendően nem zavartak be erőteljes vizualitással.

A vér (le)kötelez: képek és szövegek nem elkülönült, nem széttartó létezői a műnek. Szoros közelségük szoros közösség, melyhez szerencsére akad közönség: Stark kiállítás-megnyitói, összművészeti színezetű, felolvasásokkal, videóvetítésekkel, performanszokkal, józú pódiumi beszélgetésekkel fűszerezett kötetbemutatóit intenzív média-figyelem kíséretében rendre élénk és értő érdeklődés övezi. A média érezteti a hozzá való kötődést, jóindulatúan, jól és őszinte kíváncsisággal, bensőségesen, felkészülten és lelkesen kérdez, okosan véleményez, ügyesen tudósít; a közönség soraiban pedig nem csak azok ülnek, akik az adott településen vagy annak szűk vonzaskörzetében élnek. Érthető tehát, hogy a médiának van miért odatennie magát: téttel bír, hogyan prezentálja a hozzá kötődő programokat, s mivel tanújelét adja megbecsülésének, az visszahat, így a motiváló közeg további alkotásra sarkall.

Stark, ha számítógépen alkot, tudja, hogy portból lettünk, porttá leszünk, tisztában van az elektrográfia csínjával-bínjával (2001-ben a Magyar Elektrográfiai Társaság egyik alapító tagja), nem kábítják el csínyével-bitjével a rögvést előállító, kézenfekvő sziporkák, képes megálljt parancsolni az elé tóduló, könnyen előidézhető helyzetek csábításának, jóban van a delete gombbal, nem sajnálkozik kukába, lomtárba dobott dolgai fölött, nem dől be egyszerű effektek defektusának. Szokatlanul fejleszt tovább régtől fogva jól bevált, a szakma és a közönség által is ismert festészeti, grafikai technikákat, új eljárásokat vezet be, eredményei saját szabadalmaivá, védjegyeivé válnak, s ez nem csak abban merül ki, ami már önmagában is 'kimerítő' lenne, hogy addig nem, vagy nem *úgy* használt nyomhagyó anyagok és eszközök bevonásával alkot újszerűt, hanem pl. abban is, hogy saját elgondolásai alapján terveztet, szakemberrel kiviteleztet magának olyan grafikai prést, amivel meg tudja valósítani terveit. Tehát, ha az az eszköz, ami a műteremben rendelkezésére áll, ill. a piacról megrendelhető lenne, elvárásait alulmúlva tudja munkáját segíteni, akkor megtalálja annak módját, hogyan teremtsen elő azt, ami kompromisszumok nélkül, maradéktalanul képes kiszolgálni

az igényeit. Igen, ez kb. olyan, mint amikor a zeneművész a maga számára gyártat hangszert, vagy mint a mesebeli író, aki olyan golyóstollat készíttet magának, amivel gördülékenyebben tud írni. Igaz, hogy egyes hangokat csak vájt fülűek hallanak, egyes szavakat csak fokozottan ráérzők értenek, de a lényegét mindannyian érezhetjük: az a lényeg a *másban* lehet, a tökéletesítést tökéletesíteni igyekvő szándékban. Ez az igény önmagában tiszteletet parancsoló, a (kísérleti) eredményről nem is beszélve. Stark akaratos tehát, a szó nemes értelmében. És az, igenes értelmében is: igen, ha olyan méretű festmény készítésének áll neki, ami meghaladja a „normális kereteket” (értsd: kiállításra kész állapotban nagyobb gond nélkül lenne szállítható), akkor feltekericseli azt, és a kiállítás helyszínén a vásznat ő maga feszíti ki.

Ha egy illatos képhez halálpontos leírásban mellékelik a parfüm-összetevőket, adják meg a keverés arányát, sőt, sorrendjét is, akkor sem képződhet az eredeti műhelyben előállított produktumhoz méltó alkotás. Egyívású lehet ugyan, de a lényegi különbséget még a kevésbé felkészült befogadó is hamar kiszagolhatja. Engedtessek meg a játék a betűkkel: frizurát az álfodrász felhajszoja, detektív a csodák csodáját lenyomozza, kakas a tyúkot lekopozza: hiába tehát a leírás, miből és hogy kell csinálni a kicsodát, az minden kéztől más. Vagyis: minden a készről mász, minden az észről csúsz. Van az egyszerűbb hallásvizsgálat, de van a kissé bonyolultabb hallj- és láss-vizsgálat. Az önálló kifejezőmódot, 'kép-modort' teremteni nem, csak azokat követni, hozzáidomulni tudó hajlásvizsgálatra ne térjünk ki, Stark esetében ez irreleváns.

Műalkotás Dr. Podlovics Éva Lívia, a szerkesztő munkája is. Fontos leszögezni, hogy a szöveganyag rendezése során nem hozott anyagból dolgozott, a szerzők nem már meglévő, korábban más apropó során megszületett, itt-ott régebben megjelent munkáikból válogattak és korábbi, szerintük odaillő műveik közt keresve-találva adták írásaikat a képekhez: a szövegek kivétel nélkül a kötet-alkalomra, az ott közölt képsorozatok hívására születtek. Stark-nevű jépegéket szemlélték monitoraikon a felkért szerzők, kisebb-nagyobb, hosszabb-rövidebb, könnyedebb-nehezebb Stark-revüiket rendezték össze egész estés műsorrá. Nincs mellékvágány, nincs veszteglés. Sorrendbe, lekötelező menetirányba, sávba, sávelhúzásba, tolásba vagy vontatásba invenciózusan állnak képek és szövegek, így azok egymás leleményeiként is képesek megmutatkozni. Mivel a (sor)rend nem értékképző, itt mindennek önállóan, közeli és távolabbi szomszédjaival hol a békesség jegyében történő együttéléssel megelégedően (félreértés ne essék: nem beérően), hol azon túlmenően, egyetértésben, harmóniában, sőt együttműködésben, eredményes összejátszásban kell megállnia a helyét.

A szerkesztő jóval több, mint kéz alá dolgozni tudó mütössegéd (kézenfekvő értelmén túl értsd: a műveknek tövestül segédje is): fonéma-gyerekeknek anyjaként érti a szavát. Önállóan cselekedni és vezérelni képes csapattag, akinek tisztes szándéka abban is 'letapogatható', ahogyan a műveket egymás után sorakoztató és egymáshoz társító gesztusával leplezetlenül képes hangsúlyozni, hogy egymást kölcsönösen megrajzoló művek sorozatát látjuk. Párosításaival, s távolításaival újabb kölcsönhatásokat eredményezve láttat át beszédesebbnél beszédesebb helyzeteket. Kép és szöveg e lélektársaságában így több mű-, s számos egymást követő oldalpár-együttes a másik

szívgépévé áll elő. Értsük jól a kötöket, a köteléket: ehelyütt egyik a másikat nem csak életre valóan ki-, hanem az életre valóban rá is segíti. Ha lineárisan haladunk, a kötet-anyag idősíkokat, időtereket előszeretettel, jól követhetően modifikálgató eseménysorrá fejlődik. S finomodik is, mivel prioritást, elsőbbséget és elsőbbségit nem feltétlenül a 'rátermettebbnek' ítél, könyvelt küldemény-művek kaptak: jó, hogy a kötet azzal is megbélyegződik, hogy műveinek (sor)rendje értékképzés helyett léptéknézés-elem, miközben tudjuk, hogy a jó ütemet nem könnyű folyamatosan tartani egyes képek elementáris erejű olvasmányossága, egyes olvasmányok eszementmáris erejű képiessége okán sem. Hány és hány olyan album megfordul az ember kezében, ahol a képek mintegy beletörődve hagyják magukat, hogy a szövegek hátrálatva, ráklépésben szegődjenek melléjük, vagy fordítva: egyébként jobb sorsra érdemes szövegek merülnek feledésbe azáltal, hogy alkalmatlan helyiértékükön erőtlenednek, vérszegényednek el. Jobb sorra érdemes szövegről konkrétan ne ejtsek szót: magától értetődő, hogy itt is szerepel kevésbé rokonszenves. Elnézést, ráadásul ízlések és pofonok, ugye: illetelenség lenne kiemelni az antologizmus mint műfaj vérmérsékletéből fakadó, óhatatlanul fluktuáló kvalitásából azt, amelyik várakozáson vagy vágyakozáson aluli teljesítése okán kevésbé szívből jövőnek érődik. Így azt is, ami intenzívebben annak. Fontosabb, hogy kitapintható az étellel telt betű- és szóközök közt gondosan rajzolt karakterek, vonzó, szenvedélyes egyéniségek egyedi felsorakoztatásának képessége. Olyan könyvmű született, mely egyszerre hozza a szerzői és szerkesztői genetikát: együtt is tudnak jól dolgozni, és más műveivel is jól tudnak együtt dolgozni. Nem titok, hogy szerző és szerkesztő házaspárt alkotnak, így a *Szív, szer, elme* páros ház, olyan *összeérés*, mely nem csak fel-felvillantja a kapcsolat építő kötelékét, nem csak két ember jólösszeszerelem-gyerekének albumává ért: átragyog rajta, hogy a kölcsönös ösztönzésből késztetés, a csinálásból készítés, a rakosgatásból szerkesztés, a formálásból teremtés született.

Minderre markáns, mégis visszafogott eleganciával segít rá a layout. A szép idegen szó alatt értsünk egyszerre ezúttal látványtervezőt, lakberendezőt, díszítőművészt, térbeosztót, belső- és tájépítészt. Alkotója, Szentirmai Zsolt önálló elképzeléseit magabiztosan, határozottan valósítja meg azzal, hogy például szöveg-hosszok, -alakok, színek alapján keletkezett körülményekben saját erőből képes közös motívumokat fellelni, azokat fordulatosan 'ráalkalmazni' a munka közben feléledt szituációkra. Az ilyen helyzeteket nem kiszolgálja, hanem precízen, gondosan fölneveli.

Stark és Szentirmai legalább oly jól ismerhetik egymást, mint a kollégiumi szobatársak, egymás azonos dolgokra történő, rokon rárezdüléseiből építkeznek. Szentirmai tehát mint 'kolihisztor', elvihetne könnyedén más irányba egy-egy konstellációt, ehhez kreativitása, logikus gondolkodása könnyűszerrel rávezetné. Mégsem látszik engedni a csábításnak. Pedig a kötetterv mellett a műtárgyfotókat is ő készítette, tehát a Stark-művekre szívderítőbben rávilágítani nemigen tudna más. Mégsem akar mozgalmasabb lenni, mint amilyen eseménydús konstellációt kínál önerejéből egy-egy helyzet. Nem párhuzamos társadalmak, hanem egyenközű lélek-társak szövetségének építőjeként el nem, de felszólal, rá igen, de félre nem beszél.

Nincs könnyű helyzetben pedig, ám a kényszerű keretek, tényszerű terek által értelemszerűen határolt stádiumokban oldalpár-váltásmódja mindvégig kellőképpen változatos: következetesen zajmentes, ahol kell, fenn hangzó, ahol lehet. Sokhelyütt olyannyira erős kép és a szöveg összefogódzása, a két életforma egybe torkolló kapcsolata, hogy egymást nem kiegészítő, hanem feltételező kötelékről beszélhetünk: a kötet eme alkalomszülte hozadékaiban is egymásba ömlő színekké lesznek a szavak, egymásból ágazó szavakká lesznek a színek. Máshol éppen a szétartóság adhat erőt újabb fogódzók kereséséhez, és nem kell sokáig keresni, ott vannak azok szem előtt: egymás illusztrálhatatlan mivoltát prezentálva saját kép- vagy szövegszuverenitásukat védendő, változtatni tudó rejtőszíneikkel ügyesen olvadnak be a környezetükbe. Az összkép jóvágásának megtartása érdekében hozzá hasonlatos tapasztalattal, a tántoríthatatlan szerénység jegyében nem lehetett könnyű a kötet alá dolgozni. Szentirmainak köszönhetően lett a *Szív, szer, elme* Stark örült jó arculati krézikönyve.

Dicsérendőek a szövegek angol hangjai: az esszéket Dr. Podlovics Éva Livia, a szépírásokat Miriam Grunwald és Dányi Dániel fordította. Külön köszönet Mesterházi Mónikának, aki őket a szerkesztő figyelmébe ajánlotta: ráérzéssel, tudásuk legjavát adták a nagyon sokféle tónusú, nem egykönnyen 'átmunkálható' szöveganyag tolmácsolásához. Az angol nyelvi lektor, Katherine Chapman kiváló munkája a könyv sárospataki bemutatóján (Sárospataki Református Teológiai Akadémia [alig pár appal később már Sárospataki Református Hittudományi Egyetem] Imaterme) is kiteljesedett, az ő megnyerő hangján szólalhatott meg az érthetően a kötet lelegejére szerkesztett emblemikus vers, Lapis József *Beszédtöredékek a halálról* című műve. Angolul azért idézem itt végül pár sorát, hogy arra biztassam Önöket, a kötet olvasása során lássák meg, eredeti fényében hogyan is világol a kötet eme ékessége. Vessék össze saját elgondolásaikkal, hasonlítsák anyanyelvi szívszerelmeikhez: kezeskedem érte, szívderítő érzéseik lesznek. „The cross is wood that's cleft from this network, / Becoming a new living world through of Christ. / Dead wood that's been reorganized by blood.”

STARK ISTVÁN: *Szív, szer, elme / Heart, Body and Soul*, Széchényi Művésztelep Alapítvány, Gyermely, 2023. Szerk. Dr. Podlovics Éva Livia

SZERZŐK: Bárdosi József, Berka Attila, Csonató Lajos, Dicső Zsolt, Fecske Csaba, feLugossy László, Finta Éva, Géczy János, Gulyás Gábor, Jacsó Pál, Kecskés Péter, Kégl Ildikó, Lapis József, Lukáts János, Nagy Izabella, Nagy Zopán, Némethi Lajos, Oláh András, Payer Imre, Petőcz András, Podlovics Éva Livia, Simon Adri, Stark István, Székelyhidi Zsolt, Szénási Miklós, Széplaky Gerda, Szombathy Bálint, Tasnádi József, Üveges Tamás, Varga Melinda, Vass Tibor, Vécsei Rita Andrea, Vörös István, Zalán Tibor.

SÁROSPATAKI FÜZETEK
A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS HITTTUDOMÁNYI EGYETEM
TEOLÓGIAI TUDOMÁNYOS SZAKFOLYÓIRATA

A PERIODIKA MŰFAJAI / ROVATAI

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Igei ráhangolódás (Oktass, hogy éljek! rovat)

Tanulmányok: az adott szám tematikusan összefüggő nagyobb lélegzetű, lektorált írásai (terjedelmük egy szerzői ív, azaz 40.000 n).

Ha mód van rá, teret engedünk egy Vita rovatnak (az írások terjedelme 10–12.000 n), amelyben vagy egyetlen probléma több nézőpontú és hasonló terjedelmű bemutatása történik, vagy egy vitaindító vezércikkre érkező korreferátumokat közlünk.

Közreadunk kisebb Közleményeket (terjedelme 20–30.000 n): cikket, konferenciabeszámolót, az SRTA aktuális hirdetéseit.

Az Idővonal rovatban (terjedelme 1–2000 n) emlékezni és emlékeztetni szeretnénk a pataki történelem, a protestáns iskola- és művelődéstörténet jeles eseményeire, személyeire, alkalmaira és ünnepeinkre.

A Közösség rovatban olyan tanulmányokat, illetve cikkeket közlünk, melyek szoros kapcsolatban állnak a közösségi léttel, illetve konkrétan a közösségszervezés, közösségfejlesztés témakörével és az SRTA Református közösségszervező szakon folyó képzésével.

A Szemle rovat adja közre a rövidebb könyvismertetéseket illetve hosszabb recenziókat.

STÍLUSLAP

Minden hivatkozást lábjegyzetben kell feltüntetni. Az idézett és hivatkozott művekre így kell hivatkozni: első előfordulásakor minden azonosító adatot és az idézett oldal-számot fel kell tüntetni lábjegyzetben, az idézett vagy hivatkozott szöveggel azonos oldalon. A továbbiakban rövid lábjegyzet használatos (lásd a 2. pontot). A bekezdéseket behúzással, nem pedig üres sor beszúrásával kell jelölni. A szöveg közbeni idegen szavakat és címeket kurzívvval kell szedni, de a szövegidézetekeket nem szedjük dőlttel.

A SZÖVEG STÍLUSA/FORMÁZÁS

A FŐSZÖVEGBEN:

Betűtípus: Times New Roman

Betűméret: 12-es

Bekezdés: szimpla sorköz

Igazítás: Sorkizárt

A LÁBJEGYZETBEN:

Betűtípus: Times New Roman

Betűméret: 10-es

Bekezdés: szimpla sorköz

Igazítás: Sorkizárt

Amennyiben az idézni kívánt szövegrész idegen nyelven van, az idézés eredeti nyelven a lábjegyzetben történik, a főszövegben a kötet nyelve (általában magyar) használatos.

HIVATKOZÁS

Hivatkozás teljes lábjegyzetben

A szerzők vezetéknevét Kiskapitális betűvel jelöljük. Külföldi szerzők esetében a vezetéknevet a keresztnév előtt, vesszővel elválasztva kell feltüntetni.

Az idézett lapszámok után nincs semmiféle rövidítés (l., p., o., old. stb.). Ha több egymást követő lapra hivatkozunk, közéjük nagykötojelet szedünk, a lapszámokat pedig nem rövidítjük, tehát nem 973–83 szerepel, hanem 973–983. Ha több egymással nem érintkező lapszámot adunk meg, akkor ezek közt vessző áll: 33, 52, 97. Az utolsó lapszám után a címleírás lezárásaként pont áll.

A, KÖNYVEK ESETÉBEN

Szerző: Cím, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Kertész Imre: Sorstalanság, Budapest, Magvető, 1975.

Szerző: Cím, Fordította, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Miller, Henry: Baktérítő, ford. Bartos Tibor, Budapest, Európa, 1990.

Szerző: Cím, Kötetszám, Fordította, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Tolkien, J. R. R.: A Gyűrűk Ura, 1–3. kötet, ford. Göncz Árpád, Budapest, Európa, 2002.

Szerző: Cím, Alcím, Kötetszám, Kötet Címe, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Példa: Móricz Zsigmond: Erdély, 1. kötet, Tündérmű, Budapest, Európa, 1992, 349–440.

Szerző: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Sorozat, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Hankiss Elemér: Egy ország arcai, Válogatott szociológiai tanulmányok 1977–2012, Budapest, L'Harmattan, Ars Sociologica, 2012.

B, GYŰJTEMÉNYES KÖTETEK ESETÉBEN

Szerkesztő: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Kiadás ideje, Hivatkozott oldal.

Példa: Sepsi Enikő (szerk.): Studia Caroliensia, A Károli Gáspár Református Egyetem 2011-es évkönyve, Európa, Budapest, L'Harmattan, 2012.

C, GYŰJTEMÉNYES KÖTETEK BEN MEGJELENT ÍRÁSOK ESETÉBEN

Szerző: Cím, in Szerkesztő: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Példa: Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés abolíciója Európában, in Sepsi Enikő (szerk.): Studia Caroliensia, A Károli Gáspár Református Egyetem Évkönyve 2011-es évkönyve, Európa, Budapest, L'Harmattan, 2012, 111–142.

D, FOLYÓIRATOK ESETÉBEN

Szerző: Cím, Folyóirat neve, Évfolyam, Évszám/Lap sorszáma, Hivatkozott oldalszám.

Példa: Mihályi Gábor: Költészet és valóság, Nagyvilág, XXXIII. évfolyam, 1988/7, 971–973.

E, HETI- ÉS NAPILAPOK ESETÉBEN

Szerző: Cím, Lap neve, Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap., Hivatkozott oldalszám.

Példa: Váradi Ferenc: Hiteles példákra vágyva, Reformátusok Lapja, LVII. évfolyam, 35. szám, 2013. szeptember 1., 9.

Szerző: Cím, Alcím, Lap neve, Évfolyam, Lap száma, Kiadás helye, Évszám. Hónap. Nap., A hét napja, Hivatkozott oldalszám.

Példa: P. Szabó Ernő: Madár repül át az ágak között, Ha minden esetvonás érdekel, Tárlatvezetés gyerekeknek a Nemzeti Galériában, Magyar Nemzet, LXXVI. évfolyam, 240. szám, Budapesti kiadás, 2013. szeptember 3., kedd, 15.

F, ELEKTRONIKUS FORRÁSOK ESETÉBEN

Elektronikus források esetén a hivatkozás logikája és formai megoldása azonos a fentiekkel. Attól függően, hogy mi deríthető ki az egyes anyagokról, mindenképp kell a szerző neve, a dokumentum címe, a megjelenés helye (amennyire azonosítható). Ezt követően utána a teljes URL és az utolsó letöltés dátuma (év. hónap. nap.).

Pl.: egy többé-kevésbé rendszeresen publikáló blogbejegyzésére történő hivatkozás esetén:

Köntös László: Ügynök voltál? reposzt.hu, 2017. 05. 14. URL: <http://reposzt.hu/blog/kontos-laszlo/2017-05-13/ugynok-voltal> Utolsó letöltés: 2017. 05. 15.

HIVATKOZÁS RÖVID LÁBJEGYZETBEN

Ha egy megelőző lábjegyzet már tartalmazta a teljes hivatkozást, rövid lábjegyzetet használunk:

Szerző: i. m., hivatkozott oldalszám.

Ha a megelőző lábjegyzet ugyanerre a műre hivatkozott, akkor a következő jelölést kérjük:

Uo., hivatkozott oldalszám.

Ha ugyanattól a szerzőtől korábban több kötetre/cikkre is hivatkoztunk, akkor az alábbi módon pontosítsuk a rövidített jegyzetet:

Szerző: Cím egésze (hosszabb cím esetén annak első néhány jellemző szava), hivatkozott oldalszám.

Pl. Móricz: Erdély, 26.

Pl.2. Mihályi: Költészet és valóság, 972.

JELÖLÉSEK HASZNÁLATA A HIVATKOZÁSBAN

Könyvek, gyűjteményes kötetek címének, folyóiratok, heti- és napilapok nevének megkülönböztetésére dőlt betű használatos.

Szerkesztői megjegyzések/jelölések jegyzetbe történő beékelésére [szögletes zárójel] használatos.

Idegen nyelvű kiadványok adatsorában az adott nyelven közöljük a szerkesztő/szerkesztette, a kötet, és a fordította szavakat. A cím után és a kötet szerkesztőjének neve előtt szerk. szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; ed., ha angol, olasz vagy latin; éd., ha francia; Hrg. vagy Hg. (= Herausgeber), ill. hrg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézésekor az ed. helyett a többes számot jelző eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagyköötőjel van.

Az öt sornál hosszabb idézetek a margótól 1-1 cm-re behúzódnak, és idézőjel ez esetben is szükséges. Idézetben belüli idézet jelölése a » « jelekkel történik.

RÖVIDÍTÉSEK

c. n.	cím nélkül
é. n.	év nélkül
évf.	évfolyam
ford.	fordította
i. h.	idézett hely
ill.	1. illetve, illetőleg 2. illusztrált, illusztrálta
i. m.	idézett mű
in	-ban/-ben
l.	lásd
o.	oldal
s. a. rend.	sajtó alá rendezte, sajtó alá rendezés
sk.	és a következő
s. k.	saját kezével, saját kezűleg
skk.	és a következők
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
ua.	ugyanaz
ui.	ugyanis
úm.	úgymint
ún.	úgynevezett
uo.	ugyanott
uő.	ugyanő

ANGOL NYELVŰ RÖVIDLET (ABSTRACT) KÉSZÍTÉSE

Az angol rövidlet (abstract) minimum 10, maximum 15 soros. A cikk/tanulmány főszövege után illesztendő be. A rövidlet tartalmazza a cikk címének fordítását és a főbb tézisek összefoglalását.

SZERZŐINK / AUTHORS

Barnóczki Anita (PhD) – református lelkipásztor, főiskolai docens (SRHE)

Bálint Péter (PhD, dr. habil.) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár, tudományos kutató

Csomós József, ifj. – református lelkipásztor, PhD-hallgató, TIREK ifúsági referens, az SRHE tanársegédje

Enghy Sándor (habil. Dr.) – református lelkipásztor, az SRHE rektora, a Biblikus Teológiai Intézet professzora

Éger Gábor – könyvtáros, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei

Horváth Orsolya (habil. Dr.) – filozófus, teológus, a KRE BTK Szabaddölcsészet Tanszék docense

Jenei Péter (PhD) – református vallás tanár, Nyíregyháza-Városi Református Egyházközség / Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium

Kustár György (PhD) – református lelkipásztor, az SRHE főiskolai adjunktusa

Pásztor Gyula – református lelkipásztor, az SRHE spirituális

Szatmári Emília (PhD) – egyháztörténész, az SRHE adjunktusa

Szathmáry Béla (PhD, dr. habil.) – Károli Gáspár-díjas egyházjogász, az SRHE egyetemi tanára

Vass Tibor – költő, képzőművész, a Spanyolnátha művészeti folyóirat főszerkesztője (spanyolnatha.hu)